

LAIETANIA

Estudis d'arqueologia i d'història

HOMENATGE AL DR. JOAN BONAMUSA I ROURE
(Mataró, 1933 - Mataró, 2012)

Ajuntament de Mataró
Centre de Patrimoni Arqueològic i Natural

LAIETANIA

Estudis d'arqueologia i d'història

LAIETANIA

Estudis d'arqueologia i d'història

Centre de Patrimoni Arqueològic i Natural

Laietania XXII, 2021

Ajuntament de Mataró

CULTURA
MATARÓ

Consell de redacció de la Revista LAIETANIA

Director:

Víctor Revilla Calvo

Vocals:

Mireia Blesa Capella

Joan Francesc Clariana Roig

Alejandro Garcia Sinner

Joan Giménez Blasco

Robert Lleonart Casadevall

Joaquim Pera Isern

Joan Sanmartí Grego

Secretari:

Joaquim Garcia Roselló

Edita:

Ajuntament de Mataró. Direcció de Cultura.

© del text i de les il·lustracions: l'autor

Il·lustració de portada:

Vista del sector de la torre semi-circular del jaciment arqueològic de Can Modolell (Cabrera de Mar).

Autor:

Jordi Arenas i Clavell (Mataró, 1920-1998)

Tinta sobre paper vegetal

22,3 x 30,4 cm

MdM A812. Llegat Arenas, 2003

Correcció lingüística: Daniel Vivern Lladó

Maquetació: Jordi Gasull

Impressió: Ce.Ge

Dipòsit legal: B 22596-2020

ISSN: 0212-8985

ÍNDIX

<i>L'arqueologia mataronina amb Joan Bonamusa en el record</i> Robert Leonart Casadevall	11
<i>Joan Bonamusa i Roura, una evocació</i> Joan Giménez Blasco	13
Bibliografia arqueològica de Joan Bonamusa Joaquim Garcia Roselló	25

ARTICLES

1. <i>De la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas al Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas (1939-1969). Su influencia en la investigación local en el área norte de la provincia de Barcelona.</i> Francisco Gracia Alonso	31
2. <i>Gerunda al segle V. De l'imperi romà al regnum gothorum.</i> Josep Maria Nolla Brofau	57
3. <i>Dinàmiques de l'hàbitat rural a l'antiguitat tardana: el litoral central de Catalunya com a model.</i> Víctor Revilla Calvo	73
4. <i>L'arqueologia dels centres de poder a Valentia i el seu entorn a l'antiguitat tardana (segles V a VIII).</i> Albert Vicent Ribera i Lacomba	95
--- Normes per a la redacció de treballs per publicar a la revista Laietania	114

In memoriam a Jaume Lladó i Font (Argentona, 15 de juny de 1923 – Perpinyà, 26 de juliol de 2020)

Jaume Lladó, l'1 d'abril de 2017, a Mataró.
Fotografia de Francesc Navarro.

«No és un privilegi reservat únicament als grans d'aquest món de fer història. Ells la fan amb el concurs dels ciutadans per humils que siguin, aquells que són a la recerca d'un teulat per aixopugar-se, els que cerquen treball per tal de nodrir els seus. Ells evocuen una pàgina de la història d'una societat on la desigualtat entre els homes és ben palesa.

Fan història també tots aquells que, per les seves inquietuds i vida activa que porten a terme, han contribuït o contribueixen encara a la dinàmica d'una vila o institució».

Extret del llibre ***Dues viles i una ciutat. Tot fent memòria***, de Jaume Lladó i Font, 2017.

Jaume Lladó i Font va morir a Perpinyà als 97 anys, el 26 de juliol de 2020. Es fa difícil resumir en poques línies la seva trajectòria, però aquest fragment del llibre *Dues viles i una ciutat. Tot fent memòria* fa palès un tret essencial de la seva dilatada vida. Va ser un home ple d'inquietuds i va tenir una vida activa, contribuint a la dinàmica no només d'una vila o una institució, sinó també d'un país. Ell ocuparà un lloc de referència entre les persones que va voler reflectir en aquest llibre de memòries de l'any 2017, el mateix any que va ser nomenat Soci d'Honor del Centre d'Estudis d'Arqueologia i Història de Mataró. En el moment de la seva mort estava acabant la redacció d'un altre llibre memorialístic, avui en procés d'edició, en què explica les múltiples empreses que dugué a terme durant tants anys a una banda i a l'altra de l'Albera, malgrat els entrebancs soferts.

El recordarem sempre com un home decidit, seriós i ferm, però també apassionat i amb una gran fe en el futur generacional, que a ell li agradava anomenar «l'esplet».

L'arqueologia mataronina amb Joan Bonamusa en el record

Robert Leonart i Casadevall

President del Centre d'Estudis d'Arqueologia i Història de Mataró (CEAHM)

Des de finals de la dècada dels anys quaranta del segle passat, i encara amb regust de postguerra, l'activitat arqueològica a Mataró es desenvolupava a l'entorn de la Secció d'Història i d'Arqueologia del Museu. Era l'any 1947, i a la primera reunió constitutiva de l'entitat a casa de l'Esteve Albert hi assistiren en Marià Ribas, l'Esteve Albert, en Jesús Illa, en Lluís Ferrer i Clariana, en Joaquim Llovet, en Santi Martínez i en Jaume Lladó. Ribas en fou escollit president, amb l'Illa com a tresorer. Les reunions posteriors tingueren lloc al Museu gràcies a la bona acollida del seu director, senyor Rafael Estrany.

La Secció publicava la revista *MVSEV*, on es recollien articles i col·laboracions diverses. Era editada en ciclostil a l'obrador de la copisteria Castellà. Però la seva durada va ser curta. El dia 1 de març de 1950 arribava al domicili de Marià Ribas un ofici de l'alcalde de Mataró ordenant la prohibició de *MVSEV* pel fet de ser escrita en català. L'acabament de la Secció va ser conseqüència directa d'aquesta prohibició.

L'ofici deia així:

«Sírbase tomar nota de que ha (sic) partir de esta misma fecha queda suspendida la publicación del boletín de la Sección de Historia y Arqueología del Museo Municipal, de su presidencia, hasta nuevo aviso de mi Autoridad.

Lo que participo a V. para su conocimiento y exacto cumplimiento: suscriba el duplicado adjunto para su constancia. Dios guarde a V. muchos años. Mataró 1º de marzo de 1950. EL ALCALDE Antonio Cabot».

Encara que oficialment la Secció ja no existia, en els anys posteriors l'activitat arqueològica no es va pas aturar. Als anys seixanta, podem dir que a Mataró actua el grup d'en Marià Ribas treballant especialment a Burriac i a Torre Llauder, mentre que el grup d'en Jesús Illa es dedica bàsicament a la recerca prehistòrica. En aquest context és on intervé la persona d'en Joan Bonamusa fent justament de punt de contacte entre tots dos grups. Una primera reunió té lloc a la casa d'en Toni Roca amb representants de les dues parts. Aquella trobada porta finalment a la creació de la Secció Arqueològica del Museu de Mataró el dia 7 de novembre de 1970.

I aquí ve el paper primordial d'en Joan Bonamusa, amb qui ben aviat sintonitzem. Personalment el recordo com un home amb un gran potencial d'activista, d'impulsor i de treballador incansable. Amb ell, els obstacles que calia superar es feien petits, ja que quan es proposava un objectiu no parava fins a la seva consecució. I fou justament això el que ens esperonà a tots a emprendre una activitat gosaria a dir que frenètica, ja que la majoria érem joves i amb ganes de fer feina. Hi havia molta motivació.

Ben aviat disposàrem d'un local cedit per l'Ajuntament, una casa de cós que gairebé queia de vella. Ens va aixoplugar durant un cert temps. En Joan Bonamusa fou escollit president. En aquell moment el local bullia d'activitat tots els dissabtes. Hi vivien dibuix i topografia, laboratori fotogràfic, taller de restau-

ració, maquetes i fins i tot una secció infantil anomenada Els Talps, amb l'objectiu de buscar planter per al futur, juntament amb els Cursets d'Arqueologia.

En aquests anys el patrimoni mataroní sofria constants atacs destructius: Can Xammar, la Torre Llauder, el Teatre Clavé... queien abatuts per la cobdícia i la incúria d'interessos espuris. En Joan, en aquest sentit, va engregar dins la Secció una lluita sense treva per denunciar aquests fets, i va redactar l'any 1977 el famós «Manifest sobre el Patrimoni Històric, Artístic i Arqueològic de la nostra Ciutat de Mataró», amb més de 1.104 signatures entre entitats ciutadanes i particulars. La Fira Comercial instal·lada al Parc va ser un punt important de recollida d'adhesions a l'estand que hi tenia la Secció Arqueològica.

La masia de Les Esmandies també veia perillar la seva integritat. En Joan vivia just al davant, i a més era membre de l'Associació de Veïns, juntament amb la Carme Iglesias, en Pep Sivilla i molts altres que lluitaren per frenar l'enderroc previst. Val a dir que se'n van sortir malgrat arribar a moments de molta tensió entre la lluita veïnal i els poders fàctics.

En aquests moments la Secció desenvolupava les seves activitats a tot ritme. S'aconsegueix un nou local municipal al carrer de Sant Pelegrí, a la planta baixa del Bloc dels Mestres, que vam dissenyar segons les nostres necessitats, amb sala d'actes, biblioteca, taller de restauració, laboratori fotogràfic, dibuix i topografia i magatzem.

Amb en Joan manteníem contactes sovintejats amb el doctor Eduard Ripoll, director del Museu Arqueològic de Barcelona. Més d'una vegada hi havíem anat junts per discutir sobre temes relacionats amb les nostres activitats. Ens rebia al seu sumptuós despatx amb grans sofàs de pell. El marc imposava. Recordo que ens va remarcar que si la Secció volia tenir credibilitat en el món científic havíem de publicar, publicar i publicar. Aquesta insistència va quallar, i és així com tirem endavant les nostres Memòries d'Activitats dactilografiades, que seran l'embrió de la futura publicació *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Mataró i el Maresme*, revista que intercanviem amb altres publicacions d'àmbit universitari i d'estudis locals, fins arribar, a poc a poc, a formar el fons de la biblioteca. Segueixen les *Miscel·lànies Arqueològiques sobre Mataró i el Maresme* i la *Carta dels vestigis arqueològics del terme municipal de Mataró*.

L'antic butlletí *Quaderns* es veu substituït per la revista *Laietania*, amb col·laboracions del món científic i acadèmic que superen moltes vegades l'àmbit local i comarcal. El seu intercanvi nodreix a bastament el nostre fons bibliogràfic.

El caràcter emprenedor i –sense exagerar– «irreductible» del company Joan Bonamusa impregna tots els racons de la Secció. Es torna a excavar a Burriac al costat d'en Josep Barberà i d'en Ricard Pascual, es treballa en el camí de Parpers i s'enceta l'excavació del jaciment de Can Modolell, a Cabrera de Mar. En Joan s'hi dedica plenament i n'assumeix ell mateix, amb un entusiasme encomanadís, la direcció, càrrec que comparteix més endavant amb la Rosa Isabel Garí.

En arribar la commemoració del 40è aniversari de la Secció Arqueològica, el dia 20 de maig de 2012, en Joan havia contret una greu malaltia que, tanmateix, no li va impedir ser present a tots els actes que es van celebrar. Va presidir la mesa a Can Palauet i va fer la seva intervenció amb una veu de baix to, però que expressava tota la seva energia personal transmesa al llarg de tots aquests anys tan fructífers, que els qui vam tenir la sort de compartir amb ell guardarem per sempre dins nostre.

Gràcies, company.

Joan Bonamusa i Roure, una evocació

Joan Giménez i Blasco

Mataró ha estat una població afortunada en la seva relació amb els estudiosos de la història des d'èpoques ben reculades. Les restes del seu patrimoni arqueològic despertaren l'interès d'estudiosos, passavolants i lletraferits que descrivien amb interès les seves ares, inscripcions i troballes de monedes o mosaics, que revelaven una part de la realitat i la vitalitat de la Iluro romana. Al debat, s'hi afegiren inacabables discussions sobre la toponímia antiga de la urbs predecessora de Mataró.

En el segle XIX emergí amb força el treball de Josep M. Pellicer i Pagès *Estudios histórico-arqueológicos sobre Iluro*, una obra desbordant i entusiasta, en la qual el seu autor abocà el gavadal dels seus coneixements sobre la capital del Maresme, i que abordava les fonts clàssiques, les restes arqueològiques i les referències medievals fins arribar a l'efemèride del primer ferrocarril peninsular.

Durant el segle XX hi hagué diverses figures senyeres sobre l'estudi de la història de la ciutat. Però en l'àmbit de l'arqueologia trobem una personalitat indiscutible i inqüestionable. Fou Marià Ribas i Bertran. En els dies que estic escrivint aquestes línies encara estic descobrint amb admiració alguns articles publicats per Ribas en els anys quaranta sobre temes com, per exemple, el vidre mataroní, els pessebres locals, l'antic convent de les Tereses, entre d'altres, i que em sorprenen per l'ampli abast dels fonamentats coneixements de l'autor sobre aspectes històrics i patrimonials ben diversos de la història de Mataró.

Ribas fou, per definició, l'estudiós més incansable de l'arqueologia mataronina en el decurs de tota la seva vida, com és prou conegut.

En els anys seixanta del segle passat, investit amb el títol de *Delegado Local del Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas*, s'envoltà d'un grup d'homes, relativament joves, que participaren activament en les excavacions que es dugueren a terme en aquells moments. Entre d'altres, dels quals lamentablement no recordo el nom, hi havia Josep Lloansi, Pepe Garrido, Jaume i Joan Turà, Santiago Ambròs, Jaume Soler, Rafael Esteban i Joan Bonamusa.

Ribas dirigia les tasques, dibuixava i mesurava, incansablement, les restes que apareixien i ensenyava les diferències entre els diferents tipus de sigil·lata, o com canviaven els estrats en un determinat moment, a aquest grup d'entusiastes, tots ells homes de fàbrica o taller, que esmerçaven els matins dels dies festius i les vacances per treballar literalment a pic i pala, estiu i hivern.

Als meus onze anys jo era un jove que llegia totes les coses d'«història» que em queien a les mans, des del *Capitán Trueno* fins a *Los viajes de Marco Polo*. El meu pare treballava als Laboratorios Unitex, i em digué que coneixia una persona que era un «excavador». En veure la meva estranyesa m'explicà que era una persona que buscava coses antigues sota terra. A casa meva érem gent senzilla, i ningú no sabia què volia dir arqueologia. Aquell «excavador» era Joan Bonamusa i Roure.

La primera trobada amb Bonamusa i totes les que seguiren mai no van decebre les expectatives que hi havia posat en aquell moment. En aquelles dates s'excavava a Can Xammar. Bonamusa em féu una amplíssima descripció de tot el context: la muralla, la torre del Pou d'Avall, els mosaics que s'estaven

desenterrant... i quan s'acabava la jornada d'excavació em portava a casa seva, justament al costat del jaciment, i allí, en una biblioteca curulla de llibres d'història com mai havia vist, m'explicava –amb bones dots de mestre i fent-me ell mateix els esquemes– les grans etapes de la prehistòria i de l'edat antiga a Catalunya. Fruit d'aquelles converses, i per indicació seva, em vaig fer regalar el que avui encara són dues peces venerables de la meua biblioteca: *Les arrels de Catalunya*, de Miquel Tarradell, i *Los íberos*, d'Antonio Arribas. Després vindrien *Dioses, tumbas y sabios*, de C. W. Ceram, i *La Biblia tenía razón*, de W. Keller. Joan Bonamusa esdevingué així el meu mentor.

L'impacte que causaren en la meua personalitat adolescent aquestes lectures, juntament amb la participació en els treballs a la Torre Llauder, al poblat ibèric de Burriac, a Ca la Madrona, l'excavació de les tombes de Can Modolell i a la vil·la romana de Caputxins, entre d'altres, va fer néixer en mi una vocació irrevocable i innegociable pel món de la història.

Les excavacions a Can Xammar tingueren una mala fi. Com en la majoria d'ocasions, es tractava de treballs que avui es denominarien d'urgència però que es realitzaven més aviat amb la mirada displicent de les autoritats locals. En aquest cas s'havia enderrocat una gran mansió del segle XVII, o potser anterior, per ubicar-hi un mercat. En un moment determinat els responsables municipals decidiren reprendre les tasques de fonamentació prescindint del treball dels arqueòlegs. Tingueren el mal encert de destrossar un mosaic, i això fou fotografiat i denunciat per Marià Ribas en un article publicat a la revista *Montaña*, del Centre Excursionista de Catalunya, l'any 1968. L'editorial de l'esmentada revista encapçalava de forma lapidària: «*El progreso de Mataró y los molestos arqueólogos*».

Això desencadenà una tempesta política en l'àmbit local, en la qual els jerarques municipals centraren els seus atacs i desqualificacions contra Marià Ribas i el seu grup d'excavadors. Tensions similars es produïren posteriorment quan es destrossaren part dels jaciments existents fora de l'àrea protegida a la vil·la romana de la Torre Llauder.

Marià Ribas, persona caracteritzada per una suavitat de caràcter i una tímidesa fora del comú, optà per distanciar-se del debat públic i abandonà *de facto* la responsabilitat del grup d'excavadors.

Fou en aquest moment quan les persones que l'havien acompanyat en les seves tasques decidiren reprendre-les buscant una aixopluc jurídic que les acollís. Un diumenge al matí, a Cabrera de Mar, el mal temps impedí l'excavació en el poblat ibèric. I els que ens hi trobàvem ens refugiàrem en un bar proper i començàrem a redactar les bases del que arribaria a ser la Secció Arqueològica del Museu de Mataró, constituïda oficialment l'any 1970. En aquell moment s'hi incorporaren un grup de persones que havien fet tasques similars a l'entorn de Jesús Illa París. Fou el cas de Robert Lleonart i Toni Roca. El grup s'havia engruixit amb la participació dels germans Martí, de Joan Francesc Clariana, Joaquim Garcia, Francesc Navarro i Josep Antoni Cerdà, entre d'altres dels quals, lamentablement, no recordo el nom.

En aquesta nova etapa Joan Bonamusa desenvolupà una tasca molt important en la gestió i representació de la nova entitat. S'havia aconseguit un local on conservar i estudiar els materials. Era una casa situada ben bé al costat del Museu Municipal. Allí es restauraven les peces –tasca empresa per Josep Lloansi i Pepe Garrido–, s'hi instal·là un petit laboratori fotogràfic on –juntament amb la Mercè Calpe– vaig aprendre a revelar fotografies amb una vella ampliadora sota la volta de l'escala, s'hi classificaven i emmagatzemaven els materials, etc.

Posteriorment, l'any 1974, el local es traslladà als baixos del carrer Sant Pelegrí, i allí la Secció Arqueològica agafà una gran volada. A més dels treballs de restauració de ceràmica, de metalls, d'em-

magatzematge... s'hi instal·là una biblioteca que s'amplià progressivament i que fou consultada en el futur per estudiants que preparaven les seves tesines de llicenciatura, s'organitzaren successives tandes de cursets que aportaren nous membres al grup i es produí un canvi fonamental.

Si en la fase de la *Delegación Local de Excavaciones Arqueológicas* es tractava d'un grup d'homes joves que treballaven fent feines molt mecàniques en les excavacions, en aquesta nova etapa, ara ja homes i dones realitzaven les mateixes tasques però, a més, es començaren a estudiar, divulgar i publicar les excavacions i els materials recuperats.

Així, la secció es dotà en moments diferents de butlletins com *Miscel·lànies Arqueològiques de Mataró i el Maresme*, del qual es publicaren dos exemplars els anys 1976 i 1977 respectivament.

El mateix any 1977 aparegueren, per primera vegada, els *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Mataró i el Maresme*, dels quals es publicaren dotze números entre aquell any i 1980. Aquesta publicació tindria continuïtat posteriorment en la prestigiosa revista *Laietània*.

També el 1977, la Secció Arqueològica elaborà un document cabdal: la *Carta Arqueològica del Terme Municipal de Mataró*. El seu contingut fou assumit pel govern local, ja en democràcia, per tal de vetllar per la preservació de les restes del patrimoni arqueològic que tan sovint es malmetien durant les obres públiques i privades.

A aquesta tasca cívica se n'afegí una altra dedicada al món escolar amb la publicació d'uns opuscles divulgatius dedicats a la Torre Llauder, al món ibèric i a l'etapa prehistòrica.

En aquest important període de l'arqueologia mataronina Joan Bonamusa es consolidà com a eix fonamental de la institució des de diferents vessants.

Des de la seva militància política, iniciada sota el franquisme, assolí un càrrec edilici en el primer govern de la democràcia que el convertí en regidor-delegat en el Museu de Mataró. A partir d'aquí intentà revitalitzar una institució que durant la dictadura havia esdevingut un trist magatzem de peces antigues. La vitalitat de la Secció Arqueològica es veié estimulada ara des del govern municipal a través de la vinculació directa de Bonamusa amb les dues institucions.

Més enllà de la gestió institucional, Bonamusa exercí directament la responsabilitat en excavacions tan importants com la del *mitraeum* de Can Modolell, a Cabrera de Mar. En paral·lel, realitzà una tasca de divulgació en diverses publicacions.

Com ja s'ha esmentat, un dels fruits més destacats de la vitalitat que mostrà la Secció Arqueològica en aquests anys fou l'aparició de persones joves que realitzaren treballs importants en la divulgació de la prehistòria i història antiga locals. Tot i el risc de no citar-los tots, caldria esmentar Robert Lleonart i els seus articles sobre l'etapa neolítica, Carles Martí i els seus importants estudis sobre numismàtica, els de Jaume Pujol del Horno, dues tesis doctorals –les de Joaquim Garcia i Joan Francesc Clariana– i una altra, encara en elaboració, per part de Joan Antoni Cerdà.

Joan Bonamusa, amb la seva gestió i testimoni, tingué la capacitat d'estimular els membres de la secció a elaborar treballs, acadèmicament seriosos, per ser divulgats, publicats i intercanviats amb publicacions d'altres institucions similars. Alguns d'aquells antics treballadors de fàbrica, taller o despatx s'havien convertit en autors d'estudis rellevants en les seves especialitats per al món de l'arqueologia.

Un dels testimonis més destacats en fou el mateix Joan Bonamusa. Treballador de fàbrica, lector incansable, autodidacte, persona dotada d'una notable intel·ligència natural, després d'anys d'experiència acumulada en el món de l'arqueologia inicià els estudis universitaris en una edat provecta, i es doctorà en aquest àmbit per la Universitat Autònoma de Barcelona l'any 2010.

L'any 2011 veié publicat el seu ingent treball *De la civitas d'Iluro a Alarona (Mataró, Barcelona). Entre la Tetrarquia i els Carolingis*, en la col·lecció del Premi Iluro de Mataró.

Amb aquesta obra havia assolit el doctorat d'Arqueologia Històrica per la Universitat Autònoma de Barcelona.

Aquest treball és el compendi de tota una vida de recerca, estudi i reflexió. Té una dimensió científica que el situa entre les obres de lectura imprescindible per a l'estudi de l'antiguitat tardana al nostre país. I té una dimensió humana. És el llegat a les generacions futures d'un mataroní que es caracteritzà per la profunda estimació que sentí per la seva ciutat, especialment per l'època en què s'anomenava Iluro.

En les dates de la publicació d'aquesta veritable *opera magna* vaig tenir la profunda satisfacció de retrobar el seu autor i fer-li avinent el meu reconeixement pel mestratge i l'atenció que m'havia dedicat en un moment de la meva adolescència que, sens dubte, em va marcar acadèmicament i professionalment.

Fruit d'aquella circumstància –més de quaranta anys després– ens trobàvem compartint el mateix grau acadèmic, la presència dels nostres treballs de recerca en la mateixa col·lecció i l'estimació per la història de la nostra ciutat.

Va ser la darrera conversa que vaig tenir amb ell. Avui encara em sento deutor de la seva amabilitat i generositat.

1 - / Descobriments dels primers mosaics de la vil·la romana de Torre Llauder. Any 1961.

2 - / Joan Bonamusa i la seva esposa, Margarida Turón, davant de la masia de Can Llauder. Any 1961.

3 - / Excavació de la necròpolis ibèrica de Can Rodon, a Cabrera de Mar.
Entre d'altres Joan Bonamusa i Marià Ribas. Any 1968.

4 - / Presentació al Museu de Mataró d'un molí romà procedent de la vil·la romana de Caputxins.
Entre d'altres Joan Bonamusa, amb altres membres de la Secció Arqueològica del Museu de Mataró (SAMM),
el director del Museu i el regidor de Cultura de l'ajuntament de Mataró. Any 1970.

5 - / Via de Parpers. Joan Bonamusa amb altres membres de la SAMM. Any 1970.

6 - / Excavació a l'Hort del Campaner de Santa Maria de Mataró.
Joan Bonamusa amb altres membres de la SAMM. Any 1973.

7 - / Trobada científiques organitzades a Sentromà (Tiana).
Joan Bonamusa amb el baró d'Esponellà. Any 1973.

8 - / Trobada científiques organitzades a Sentromà (Tiana).
Joan Bonamusa exposa una ponència. Any 1973.

9 - / Inauguració del nou local de la SAMM al carrer de Sant Pelegrí. Parlament de Joan Bonamusa, llavors president de la SAMM. Any 1974.

10 - / Joan Bonamusa i altres membres de la SAMM a un hipogeu de la rectoria de Cabrera de Mar. Any 1975.

11 - / Joan Bonamusa al jaciment arqueològic de Can Modolell, amb alguns membres de la SAMM. Any. 1984.

12 - / Propaganda electoral de les primeres eleccions municipals democràtiques, Joan Bonamusa amb el futur alcalde Joan Majó. Any 1979.

13 - / Celebració del 40è aniversari de la fundació de la SAMM. Can Palauet, any **. ←

14 - / Defensa de la tesi doctoral de Joan Bonamusa a la Universitat Autònoma de Barcelona. Any 2010.

15 - / Lliurament del guardó del Premi Iluro. Any 2010.

Bibliografia arqueològica de Joan Bonamusa Roura

Joaquim Garcia Roselló

BONAMUSA, J. (1963). Mosaicos romanos en Mataró. *Destino*, 1344. Pàg. 3-5. 11-III-1963. Barcelona.

BONAMUSA, J. (1967). Noves descobertes de sepultures romano-cristianes a la Riera de Mataró. *Butlletí de l'Agrupació científico-excursionista de Mataró*. (juliol-setembre de 1967). Pàg. 70-71. Mataró.

BONAMUSA, J. (1967). Las villas romanas de la costa a layetana. *Diari de Mataró* (23-III-1967). Mataró.

BONAMUSA, J. (1968). Las Fuentes escritas referentes a Iluro y a la comarca layetana. *Mataró* (8-VI-1968). Mataró.

BONAMUSA, J. (1968). La casa Xammar. *Butlletí de l'Agrupació científico-excursionista* (abril-juny de 1968). Pàg. 34-37. Mataró.

BONAMUSA, J. (1969). La Torre Llauder i el polígon Espartero. *El Maresme*, 1. (5-XII-1969). Pàg. 10-11). Mataró.

BONAMUSA, J. (1970). La villa romana de Torre Llauder. *La Vanguardia* (30-V-1970). Pàg. 47. Barcelona.

BONAMUSA, J. (1970). L'emmurallament d'Iluro. *Cingles*, IV. Pàg. 12-13. Mataró.

BONAMUSA, J. (1971). Mataró, la villa romana de Torre Llauder futura sede del museu arqueològic. *El Correo Catalan*, 7. (7-VII-1971). Barcelona.

BONAMUSA, J. (1971). Descubierta d'una vil·la rural romana a l'antic paratge dels Caputxins (Mataró). Comunicació presentada a la XIII Assemblée Intercomarcal d'Estudiosos (9-V-1971). Mataró.

BONAMUSA, J. (1972). La necròpoli iluronesa de La Riera, actualitzada arran de les últimes troballes. *Información Arqueológica*, 8-9. Pàg. 37-42. Diputació de Barcelona.

BONAMUSA, J. (1972). Descubierta de noves vil·les romanes a la comarca del Maresme. *Cingles*, V. Pàg. 8-9. Agrupació científico-excursionista de Mataró.

BONAMUSA, J. (1973). Introducció a l'arqueologia del Maresme (III). *Cingles*, XVI. Pàg. 226. Mataró.

BONAMUSA, J. (1974). La vil·la rural iluronesa dels Caputxins (Mataró). *Diari de Mataró* (26-VII-1974). Mataró.

BONAMUSA, J. (1976). Noves troballes en el poblat ibèric de Burriac (Cabrera de Mar). *Miscel·lània Arqueològica de Mataró i el Maresme*. Pàg. 17-22. Museu de Mataró

BONAMUSA, J. (1976). El problema del solar de la Il·luro monetal, a través de los hallazgos numismáticos. *Miscel·lània Arqueològica de Mataró i el Maresme*. Pàg. 30-32. Museu de Mataró

BONAMUSA, J. (1976). Necròpoli de l'Alta Edat Mitjana al veïnat de Mata (Mataró). *Miscel·lània Arqueològica de Mataró i el Maresme*. Pàg. 123-127. Museu de Mataró.

BONAMUSA, J. (1976). El fòrum d'Iluro. *Cingles*, XXVII. Pàg. 482-483. Agrupació científico-excursionista de Mataró.

BONAMUSA, J. (1976). Carta al director sobre el llibre "El Maresme en els primers segles del cristianisme". *Cingles*. (gener-març de 1976). Pàg. 464. Mataró.

BONAMUSA, J. (1977). Restes d'un sepulcre romà al Camí del Mig (Mataró). *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Mataró i el Maresme*, 1. Gener-abril 1977. Pàg. 1 i 2. Museu de Mataró.

BONAMUSA, J. (1977). Preus i salaris de l'any 301, traduïts al valor de l'any 1977. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Mataró i el Maresme*, 2. Maig-setembre de 1977. Pàg. 34 a 39. Museu de Mataró.

BONAMUSA, J. (1977). Necròpolis de l'alta edat mitjana a Sant Pere de Riu (Tordera). *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Mataró i el Maresme*, 2. Gener-abril 1977. Pàg. 41 i 42. Museu de Mataró.

BONAMUSA, J. (1978). Argentona. *Información Arqueológica*, 26. Pàg. 32. Barcelona.

BONAMUSA, J. (1977). Tempteig a la plaça de Santa Maria de Mataró. *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Mataró i el Maresme*, 1. Pàg. 8-16. Museu de Mataró.

BONAMUSA, J. (1978). Troballa de fons de sitges ibero-romanes al paratge de Santa Cecília (Mataró). *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Mataró i el Maresme*, 3. Gener-juny 1978. Pàg. 88 a 90. Museu de Mataró.

BONAMUSA, J. (1979). Troballes numismàtiques a Cabrera de Mar. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Mataró i el Maresme*, 7. Gener-maig 1979. Pàg. 181 i 182. Museu de Mataró.

BONAMUSA, J. (1979). Advocacions de les nostres esglésies com a element d'estudi dels orígens de Cabrera de Mar. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Mataró i el Maresme*, 7. Gener-abril 1979. Pàg. 188 a 190. Museu de Mataró.

BONAMUSA, J. (1979). Destrucció d'una part del poblat ibèric de la Cadira del Bisbe (Premià de Dalt). *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Mataró i el Maresme*, 8-9. Juny-desembre 1979. Pàg. 279 i 280. Museu de Mataró.

BONAMUSA, J. (1979). Numismàtica de Cabrera de Mar. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Mataró i el Maresme*, 8-9. Juny-desembre 1979. Pàg. 281. Museu de Mataró.

BONAMUSA, J. (1979). Cronologia de l'excavació i de les decisions sobre la vil·la romana de Torre Llauder (Mataró). *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Mataró i el Maresme*, 8-9. Gener-abril 1979. Pàg. 285 i 286. Museu de Mataró.

BONAMUSA, J. (1979). Les arrels del temple basilical de Santa Maria. *Fulls del Museu-arxiu de Santa Maria*, 5. Pàg. 2-11. Museu-arxiu de Santa Maria. Mataró.

BONAMUSA, J. (1980). Els orígens de Mataró. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Mataró i el Maresme*, 10. Gener-juny 1980. Pàg. 314 a 320. Museu de Mataró.

BONAMUSA, J. (1980). Troballa d'una cisterna al carrer Nou, 17 (Mataró). *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Mataró i el Maresme*, 10. Gener-juny 1980. Pàg. 350. Museu de Mataró.

BONAMUSA, J. (1980). Bibliografia sobre el poblat ibèric de Burriac, i de la necròpolis de Can Rodon de l'Hort (Cabrera de Mar). *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Mataró i el Maresme*, 10. Gener-juny 1980. Pàg. 356 a 358. Museu de Mataró.

BONAMUSA, J. (1980). Inauguració de les obres de protecció del Clos Arqueològic de Torre Llauder (Mataró). *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Ma-*

taró i el Maresme, 10. Gener-juny 1980. Pàg. 352 a 354. Museu de Mataró.

BONAMUSA, J. (1981). Troballa de materials romans a Cabrera de Mar. *Laietania*, 1. Pàg. 223. Museu de Mataró.

BONAMUSA, J. (1981). En el bimil·lenari de la mort del poeta llatí Virgili. *Laietania*, 1. Pàg. 263-264. Museu de Mataró.

BONAMUSA, J. (1982-1983). Els testimonis mitràics iluronosos dins del context de la Tarraconense. *Laietania* 2-3. Pàg. 248-253. Museu de Mataró.

BONAMUSA, J. (1983). Mataró, una realitat històrica de 2000 anys. Pàg. 10. Ajuntament de Mataró.

BONAMUSA, J. (1986-1989). Els mòduls epigràfics en cursiva de Can Modolell (Cabrera de Mar, El Maresme). *Empúries*, 48-50. Volum 1. Pàg. 136-141. Barcelona.

BONAMUSA, J. BONAMUSA, S. (1988). Iluro. L'autogovern municipal. *IV Sessió d'Estudis Mataronins*. Pàg. 7-18. Museu-arxiu de Santa Maria de Mataró. Mataró.

BONAMUSA, J. (1994). El jaciment romano-medieval de Can Modolell. *L'arqueologia a Cabrera de Mar II. Can Modolell*. Col·leccionable núm. 5 de la Fundació Burriac. Cabrera de Mar.

BONAMUSA, J. (1998). El criptoportic de Can Modolell. Cabrera de Mar. Ilturo I. *Primeres jornades d'arqueologia de Cabrera de Mar i el Maresme*. Homenatge a Rafael Esteban. Pàg. 63-71. Cabrera de Mar.

BONAMUSA, J. (2003). La investigació arqueològica al Maresme. *L'arqueologia a Catalunya durant la república i el franquisme* (1931-1975). Pàg. 125-139. Museu de Mataró.

BONAMUSA, J. (2004). La decoració musiva de la domus de Can Benet (Cabrera de Mar, el Maresme). *XX Sessió d'Estudis Mataronins*. Pàg. 45-58. Museu-Arxiu de Santa Maria. Mataró.

BONAMUSA, J. (2004). La transcendència del jaciment romano-medieval de Can Modolell. *30 anys d'excavacions arqueològiques a Can Modolell. Del déu Mitra a Sant Joan*. Pàg. 7-9. Ed. J.M. Modolell. Cabrera de Mar.

BONAMUSA, J. (2005). Els orígens del cristianisme a Iluro (Mataró). *XXI Sessió d'Estudis Mataronins*. Pàg. 249-272. Museu-Arxiu de Santa Maria. Mataró.

- BONAMUSA, J. (2007). El cristianisme primigeni a Cabrera de Mar. *Les primeres passes del cristianisme a Cabrera de Mar*. Pàg. 11-25. Ed. J.M. Modolell. Cabrera de Mar.
- BONAMUSA, J. (2008). Iluro en el context del cristianisme emergent. *Laietania*, 18. Pàg. 101-131. Mataró.
- BONAMUSA, J. (2008). Els mòduls epigrafiats en cursiva. *Estudis sobre el jaciment arqueològic de Can Modolell*. Pàg. 13-36. Ed. J.M. Modolell. Cabrera de Mar.
- BONAMUSA, J. (2009). Ilturo-Iluro en el context de la Roma republicana. *D'Ilturo a Iluro, de Cabrera de Mar a Mataró. Dades sobre el naixement i desplaçament d'una ciutat romana*. Pàg. 7-11. D. J.M. Modolell. Cabrera de Mar.
- BONAMUSA, J. (2010). La riera de Caldes, límit entre els comtats i bisbats de Girona i Barcelona (785-801). *XXVI Sessió d'Estudis Mataronins*. Pàg. 43-51. Museu-arxiu de Santa Maria. Mataró.
- BONAMUSA, J. (2011). *De la civitas d'Iluro a Alarona (Mataró, Barcelona). Entre la tetrarquia i els carolingis*. Accèssit Premi Iluro 2010. Caixa Laietania. Mataró.
- BONAMUSA, J. (2011). Història, patrimoni i mecenatge a Cabrera de Mar. *Estudis d'arqueologia i història de Cabrera de Mar*, 7. Pàg. 11-16. Ed. J.M. Modolell. Cabrera de Mar.
- BONAMUSA, J. (2012). Bol i plat. Catàleg d'objectes. *Vil·la romana de Torre Llauder. De re rústica iluro-nensium*. Catàleg de l'exposició. Pàg. 87. Ajuntament de Mataró.
- BONAMUSA, J. LLOANSÍ, J. (1977). Tempteig a la plaça de Santa Maria (Mataró). *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Mataró i el Maresme*, 1. Gener-abril 1977. Pàg. 8 a 16. Museu de Mataró.
- BONAMUSA, J. CERDÀ, J.A.. CLARIANA, J.F. GARÍ, R. I. MARTÍ, C. PERA, J. SOLER, A. (1985). *El jaciment romano-medieval de Can Modolell. Deu anys d'excavació. Cabrera de Mar. El Maresme (1974-1984)*. Opuscle núm. 4. Museu de Mataró.
- BONAMUSA, J. CLARIANA, J.F. GARÍ, R. I. SOLER, A. (1987). El jaciment de Can Modolell (Cabrera de Mar, el Maresme) com nucli de romanització. *Pre-actes de les Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana. Granollers, 1987*. Pàg. 125-136. Barcelona.
- BONAMUSA, J. CLARIANA, J.F. GARÍ, R. I. SOLER, A. (1998). El jaciment de Can Modolell (Cabrera de Mar, el Maresme) com nucli de romanització. *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior. Actes de les Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana. Granollers, 1987*. Pàg. 125-136. Barcelona.
- BONAMUSA, J. GARÍ, R. I. CLARINA, J. F. (1998). Notícia sobre l'excavació del sector de la torre semi-circular de Can Modolell (Cabrera de Mar). *XIV Sessió d'Estudis Mataronins*. Pàg. 33-65. Museu-arxiu de Santa Maria. Mataró.
- BONAMUSA, J. CLARIANA, J.F. GARÍ, I. JUHÉ, E. (2000). Notícia sobre la descoberta de Can Modolell: les estances del sector del camí (Cabrera de Mar). *III Jornades d'arqueologia de Cabrera de Mar i el Maresme. Ilturo, III*. Cabrera de Mar.
- BONAMUSA, J. CLARIANA, J.F. GARÍ, R. I. (2003). Dades per a l'estudi de l'hàbitat medieval en el jaciment arqueològic de Can Modolell (Cabrera de Mar). *L'organització de l'espai i models de poblament. Actes de les segones jornades d'història i arqueologia medieval al Maresme, 2001*. Pàg. 101-117. Grup d'Història del Casal. Mataró.
- BONAMUSA, J. CLARIANA, J.F. GARÍ, I. JUHÉ, E. (2003). Notícia sobre el descobriment de can Modolell: l'àrula de Lucius Petreius Victor i les restes al peu del camí (Cabrera de Mar). *XIX Sessió d'estudis Mataronins*. Pàg. 227-254. Museu Arxiu de Santa Maria. Mataró.
- BONAMUSA, J. CLARIANA, J.F. GARÍ, I. JUHÉ, E. (2003). El clos arqueològic de Can Modolell. *Cabrera de Mar. Segle XX. Quaderns per a la memòria*. Cabrera de Mar
- BONAMUSA, J. CLARIANA, J.F. GARÍ, R. I. (2004). Dades per a l'estudi de l'hàbitat medieval en el jaciment arqueològic de Can Modolell (Cabrera de Mar). Pàg. 131-156. Ed. J.M. Modolell. Cabrera de Mar.
- BONAMUSA, J. CLARIANA, J.F. GARÍ, R. I. (2006). *Guia del Clos Arqueològic de Can Modolell (Cabrera de Mar)*. Ed. J.M. Modolell. Cabrera de Mar.
- BONAMUSA, J. CLARIANA, J.F. JÁRREGA, R. (2007). *Les primeres passes del cristianisme a Cabrera de Mar*. Ed. J.M. Modolell, 3. Cabrera de Mar.
- BATISTA, R. BONAMUSA, J. (1971-1972). Una nueva villa romana en Mataró (Barcelona). *Ampurias*, 33-34. Pàg. 335-338. Diputació de Barcelona.

BATISTA, R. BONAMUSA, J. (1975). Troballa d'una necròpoli de l'alta edat mitjana a Vilassar de Dalt. *Información Arqueológica*, 16. Pàg. 106-108. Diputació de Barcelona.

CLARIANA, J.F. BONAMUSA, J. (1977). La Plaça Gran: un espai que cal preservar per a Mataró. *Información Arqueológica*, 26. Maig-setembre 1977. Pàg. 45 a 49. Museu de Mataró.

CLARIANA, J.F., GARÍ, I. BONAMUSA, J. JUHÉ, E. (2001). Aportacions a l'estudi del criptopòrtic de Can Modolell (Cabrera de Mar). *XVII Sessió d'Estudis Mataronins*. Pàg. 165-200. Museu-arxiu de Santa Maria. Mataró.

MARTÍ, C. BONAMUSA, J. (1976). La numismàtica de la vil·la d'Iluro de Torre Llauder (Mataró). *Miscel·lànies Arqueològiques de Mataró i el Maresme*. Pàg. 88-116. Ajuntament de Mataró.

De la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas al Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas (1939-1969). Su influencia en la investigación local en el área norte de la provincia de Barcelona

Francisco GRACIA ALONSO
Departamento de Historia y Arqueología.
Universidad de Barcelona.

Resumen

A lo largo de treinta años, entre 1939 y 1969, la organización de la investigación arqueológica en España se basó en los modelos sucesivos de la Comisaría General de Investigaciones Arqueológicas (1939-1956) y el Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas (1956-1969). Ambos aplicaron un modelo de distribución territorial basado en la incorporación de no profesionales a la investigación y la gestión, estableciendo redes de intereses vinculadas inicialmente a la figura del comisario general de excavaciones arqueológicas, Julio Martínez Santa-Olalla, y posteriormente al delegado territorial de zona de Cataluña y Baleares, Luis Pericot García, aunque en esta fase los delegados provinciales establecieron sus propias redes de control territorial. En el presente trabajo se analiza la evolución de ambos modelos, su auge y su fracaso, con especial atención al caso de la provincia de Barcelona y la comarca del Maresme, área en la que destaca la labor realizada por la Sección de Arqueología del Museo Municipal de Mataró, y, en especial del comisario y delegado local Marià Ribas i Bertrán.

Palabras clave

Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas; Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas; Julio Martínez Santa-Olalla; Luis Pericot García; Museo Municipal de Mataró; Marià Ribas i Bertrán.

Abstrat

Over thirty years, between 1939 and 1969, the organization of archaeological research in Spain was based on the successive models of the General Commissary of Archaeological Investigations (1939-1956) and the National Service of Archaeological Excavations (1956-1969). Both applied a territorial distribution model based on the incorporation of non-professionals to research and management, establishing networks of interests initially linked to the figure of the general commissioner of archaeological excavations, Julio Martínez Santa-Olalla, and later to the area delegate of Catalonia and the Balearic Islands, Luis Pericot García, although in this phase the provincial delegates established their own networks of territorial control. This paper analyzes the evolution of two models, their rise and fall, with special attention to the case of the province of Barcelona and the Maresme region, an area in which the work carried out by the Archeology Section of the Mataró Municipal Museum, and especially from the curator and local delegate Marià Ribas i Bertrán.

Key words

General Commissary of Archaeological Investigations; National Service of Archaeological Excavations; Julio Martínez Santa-Olalla; Luis Pericot García; Mataró Municipal Museum; Marià Ribas i Bertrán.

La Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas (1939-1956)

En mayo de 1938, durante la Guerra Civil, fracasó el intento de crear, en la zona franquista, el Instituto Arqueológico Nacional e Imperial (Gracia Alonso, Munilla 2010: 175-186), copia de su homólogo nacional-socialista,¹ debido a la oposición de los sectores más conservadores del Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos, temerosos del poder que Falange Española Tradicionalista y de las JONS quería asumir en una estructura que aspiraba a controlar toda la arqueología de investigación y gestión, incluyendo museos y universidades. La razón para dicha oposición era obvia: el proyecto constituía un ataque en toda regla contra el modelo derivado de la Ley de Excavaciones de 1911 y la Ley de Patrimonio de 1933 basado en un fuerte contenido ideológico, puesto que el inspirador del proyecto, el camisa vieja de Falange Julio Martínez Santa-Olalla, tenía la intención de “reconstruir el patrimonio espiritual de España” a través de la construcción de un discurso narrativo de corte fascista basado en la interpretación nacional-católica de la arqueología² (Mederos 2003: 13-56). Como compensación, y debido a sus fuertes lazos políticos, Martínez Santa-Olalla fue nombrado Comisario General de Excavaciones Arqueológicas el 7 de marzo de 1939³, dos días antes de la constitución oficial de la propia Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas⁴, puesto en que sería ratificado el 7 de diciembre de 1940.⁵

Pero su gestión no será fácil. Enfrentado al marqués de Lozoya, director general de Bellas Artes, quien influía en la opinión del ministro de Educación Nacional José Ibáñez Martín, la tarea de Martínez Santa-Olalla se verá limitada por la carencia cíclica de recursos humanos y materiales⁶ que imposibilitaban tanto el cumplimiento de las tareas de gestión y protección del patrimonio arqueológico que el organismo tenía encomendadas, como la realización de in-

tervenciones de campo, siendo una de las causas de dichos problemas la actitud personalista de Martínez Santa-Olalla, que le enfrentó con la mayor parte del profesorado universitario en los campos de la prehistoria y la arqueología, sobre quienes descargaba filias y fobias con las consecuencias obvias para el desarrollo de una gestión para la que desde el primer momento contó con trabas y una fuerte oposición.⁷ La nueva organización de la CGEA, definida el 17 de octubre de 1940,⁸ reforzó su posición al amparo de la situación política internacional tras la ocupación de Francia por el ejército alemán, contando para ello con el apoyo del ministro-secretario general de FET y de las JONS, José Luis Arrese⁹. La estructura organizativa diseñada por Martínez Santa-Olalla quedará fijada mediante una orden ministerial de 30 de abril de 1941 por la que se autorizaba a la Dirección General de Bellas Artes a llevar a cabo el nombramiento de comisarios provinciales y locales de excavaciones, así como a determinar sus cometidos¹⁰. Martín Almagro Basch sería confirmado como comisario provincial de Barcelona, mientras que Lluís Pericot (Gracia Alonso 2017) asumiría el cargo en Girona y Salvador Vilaseca Anguera en Tarragona (Massó 2003: 155-174), mientras que Juan Serra Vilaró asumía el cargo de comisario local en la ciudad de Tarragona (Planes 2017: 16-41) (Barral 1985),¹¹ aunque ello no evitará las pugnas entre la CGEA y la DGBBAA por el control de la labor de los comisarios provinciales, quienes, como en el caso de Pericot, recurrirán directamente al marqués de Lozoya para obtener los fondos necesarios para el funcionamiento de sus comisarías y el desarrollo de sus investigaciones personales¹², dado que Martínez Santa-Olalla no dudaba en beneficiar tanto en el reparto de fondos como en la concesión de permisos a quienes consideraba más fieles. Las pugnas con los máximos representantes de la arqueología en Cataluña, Almagro Basch y Pericot (**Foto 1**), serán constantes, y el CGEA conseguirá finalmente el cese del primero como comisario provincial de Barcelona el 3 de abril de 1946¹³, siendo substituído por Epifanio

1- Museo de San Isidro. Archivo Santa-Olalla (MSI/ASO). 5-153. Carta Javier Lasso de la Vega-Martínez Santa Olalla de 25 de junio de 1938.

2- MSI/ASO 37.2. FD.1974/1/12754.32.

3- BOE, núm. XXXX de 8 de marzo de 1939, p. XXX

4- Archivo General de la Administración (AGA). Cultura CA 218. 12/25. Carpeta 39. Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas. Decreto de Creación.

5- BOE, núm. 346 de 11 de diciembre de 1940, p. 8482.

6- Museo de San Isidro. Archivo Pérez de Barradas (MSI/APB). FD 2005/1/17. Diario Pérez de Barradas, p.34-35.

7- AGA. Cultura. CA 218. 12/25. Carpeta 16. Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas. Carta del CGEA al DG de BBAA de 20 de enero de 1940.

8- AGA. Cultura CA 218 12/25. Carpeta 39. Orden de 17 de octubre de 1940 para la creación de la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas.

9- AGA. Fondos Falange Española. CA 51/18959. Carta del CGEA al Ministro-secretario de FET y de las JONS de 24 de julio de 1942.

10- AGA. Cultura CA 12/219. Minuta del Subsecretario del Ministerio de Educación Nacional al Subsecretario del Interior del Ministerio de la Gobernación de 10 de mayo de 1941.

11- AGA. Cultura CA 12/219. Oficio de la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas a la Dirección General de Bellas Artes de 25 de marzo de 1941

12- Archivo Histórico Provincial de Segovia (AHPS). Legado marqués de Lozoya. Carta Luis Pericot al marqués de Lozoya de 23 de diciembre de 1943.

13- AGA. Cultura CA 217 12/25. Oficio de cese de Martín Almagro como Comisario Provincial de Excavaciones Arqueológicas de 3 de abril de 1946.

1. De la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas al Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas (1939-1969). Su influencia en la investigación local en el área norte de la provincia de Barcelona

de Fortuny y Salazar, barón de Esponellá¹⁴ (**Foto 2**) Almagro conseguiría en compensación, y gracias a Lozoya, el nombramiento como Comisario de la zona del Levante del Patrimonio Artístico Nacional, tras la dimisión de Luis Monreal, en septiembre de 1947¹⁵ (Gracia Alonso 2012: 149-150).

A partir de diciembre de 1945, y tras la toma de posesión de Epifanio de Fortuny, se iniciará el nombramiento de los comisarios locales para la provincia de Barcelona, una medida que Almagro no había aplicado dado que quería mantener el control total sobre la arqueología de intervención en la provincia aprovechando su cargo de director del Servicio de Investigaciones Arqueológicas de la Diputación Provincial de Barcelona, pero que ahora debía servir para estructurar orgánicamente una de las comisarías que se consideraban más importantes por el fuerte componente asociacionista existente en la región y por la larga trayectoria de la investigación arqueológica desarrollada desde principio del siglo tanto por la iniciativa privada (Gracia Alonso 2019: 61-76) como especialmente pública (Gracia Alonso 2016: 365-393; Gracia Alonso 2017a: 561-599; Gracia Alonso 2017b: 99-134; Gracia Alonso, Cortadella 2007: 257-322; Gracia Alonso 2019: 317-421). Ignacio Mallol asumió la comisaría local de Mataró (propuesta de 7 de diciembre de 1945; nombramiento 15 de diciembre de 1945; toma de posesión 12 de enero de 1946),¹⁶ pero ejercerá dichas funciones durante menos de tres años, por cuanto la petición para su cese será remitida por el comisario provincial de Barcelona a la Dirección General de Bellas Artes el 21 de septiembre de 1948, siendo aceptada el 14 de diciembre de 1948, y nombrándose como sustituto a Marià Ribas Bertrán (propuesta de 16 de octubre de 1948; nombramiento 4 de enero de 1949)¹⁷ (Mayer 2003), siendo interesante que Fortuny, probablemente por indicación de Serra Ráfols, (Serra, Serra 2013: 101-123) confiase en alguien que ya había trabajado de forma reiterada desde la década de 1920 en el estudio de los orígenes de Mataró y, en especial, en el poblado ibérico de Burriac, en una época en que quienes se dedicaban a la cultura fuera del ámbito académico eran vistos con un cierto recelo de raíces políticas, especialmente si dicha actividad se había iniciado en los años previos a la guerra. Junto a Ribas trabajarán en Mataró, asociados a la comisaría local, Esteve Albert

i Corp, Lluís Ferrer i Clariana; Jesús Illa i París y Jaume Lladó i Font, quienes paralelamente se vincularán también al Museo Municipal a través de su Sección Histórico-Arqueológica (Bonamusa 2003: 128). (**Foto 3**)

Vicente Renom Costa ocupará el cargo de comisario local en Sabadell (propuesta 8 de septiembre de 1945; nombramiento de 2 de octubre de 1945)¹⁸; Alberto Ferrer Soler¹⁹ el de Vilanova i la Geltrú (propuesta de 22 de noviembre de 1951; nombramiento de 7 de febrero de 1952); Josep Estrada i Garriga será el comisario local de Granollers (propuesta de 13 de noviembre de 1951; nombramiento de 17 de enero de 1952)²⁰ (Casas, Cebrià 2003: 217-233); Josep Maria Pons i Guri ejercerá el cargo en Arenys de Mar (propuesta 13 de noviembre de 1951; nombramiento 17 de enero de 1952)²¹, quien a su vez propondrá, en 1958, el nombramiento de tres colaboradores para su delegación local: Fidel Córdoba de Hita, Santiago Pinell Pinell y José María Guri Prats²²; Pere Giró i Romeu lo hará en Vilafranca del Penedès (propuesta de 13 de noviembre de 1951; nombramiento 17 de enero de 1952)²³ (Cebrià, Senabre, Socías 1997), y Eduardo Junyent ocupará la plaza de Vic (nombramiento de 15 de diciembre de 1945) (Sureda 2017: 128-151).²⁴ De forma oficiosa realizarán las mismas funciones Lluís Galera i Isern en El Masnou, Jaume Ventura i Campins en Sant Genís de Vilassar y Lluís Guardiola i Prim en Sant Joan de Vilassar, los tres vinculados con el grupo de Mataró.

Los nombramientos de comisarios locales se realizaban previa propuesta del comisario provincial, pero existía un procedimiento de control antes de su aprobación, dado que las estructuras del régimen franquista querían conocer con detalle en quien depositaban el ejercicio de unas funciones que, aunque menores y circunscritas al ámbito municipal, no dejaban, en último término, de ser nombramientos realizados –y en consecuencia representativos– de la Dirección General de Bellas Artes y del Ministerio de Educación Nacional. El expediente previo al nombramiento se iniciaba mediante una consulta de la Dirección General de Bellas Artes al Gobierno Civil de la provincia para obtener los antecedentes personales y políticos de los candidatos propuestos. El gobernador, a su vez, trasladaba el encargo a la alcaldía o al cuartel de zona de la Guardia Civil con responsabilidad sobre el lugar de residencia como

14- AGA. Cultura CA 217 12/25. Carta de Julio Martínez Santa Olalla al Director General de Bellas Artes de 28 de diciembre de 1945.

15- AHPS. Legado marqués de Lozoya. Carta marqués de Lozoya a Martín Almagro de 3 de diciembre de 1947.

16- AGA. Cultura CA 217 12/25. Expediente Ignacio Mallol.

17- AGA. Cultura CA 217 12/25. Expediente Mariano Ribas y Bertrán.

18- AGA. Cultura CA 217 12/25. Expediente Vicente Renón.

19- AGA. Cultura CA 217 12/25. Expediente Alberto Ferrer Soler.

20- AGA. Cultura CA 217 12/25. Expediente José Estrada Garriga.

21- AGA. Cultura CA 217 12/25. Expediente José María Pons Guri.

22- Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona (AHUB). Fondo Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas. Barcelona 1962-1969. Carta Pons Guri- delegado provincial de Barcelona del SNEA de 18 de junio de 1958.

23- AGA. Cultura CA 217 12/25. Expediente Pedro Giró Romeu.

24- AGA. Cultura CA 217 12/45. Carpeta 41. Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas. Gerona 1942-1962. Oficio de la DGBBAA al CGEA de 15 de diciembre de 1945.

ejecutores del poder político y policial, quienes elaboraban los preceptivos informes tras consultar los archivos para identificar posibles antecedentes, informarse en las secciones locales de FET y JONS, e incluso interrogar a los vecinos del propuesto, buscando con preferencia establecer con nitidez su postura respecto al Movimiento Nacional y su filiación política. En el caso de Josep Estrada i Garriga²⁵ en el expediente se desgranar sus antecedentes y procesos: “*con anterioridad al Alzamiento pertenecía a Izquierda Republicana, a cuyo partido se afilió, al parecer, para poder obtener una plaza como secretario de ayuntamiento. No se le conocen hechos delictivos durante la dominación roja, y, si bien fue denunciado a la Autoridad militar en el año 1943 por su actuación marxista bajo la hegemonía roja, fue depurado favorablemente por dicha Autoridad, siendo sobreseído el sumarisimo ordinario que con tal motivo se le instruyó por la Auditoria de Guerra de Barcelona*”, un informe interesante dado que Estrada había formado parte del POUM.

El mismo proceso se siguió con Marià Ribas con mejores resultados: “*carece de antecedentes desfavorables en esta Jefatura, estando conceptuado de buena conducta moral, pública y privada. Con anterioridad al Movimiento había colaborado en el diario de izquierdas Llibertat, como dibujante, a fin de ganarse el sustento, no habiendo tenido actuación alguna de carácter político-social; durante la dominación roja tuvo que esconderse para evitar la persecución marxista. Puede ser considerado afecto al Glorioso Movimiento Nacional*”²⁶, llevándose a cabo el nombramiento en ambos casos. Finalizado el proceso administrativo, la DGBAA aprobaba el nombramiento, tomando posesión el nuevo comisario en presencia del gobernador civil de la provincia para mayor solemnidad, y escenificar así el apoyo del sistema político a su labor, especialmente en el ámbito de la defensa del patrimonio,²⁷ dado que los gobernadores civiles desempeñarán una actuación básica en el control y represión de las intervenciones y excavaciones no autorizadas o clandestinas –un matiz importante como se verá posteriormente–, por lo que prestarán atención a los trabajos e informes recibidos de los comisarios locales y provinciales, transmitiendo a su vez dichos informes a la dirección general de Bellas Artes.

La labor desarrollada por los comisarios locales hasta finales de 1955 cuando se produjo la crisis que supuso la desaparición de la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas debe ser objeto de un estudio exhaustivo y pormenorizado, pero sí pueden apuntarse

algunos rasgos generales a partir del trabajo realizado por los comisarios mejor estudiados hasta el momento presente. En Granollers, Josep Estrada i Garriga, que ya había colaborado con las intervenciones arqueológicas realizadas por la Agrupació Excursionista de Granollers encabezadas por Salvador Llobet i Reverter en diversos yacimientos de la zona antes del inicio de la Guerra Civil (Roma 1999: 43-52), retomó la investigación arqueológica en 1945 de la mano del propio Llobet, y, al año siguiente, prácticamente controlaba ya toda la actividad arqueológica en la ciudad y gran parte de los territorios limítrofes, pasando a formar parte como asesor de prehistoria de la Junta del Patronato del Museo de Granollers en 1947 y, tras contactar con Serra Ráfols y el barón de Esponellà, sería nombrado colaborador de la Comisaría provincial de Barcelona en 1948 y consolidaría su posición como comisario local en 1952. Apoyándose en un sólido grupo de colaboradores que se oficiarán tras su nombramiento, como Ignacio Cantarell Fontcuberta en Montmeló, Juan Pla en Llinars del Vallés y José María Suñé en Mollet, Estrada i Garriga conseguirá vertebrar el conocimiento arqueológico del territorio tras prospeccionar entre 1945 y 1950 más de 300 yacimientos, estudios que posibilitarán, por una parte, que Granollers fuese escogida como sede el la IV reunión anual de la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Barcelona en el mes de noviembre de 1950²⁸, y por otra que pudiera publicar, el mismo año, la primera edición de su obra: *Síntesis arqueológica de Granollers y sus alrededores*.

En el caso de la ciudad de Badalona, Josep Maria Cuyàs Tolosa (Padró 2003: 205-216), debió afrontar en 1940 el expolio de la colección de materiales arqueológicos de la Agrupación Excursionista de Badalona depositados en el Museo de Badalona. El proceso fue una consecuencia de una denuncia presentada en el mes de febrero a la agrupación local de FET y de las JONS, cuyos miembros efectuaron un registro de la sede y vejaron a varios miembros de la Agrupación, entre ellos al mismo Cuyàs, denuncia que fue trasladada posteriormente a la Guardia Civil. Entre los cargos imputados figuraban la tenencia de material impreso de contenido catalanista y por ello contrario a la ideología nacional-católica; la posesión de banderas rojas que determinaban una filiación comunista de sus miembros, y la tenencia ilícita de armas, materiales que no eran sino guías de excursionismo, banderas de señalización de pistas para la práctica del esquí, y una colección de armas de avanzada integrada por pistolas y fusiles del siglo XVIII. Pese a las evidencias contrastadas, el Gobierno Civil de

25- AGA. Cultura CA 217 12/25. Expediente José Estrada Garriga.

26- AGA. Cultura CA 217 12/25. Expediente Mariano Ribas y Bertrán.

27- Como, por ejemplo, en el caso de la toma de posesión de Pere Batlle como CL de Tarragona. La Vanguardia Española, edición de 6 de junio de 1947, p. 9, o en el caso de la toma de posesión de Josep Estrada Garriga en presencia del gobernador civil de Barcelona, Felipe Acedo Colunga. “Intensificación de la labor arqueológica”. *La Vanguardia Española*, edición de 18 de marzo de 1952, p.11.

28- *La Vanguardia Española*. Edición de 7 de noviembre de 1950, p.5.

1. De la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas al Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas (1939-1969). Su influencia en la investigación local en el área norte de la provincia de Barcelona

Barcelona, temeroso de cualquier repunte del catalanismo asociativo, decretó la clausura de la Asociación Excursionista de Badalona y la confiscación de sus bienes, que fueron entregados a la agrupación local de Falange, inductora de la primera denuncia, mientras que los materiales arqueológicos fueron trasladados al Museo Arqueológico Provincial de Barcelona donde ingresaron el 20 de junio de 1940 según consta en el acta de recepción firmada por el director, Martín Almagro Basch. Las consecuencias del expolio indicado no se revertirán hasta 2006 una vez iniciado el proceso de devolución a los museos comarcales, monográficos y municipales de los materiales concentrados tras la Guerra Civil en la sede de Barcelona. Tras su nombramiento como comisario local, Cuyàs Tolosa desarrollará una ingente labor en el municipio, sumando más de 170 intervenciones y sondeos arqueológicos hasta mediados de la década de 1960, período en el que mantuvo buenas relaciones tanto con los responsables de la comisaría provincial, el barón de Esponellá y Serra Ráfols; de la delegación provincial Alberto del Castillo, como con los sucesivos directores del Museo de Barcelona, Almagro Basch y Eduard Ripoll, así como con algunos de los comisarios territoriales más próximos, especialmente Josep Estrada y Marià Ribas.

Aunque su labor no ha sido analizada con la profundidad que hubiera sido menestar dado lo dilatado de su actuación, Marià Ribas i Bertrán constituye la figura determinante de la investigación arqueológica en el Maresme hasta mediados de la década de 1970 (Mayer 2003), (Bonamusa 2003). Trabaja especialmente en los yacimientos de época ibérica y romana en el área de Mataró con especial atención al poblado ibérico de Burriac (Cabrera de Mar), que considerará clave para el conocimiento de los procesos poblacionales de la zona costera al norte de Barcino y para la posterior fundación de Ilduro. Ribas se vinculará a partir de principios de la década de 1960 a Juan Maluquer de Motes, (**Foto 3**) quien le animará a completar su formación mediante los cursos de extensión universitaria que dirigía en el Instituto de Arqueología y Prehistoria de la Universidad de Barcelona, participando también en las reuniones científicas que se celebraban los miércoles en su sede, y en las que se ponían en común las últimas novedades relativas a la localización de nuevos yacimientos o el estudio de series de materiales, al tiempo que Maluquer de Motes participará en las llamadas “Tertulias del Racó” que se realizaban en Mataró (**Foto 4**), creándose entre ambos

un fuerte lazo de colaboración que propiciará la realización por Ribas de un gran número de dibujos de gran calidad de los materiales procedentes de las excavaciones de Maluquer de Motes, especialmente los ajuares de las necrópolis de la zona del curso inferior del Ebro y las piezas más representativas del palacio-santuario de Cancho Roano (Zalamea de la Serena, Badajoz). Sus trabajos en Burriac contarán con el apoyo de Pericot cuando asuma la dirección de la Delegación de Zona del Servicio Nacional de Excavaciones en 1956, quien se encargará reiteradamente de que el ayuntamiento de Mataró, subvencionador de los trabajos, cumpla con la legislación vigente²⁹ evitando así las protestas de la DGBBAA, intervenciones que serán básicas para la elaboración de sus estudios *El poblament d'Ilduro* (1952), *Els Orígens de Mataró* (1964) y *El Maresme en els primers anys del Cristianisme* (1973), y cuyos resultados darán origen a una ardua y enconada disputa en 1957 con Jaume Lladó i Font sobre la fundación romana de Ilduro en la que acabará terciando Serra Ráfols, quien ya había trabajado con anterioridad el tema (Serra Ráfols 1942: 69-110) especialmente al colaborar con Almagro Basch en la confección de la *Carta Arqueológica de la provincia de Barcelona*, publicada en 1945 (Serra Ráfols, Almagro, Colominas 1945) obra en la que también colaboraron con sus informaciones los comisarios y eruditos locales (Mayer 2003).

Los enfrentamientos de Pericot con Martínez Santa-Olalla serán constantes a pesar de los reiterados intentos de congraciarse con él del CGEA, que llegará a intentar sustituirle en el puesto de Gerona por el comisario local de la ciudad desde 1953, Miquel Oliva Prat³⁰, movimiento que no llegará a concretarse debido tanto al ascendente de Pericot en la provincia, como a sus relaciones con Lozoya³¹ (Gracia Alonso 2017a: 268-270). Con todo, la maniobra acabará emponzoñando la relación, lo que tendrá consecuencias poco después. Pericot había ampliado su red de influencia mediante la designación como comisarios locales de Alberto Puig Palau para Palamós (nombramiento 29 de diciembre de 1945); José María Corominas Planellas para Banyoles (nombramiento de 29 de diciembre de 1945); Juan Garriga Pujol (nombramiento de 16 de junio de 1947); y de Luis Esteva Cruañas para Sant Feliu de Guíxols (nombramiento 16 de julio de 1945),³² además de contar con el apoyo de otros estudiosos como Francesc Riuró i Llapart, y del grupo de aficionados de Banyoles integrado por Ramón Sarquella y Jaime Butinyá, así como de

29- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. /19-21. Correspondència enviada i rebuda 1957-1959. Carta Pericot-alcalde de Mataró de 12 de abril de 1957.

30- AGA. Cultura CA 217 12/25. Carpeta 41. Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas. Gerona 1942-1962. Expediente Miguel Oliva Prat.

31- AGA. Cultura. CA 217 12/25. Carpeta 41. Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas. Gerona 1942-1962. Oficio de la DGBBAA al CGEA de 29 de enero de 1955.

32- AGA. Cultura. CA 217 12/25. Carpeta 41. Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas. Gerona 1942-1962. Oficio de la DGBBAA al CGEA de 29 de diciembre de 1955; Oficio de la DGBBAA al CGEA de 16 de junio de 1947.

Pedro Carner Estrany en Calonge (Nolla Brufau 2003: 141-154). Respecto a este último, Pericot se verá obligado a solicitar su cese en enero de 1962 a la DGBBAA debido a las presiones del gobernador civil de Girona y pese a indicar el buen trabajo que realizaba,³³ aunque, y en todo caso, la comunicación oficial del cese se retrasará por espacio de cinco años hasta el 12 de enero de 1967, indicándose como causa del mismo una propuesta realizada directamente por el gobernador civil de la provincia Víctor Hellín Sol (Lladonosa, Macià 2018), antiguo presidente del Instituto de Estudios Ilerdenses y delegado territorial nombrado por Pericot en su momento, por lo que es probable que Pericot consiguiera retrasar la decisión moviendo sus influencias³⁴ en lo que claramente parece el resultado de un enconamiento personal.

El proceso fue diferente en las otras dos provincias. Juan Serra Vilaró dimitió como comisario local de Tarragona el 18 de noviembre de 1946, siendo substituido por Pere Batlle Huguet el 30 de abril de 1947 (Mata de la Cruz 2017: 56-70),³⁵ y el comisario provincial, Vilaseca Anguera consiguió rodearse de un extenso grupo de colaboradores integrado por Enrique Fossas, Lluís Brull, Ignacio Cantarell, José Mercader, José María Solé, Juan Montserrat, Ramón Mañé, Francisco Capafons, Alberto Prunera, José Fusté, José Pelejà, José María Padrol, Ramón Capdevila y Luisa Vilaseca, además de apoyar a Juan Soler Caralt para el cargo de comisario local de El Vendrell³⁶, y a Lluís Brull Cedó como comisario local de Tivisa, aunque, en este caso, el nombramiento sería difícil debido a sus antecedentes políticos³⁷, al igual que sucederá con Francisco Esteve Gálvez para el puesto de Tortosa, desestimado en 1951 pero concedido en 1954³⁸. José Antonio Tarragó Pleján fue propuesto como comisario provincial de Lleida el 13 de mayo de 1941 (González Pérez 2003: 175-204), manteniéndose en el cargo hasta el 3 de julio de 1951, siendo propuesto como substituto Alberto del Castillo Yurrita,³⁹ mientras que Rodrigo Pita Mercé recibió el nombramiento de comisario local de Aitona el 11 de febrero de 1955.⁴⁰ Los nombramientos prácticamente no se modificarán hasta el colapso de la CGEA, pero con el paso del tiempo y la necesidad de aumentar las redes de influencia, se fueron añadiendo nuevas personas al

organigrama con la categoría de colaboradores, contándose en 1952 entre los reseñados para la provincia de Barcelona a Joaquín Vilaseca y Ribera, Rafael Subirana Ollé, Antonio Borrás Quadras, Valentín Santamaría Clapers, Jaime Ventura y Campins, Alberto Balil y Batlle y Isidro Clopas y Batlle, algunos de los cuales serán nombrados posteriormente comisarios locales de sus demarcaciones.

Martínez Santa-Olalla intentará mantener el control absoluto sobre la red de comisarios que había creado mediante la realización de reuniones periódicas en el ámbito provincial como forma de estructurar una fuerte cohesión grupal en refuerzo de la propia casuística de la CGEA y en contra de los grupos políticos y académicos que redoblaban su oposición a las políticas del comisario general. Los integrantes de la Comisaría Provincial de Barcelona se reunieron sucesivamente en Barcelona (1947), Sabadell (1948), Mataró (1949) en el transcurso de la cual el barón de Esponellá indicó que *“el avance en estos estudios no puede obtenerse sino mediante la colaboración entre los estudiosos que viven sobre el terreno y los organismos centrales de investigación”*⁴¹, en una clara referencia a la estructura de la CGEA que obviaba otros organismos como las Universidades, Granollers (1950) y Vilafranca del Penedés (1953)⁴². La última reunión tendría lugar en Badalona el 23 de octubre de 1955 (**Foto 5**), apenas dos meses antes de la supresión del organismo por parte del Ministerio de Educación Nacional. En el transcurso de la misma, tanto Martínez Santa-Olalla como el comisario provincial, barón de Esponellá, volvieron a aleccionar a los asistentes sobre la importancia de continuar su trabajo en las mismas condiciones y con los objetivos que ya desarrollaban⁴³. Sin embargo, la nómina de los presentes, con la excepción de su amigo José de Calasanz Serra Ráfols, no estaba integrada por profesionales de la investigación arqueológica: José María Cuyàs Tolosa (Badalona), Agustín Durán Sampere (Barcelona) (Gracia Alonso, Munilla 2011: 172-183), Juan Vilaseca (Santa Coloma de Gramanet), Jaime Fábregas (Tiana), Luis Galera Isern (Masnou), Jaime Ventura Campins (Vilassar de Dalt), Luis Guardiola Prim (Vilassar de Mar), Marià Ribas y Jaime Lladó Font (Mataró), Josep

33- AHUB. Fondo Bosch Gimpera-Pericot.2.1.4.4. Correspondencia administrativa enviada 1961-1966. Carta Pericot-director general de Bellas Artes de 13 de enero de 1962.

34- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. 19/21. Correspondencia enviada i rebuda 1957-1959. Carta director general de Bellas Artes-Pericot de 12 de enero de 1967.

35- AGA. Cultura. CA 218 12/25. Carpeta 78. Tarragona. Oficio de la DGBBAA al CGEA de 30/ de abril de 1947.

36- AGA. Cultura CA 218 12/25. Carpeta 78. Tarragona. Expediente Juan Soler Caralt.

37- AGA. Cultura CA 218 12/25. Carpeta 16. Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas. Oficio de la DGBBAA al CGEA de 10 de enero de 1948.

38- AGA. Cultura CA 218 12/25. Carpeta 78. Tarragona. Expediente Francisco Esteve Gálvez.

39- AGA. Cultura CA 217 12/25. Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas. Lérida 1941-1955.

40- AGA. Cultura CA 217 12/25. Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas. Lérida 1941-1955.

41- A“Reunión de la Comisaría de Excavaciones en Mataró”. *La Vanguardia Española*, edición de 4 de noviembre de 1949, p. 3.

42- A“Reunión de la Comisaría de Excavaciones”. *La Vanguardia Española*, edición de 28 de octubre de 1953, p. 13.

43- A“La VIII Asamblea de Comisarios de Excavaciones. La presidió el señor Martínez Santa-Olalla”. *La Vanguardia Española*, edición de 25 de octubre de 1955, p. 34.

1. De la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas al Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas (1939-1969). Su influencia en la investigación local en el área norte de la provincia de Barcelona

Estrada Garriga (Granollers), Enrique Llorach (Llinars del Vallés), Eduardo Junyent (Vic), Enrique Madorell (Molins de Rei), Isidro Clapas Batlle (Martorell), Luís Mas Gomis y Vicente Renom Costa (Sabadell), Pablo Gorina Gabarró (Terrasa), Antonio Borrás Quadras (Igualada), Pere Giró Romeu (Vilafranca del Penedés), y Juan Bellmunt Poblet (Vilanova i la Geltrú).

La IX Reunión de la Comisaría Provincial, cuya celebración estaba prevista en Vic el 13 de octubre de 1956, organizada por el barón de Esponellá y supervisada por el comisario local Eduardo Junyent, fue suspendida por orden del Gobierno Civil de Barcelona pocas horas antes de celebrarse. Martínez Santa Olalla, decidido a mantener a toda costa la estructura de la ya extinta CGEA interpretando que su nuevo cargo de inspector general dentro del SNEA tenía las mismas atribuciones que el de comisario general, indujo al barón de Esponellá a seguir adelante con la misma⁴⁴, pese a que todos los comisarios provinciales habían sido suspendidos en sus funciones hasta que no fueran confirmados por los nuevos Delegados de Zona, siendo probable, en función de la información disponible, que el CP de Barcelona hubiera sido cesado por OM en el mes de julio aunque no se hubiera cursado aún el oficio correspondiente, oficio que, firmado por Francisco Iñiguez Almech, si se había recibido en el mes de noviembre, así como la noticia de su sustitución por Alberto del Castillo, fiel a Pericot, para desesperación de Serra Ráfols.⁴⁵ Incluso tras su cese, la lealtad del barón de Esponellá a Martínez Santa-Olalla le llevará a organizar reuniones de los antiguos comisarios locales en su domicilio (**Foto 6**). El enfrentamiento entre Almagro Basch y Pericot por las funciones que continuaba atribuyéndose Martínez Santa-Olalla, habían tenido una previa a raíz de la visita que realizó a la sección de paleontología del Museo de Sabadell, motivo de un desencuentro entre Almagro y Miquel Crusafont, responsable de la misma, en la que Pericot debió mediar.⁴⁶

Otra de las causas del enfrentamiento entre leales y opositores a Martínez Santa-Olalla era la disponibilidad económica, puesto que en los presupuestos del Plan Nacional de Excavaciones se asignaban 15.000 pesetas para las intervenciones de Pericot y sus asociados en la provincia de Gerona, y 20.000 pesetas como subvención para los yacimientos de la demarcación de Barcelona controlados por el barón de Esponellá, quien contaba con la colaboración para ejercer sus funciones

de Serra Ráfols y de Josep Colominas Roca, ambos conservadores del Museo Arqueológico de Barcelona pero opuestos a la gestión de Almagro Basch. Aunque la Comisaría Provincial llevará a cabo diversas actuaciones en la ciudad de Barcelona e incluso intervendrá en los silos ibéricos del área de Montjuich⁴⁷, la diferencia de presupuestos con los recursos que Almagro Basch manejaba desde el Servicio de Investigaciones Arqueológicas de la Diputación Provincial de Barcelona, unidos a los específicos del Museo Arqueológico de Barcelona y del Museo Monográfico y conjunto arqueológico de Empúries, redundaban en que fuese este quien dispusiera de la posibilidad de influir entre los aficionados y eruditos del territorio, con excepción de la propia capital, donde Agustí Duran i Sanpere, desde el Museo de Historia de la Ciudad, desarrollará una ingente labor con la colaboración administrativa del barón de Esponellá y de Serra Ráfols –tras la cesión por parte del comisario provincial de las funciones de control de la arqueología en la ciudad de Barcelona al MHC aprovechando que ocupaba el cargo de segundo teniente de alcalde durante el mandato del barón de Terrades, en un claro ejercicio de prepotencia–⁴⁸, por lo que a duras penas se podía ayudar económicamente al desarrollo de las intervenciones en el territorio solicitadas por los comisarios locales.

Por su parte, Almagro, pese a los problemas de financiación de la sede del museo en Barcelona, disponía ya en 1942, y sólo para los trabajos de excavación en Empúries, de 36.000 pesetas, a las que se sumaría cantidades para otros yacimientos, disponibilidades que aumentarán cuando se haga cargo de la Comisaría de la cuarta zona del Patrimonio Nacional, donde, en colaboración con Alejandro Ferrant, arquitecto asignado a la misma, podrá realizar en 1955 intervenciones por valor de 330.000 pesetas (Gracia Alonso 2012: 155-157). El poder se encontraba allí donde existían los recursos, siendo necesarios para mantener las redes de dependencia e información así como las fidelidades territoriales, como comprobará Alberto del Castillo al asumir en 1957 la delegación provincial de Barcelona, al disponer de los recursos que le proporcionaba la Diputación Provincial de Barcelona, que le permitieron disponer de 104.000 pesetas – más del doble de las consignaciones del Estado para toda la zona de Cataluña y Baleares– para los trabajos en la provincia, asignando 20.000 pesetas a las excavaciones del poblado de Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet) bajo la dirección de Serra Ráfols; 20.000 pesetas al plan de excavaciones de Vilafranca

44- AHUB. Fondo Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas. Barcelona 1962-1969. Circular a los delegados locales firmada por el barón de Esponellá s/f.

45- MSI/ASO. s/t. Carta Serra Ráfols-Martínez Santa Olalla de 13 de noviembre de 1956.

46- AHUB. Fondo Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas. Barcelona 1962-1969. Carta Miquel Crusafont-Pericot de 21 de diciembre de 1956.

47- MSI-ASO. 1974/1/7518 (ASO 21-273). Carta Serra Ráfols-Martínez Santa Olalla de 3 de marzo de 1946.1946.

48- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. /19-21. Correspondència enviada i rebuda 1955-1956. Carta barón de Esponellá-Pericot de 6 de abril de 1956.

del Penedès y su comarca presentado por Giró Romeu; 20.000 pesetas a las intervenciones en el poblado ibérico de Torre dels Encantats (Arenys de Mar) dirigidas por Pons Guri; 15.000 pesetas a diversas excavaciones de conjuntos megalíticos en la provincia dirigidas por Antonio Arribas Palau; 20.000 pesetas para las intervenciones en el Abric Romaní (Capellades) bajo la dirección de Eduard Ripoll; 5.000 pesetas a Marià Ribas para la ejecución de las intervenciones relacionadas en el Plan de Excavaciones Romanas en la plaza del Fossar Xic de Mataró, y 4.000 pesetas a Estrada Garriga para el desarrollo del Plan de Excavaciones Romanas en Granollers y diversas prospecciones en la comarca del Vallès, un reparto que, al tiempo que potenciaba la influencia de los investigadores locales, servía también para restar poder al delegado de zona y al propio delegado provincial, por lo que Barcelona se convertirá en una estructura casi independiente por lo que respecta a la acción sobre el territorio, a la que debe sumarse la propia dinámica individual del Museo de Historia de la Ciudad y el Ayuntamiento de Barcelona y, por último, el desarrollo de las excavaciones en la colonia griega y ciudad romana de Empúries, también subvencionada, con un presupuesto independiente del anterior, por la Diputación de Barcelona.⁴⁹

La consecuencia lógica era el descontrol en las actividades, dado que muchos comisarios locales –y posteriormente delegados– entendían que la autoridad que tenían atribuida y la disponibilidad de recursos públicos locales o particulares, era suficiente para desarrollar intervenciones sin necesidad de disponer de la preceptiva autorización. El propio Del Castillo, al asumir el cargo, debió solicitar la regularización de diversas intervenciones entre ellas las excavaciones de Badalona dirigidas por Cuyàs con el apoyo económico del ayuntamiento; las que Serra Ráfols realizaba en las termas romanas de Sant Boi de Llobregat gracias a una subvención del ayuntamiento; las que el mismo Serra Ráfols realizaba en la Cova del Toll (Moià) gracias a una subvención particular; las emprendidas por Duran i Sanpere en la necrópolis romana de la plaza de la Villa de Madrid en Barcelona con financiación del ayuntamiento, y las del yacimiento de Darró (Vilanova i la Geltrú) dirigidas por Arribas Palau que financiaba la propia Diputación provincial pero sin que se hubiesen extendido los correspondientes permisos. Una dinámica que, aunque se intentará revertir en los años siguientes tras el cambio organizativo, será imposible controlar⁵⁰.

La caída el Martínez Santa-Olalla y la supresión de la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas (1955-1956).

La modificación de la estructura territorial se producirá por la supresión de la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas. La gestión de Martínez Santa-Olalla había sido cuestionada el año 1946 en el Segundo Congreso Arqueológico del Sudeste Peninsular cuando muchos comisarios provinciales, como el responsable de Zamora Víctor Velasco Rodríguez, reclamaron, con el apoyo de Carlos Alonso del Real, un mayor reconocimiento para su labor (Del Real 1946: 33-43), profundizando así en el enfrentamiento entre los eruditos o aficionados locales que constituían el núcleo de los apoyos del comisario general, y los investigadores vinculados a la Universidad que pugnaban por recuperar el control de la arqueología de campo y profesionalizarla, (Ballesteros Gaibrois 1946: 22-27) dado que los primeros, como el barón de Esponella, comisario provincial de Barcelona, defendían formas de actuar propias del anticuismo de los siglos XVIII y XIX (MARC 7 1986: 64-70), intentando implicar en el debate al ministro de Educación Nacional José Ibáñez Martín⁵¹ Las críticas continuaban, de hecho, los primeros intentos de reprobación que tuvieron lugar en el Congreso Español de Arte y Arqueología celebrado en Jaca en 1942 en el que se intentó que la investigación arqueológica quedara bajo el control del Instituto Diego Velázquez del CSIC, bajo la denominación de Servicio Arqueológico y Artístico Nacional⁵². Pese a la defensa que Martínez Santa-Olalla realizó de su gestión en la Asamblea Nacional de Comisarios de Excavaciones Arqueológicas reunida en 1949 en Madrid (Serra Ráfols 1952: 103-104), los cambios en la situación política española durante la etapa de aislamiento posterior a la Segunda Guerra Mundial y la pérdida progresiva de influencia de Falange Española a la que pertenecía el comisario general, incidieron en su lenta pero imparable caída, especialmente porque no supo atraerse a los cada vez más influyentes sectores académicos de ideología monárquica y liberal (Martínez Santa-Olalla 1952: 5-9).

El 31 de enero de 1955, aprovechando el éxito del IV Congreso de la CISPP celebrado en Madrid y presidido por Pericot, un grupo de catedráticos integrado por el

49- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. 19/21. Correspondencia enviada i rebuda 1957-1959. Carta Del Castillo-Pericot de 17 de mayo de 1957.

50- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. 19/21. Correspondencia enviada i rebuda 1957-1959. Carta Del Castillo-Pericot de 17 de mayo de 1957.

51- Biblioteca de Catalunya (BC). Legado Lluís Pericot. Correspondencia. Carta Beltrán-Pericot de 20 de mayo de 1947.

52- AHPS. Legado marqués de Lozoya s/t. "Conclusiones adoptadas por la reunión de arqueólogos celebrada en Jaca entre los días 22 y 30 de agosto de 1942, referente a la organización del Servicio Nacional de Arte y Arqueología dentro del Instituto "Diego Velázquez".

1. De la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas al Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas (1939-1969). Su influencia en la investigación local en el área norte de la provincia de Barcelona

propio Pericot junto a Antonio García y Bellido, Del Castillo, Cayetano de Mergelina, Antonio Beltrán, Juan Maluquer de Motes y Almagro Basch, remitió al ministro Joaquín Ruiz-Giménez un durísimo escrito en el que se criticaba sin ambages la forma de proceder de Martínez Santa-Olalla⁵³, y solicitaban una transformación radical de un modelo organizativo que consideraban obsoleto y personalista, aunque la razón esencial era que carecían de control sobre el mismo. Pese a los intentos de resistencia del comisario general,⁵⁴ que movilizará sus contactos políticos con los altos dirigentes franquistas,⁵⁵ no conseguirá detener el proceso ni recabar el apoyo del nuevo responsable del ministerio: Jesús Rubio García-Mina, considerando a Pericot y a Almagro Basch como los instigadores de la censura.⁵⁶ El 2 de diciembre de 1955⁵⁷ un decreto del Ministerio de Educación Nacional suprimía la Comisaría, que era substituida por el Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas dependiente de la Dirección General de Bellas Artes que, además de suprimir la figura del comisario general, debería impulsar la arqueología de investigación superando el modelo anticuarista. El organigrama pasó a basarse en las Delegaciones Arqueológicas de Zona correspondientes a los Distritos Universitarios –Pericot sería nombrado al frente de la Zona Arqueológica de Cataluña y Baleares–, mientras que una Junta Consultiva controlada por los doce delegados de zona y presidida por el director general de Bellas Artes asumiría las funciones de analizar las peticiones de intervención y asignar los fondos disponibles, no a los yacimientos como hasta entonces, sino a las Delegaciones⁵⁸, en función de un reglamento que elaborarán García y Bellido, Gallego Burín, Alonso del Real y Beltrán, y en el que se centralizaban los planes de trabajo anuales; informes; propuestas de nombramiento de delegados y la concesión de permisos de excavación.

Al atribuirse el nombramiento de los delegados provinciales, insulares y locales, la Junta Consultiva estuvo en disposición de finiquitar la estructura territorial de la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas substituyendo a muchos de los leales a Martínez Santa-Olalla, aunque en la práctica, en el caso concreto de Catalunya, y debido a que se trataba de las personas que mejor conocían el territorio, en muchos casos se-

rán nombrados de nuevo⁵⁹, pero esta vez a propuesta de los delegados de zona, reforzando con ello su autoridad ante los integrantes de la antigua estructura⁶⁰ para desesperación de Martínez Santa-Olalla que expresará de forma reiterada a su amigo Serra Ràfols su resentimiento ante la actitud de Pericot⁶¹. La política de la Junta condicionará que los antiguos comisarios se vinculasen progresivamente a los nuevos delegados de zona para poder mantener sus puestos⁶². Se creará así un nuevo clientelismo basado en la liberalidad de la que disfrutarán los delegados para asignar los fondos disponibles, que llevarán a cabo a su discreción y sin ningún tipo de convocatoria o presupuesto de intervención previo. Los intentos de mantener las esferas de influencia provocarán el enfrentamiento ya citado cuando Martínez Santa-Olalla, advertido por Serra Ràfols⁶³ de los intentos de Pericot y Almagro Basch de controlar la actividad de todos los delegados provinciales y locales de Cataluña, intente reunirse con ellos, convocatoria que será suspendida por Pericot con el apoyo del gobernador civil de Barcelona Felipe Acedo Colunga. Martínez Santa-Olalla se mantendrá al frente de un cargo más honorífico que ejecutivo, la Inspección General de Excavaciones Arqueológicas, cuyas funciones serán controladas de forma absoluta por sus opositores desde la Junta Consultiva, manteniéndose en el cargo hasta el 15 de enero de 1962, cuando el nuevo director general de Bellas Artes, Gratiniano Nieto Gallo, exigió y obtuvo su dimisión y la de sus colaboradores más próximos⁶⁴.

El Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas. La delegación de zona de Cataluña y Baleares (1956-1969).

Tras su nombramiento como delegado de zona, Pericot desarrollará una amplia labor destinada a conocer el estado de la situación en Cataluña y las Baleares, solicitando el 29 de marzo de 1956 un informe exhaustivo al comisario provincial de Baleares, que hizo extensivo el 30 a los de Barcelona, Tarragona y Gerona, y el 2 de abril a los comisarios locales de Vic, Menorca, Lleida,

53- AGA. Cultura. Caja 348. 12/25-26. *Escrito al ministro de Educación Nacional de 31 de enero de 1955.*

54- AGA. Cultura. Caja 348. 12/25. Carta CGEA-MEN de 2 de noviembre de 1955.

55- MSI/ASO. s/t. *Particular D. Julio* 1956. Carta Martínez Santa-Olalla-Nieto Antúnez de 1 de marzo de 1956.

56- MSI/ASO. 10-297. Carta Julio Martínez Santa-Olalla a Manuel Lara Palacio de 1 de enero de 1956.

57- BOE núm. 2 de 2 de enero de 1956, pp. 25-26.

58- AGA. Cultura. Caja 348. 12/25.

59- AGA. Cultura. Caja 348. 12/25. Propuesta de Reglamento del Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas.

60- AGA. Cultura. Caja 348. 12/25. Acta de la Junta Consultiva del Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas de 22 de marzo de 1956.

61- MSI/ASO s/t. *Particular D. Julio* 1956. Carta Martínez Santa-Olalla-Serra Ràfols de 27 de marzo de 1956.

62- AGA. Cultura. Caja 348. 12/25. Acta de la Junta Consultiva del Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas de 6 de junio de 1956, p. 2.

63- MSI/ASO. s/t. Carta Serra Ràfols-Martínez Santa-Olalla de 17 de enero de 1957.

64- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4./22. Documentació variada. Pressupostos, correspondència i informes 1956-1959. Acta de la Sesión de la Junta Nacional de Excavaciones Arqueológicas del día 15 de enero de 1962.

Badalona, Granollers, Mataró, Sabadell, la ciudad de Barcelona, Ciutadella e Ibiza⁶⁵, quienes los remitieron de inmediato, destacando la respuesta de Pita Mercé, delegado local de Aitona, que realizó repertidos informes sobre la situación y los problemas de la arqueología en la provincia⁶⁶. Una vez recibidos los informes, remitió a la Dirección General de Bellas Artes el 9 de abril la propuesta de nombramiento de nuevos delegados provinciales atendiendo a las directrices que la Junta Consultiva había establecido en su reunión del 22 de marzo⁶⁷, pero cuya confirmación se retrasará hasta el 28 de julio⁶⁸ una vez reunida de nuevo la Junta, designándose, en una estructura en gran parte continuista, a Oliva Prat para Girona⁶⁹, Vilaseca Anguera en Tarragona⁷⁰, al director del Instituto de Estudios Ilerdenses Víctor Hellín para Lleida, y a Alberto del Castillo Yurrita, su amigo y colega en la Universidad de Barcelona desde la etapa de Bosch Gimpera antes de la Guerra Civil y junto a quien había superado el proceso de depuración posterior a la contienda, para la de Barcelona, relevando así al barón de Esponellá, a quien, sin embargo, no se le comunicó oficialmente su cese y se le reclamaron los archivos de su gestión –que no entregará– hasta el 20 de junio de 1957⁷¹, un mes después de que la DGB-BAA hiciese efectiva una decisión que se había tomado un año antes. El cese de una persona carismática y con presencia social como Esponellá se debió a su defensa acérrima de la gestión de Martínez Santa-Olalla, a quien continuaba considerando como el máximo responsable de la arqueología española tras la supresión de la CGEA y la creación del SNEA, entendiéndolo que el cargo de Pericot como delegado de zona estaba supeditado al de Martínez Santa-Olalla como inspector general, por lo que indicaba en abril de 1956 que seguiría ejerciendo sus funciones atendiendo a las indicaciones de la DG-BBAA y de Martínez Santa-Olalla, menoscabando así la autoridad de Pericot como máximo responsable de la gestión en Cataluña y Baleares,⁷² razón por la que el delegado de zona, que le había advertido el 28 de marzo

anterior de los cambios introducidos por la Junta Consultiva y la dirección general de Bellas Artes por los que todos los asuntos debían ser supervisados y aprobados por las delegaciones de zona antes de ser remitidos al ministerio⁷³, instó directamente su cese, pactando con la dirección general de Bellas Artes que fuese el propio ministro de Educación Nacional quien se lo comunicara con la mayor cortesía posible, dadas sus conexiones políticas.⁷⁴ Pericot quiso también conocer de primera mano la actuación, situación de la investigación en sus ciudades y planes futuros, de todos los delegados locales antes de tomar una decisión sobre su continuidad, por lo que se reunió con todos ellos, especialmente Ribas, Estrada y Junyent, durante el mes de abril, siendo positivas las reuniones puesto que los tres fueron confirmados como delegados locales.

El comisario local de Barcelona, Serra Ráfols, en principio también cesado, pero posteriormente mantenido en el cargo, sería nombrado en enero de 1958 director de las excavaciones de la ciudad de Barcelona tras la intervención del teniente de alcalde delegado de cultura del Ayuntamiento y mediante un decreto de la alcaldía, extremo que suponía blindarle ante cualquier intento de actuación por parte de la delegación provincial⁷⁵. Serra Ráfols presentará de inmediato a Pericot un extenso informe sobre las intervenciones que deseaba emprender en la misma en un claro ejemplo de aplicación del principio de los hechos consumados⁷⁶. Eduard Ripoll Pirelló asumió el cargo de secretario de zona del SNEA, y Pericot descargará en Del Castillo sus funciones administrativas cuando se ausente de Barcelona para cumplir con sus innumerables compromisos. Pericot y la Delegación de Zona mantendrán, por motivos obvios y desde el principio, una buena relación con Almagro Basch y el SIA de la Diputación de Barcelona, autorizando ya el 9 de abril la realización de prospecciones y sondeos en los poblados ibéricos de Darró (Vilanova i la Geltrú) y Torre dels Encantats (Caldetas), y en el

65- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4/4. *Delegación de Zona*.

66- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. Cartas Pita Mercé-Pericot de 7 de abril y 9 de mayo de 1956. AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. /19-21. Correspondència enviada i rebuda 1955-1956. Cartas Pita-Pericot de 5 de enero, 7 de abril de 1956 y 9 de mayo de 1956.

AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. /19-21. Correspondència enviada i rebuda 1955-1956. Carta Pericot-director general de Bellas Artes de 9 de abril de 1956.

67- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. /19-21. Correspondència enviada i rebuda 1955-1956. Carta Pericot-director general de Bellas Artes de 9 de abril de 1956.

68- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. Carta Cecilio Sanarga y López de Goicoechea-Pericot de 28 de julio de 1956.

69- Sería confirmado en el cargo el 13 de febrero de 1963. AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Correspondencia administrativa recibida 1957-1966. Oficio de la dirección general de Bellas Artes al delegado de zona del SNEA de 13 de febrero de 1963.

70- Sería confirmado en el cargo el 13 de febrero de 1963. AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Correspondencia administrativa recibida 1957-1966. Oficio de la dirección general de Bellas Artes al delegado de zona del SNEA de 13 de febrero de 1963.

71- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. Carta Pericot-barón de Esponellá de 20 de junio de 1957.

72- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. /19-21. Correspondència enviada i rebuda 1955-1956. Carta barón de Esponellá-Pericot de 6 de abril de 1956.

73- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. /19-21. Correspondència enviada i rebuda 1955-1956. Carta Pericot-barón de Esponellá de 28 de marzo de 1956.

74- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. /19-21. Correspondència enviada i rebuda 1955-1956. Carta Pericot-Cecilio Sagarna de 4 de agosto de 1956.

75- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Correspondencia administrativa recibida 1957-1966. Carta Serra Ráfols-Pericot de 27 de enero de 1958.

76- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. Carta Serra Ráfols-Pericot de 27 de enero de 1958.

1. De la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas al Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas (1939-1969). Su influencia en la investigación local en el área norte de la provincia de Barcelona

Abric Romaní (Capellades)⁷⁷, mientras que para otros yacimientos, tanto en Cataluña como en las Baleares, solicitará los correspondientes permisos y asignación de fondos a la DGBBAA.

Tras la asunción del cargo de delegado provincial por Alberto del Castillo, la composición de la misma quedó estructurada a partir de los delegados locales: Serra Ràfols (Barcelona), Cuyàs Tolosa (Badalona), Estrada Garriga (Granollers), Ribas Bertrán (Mataró), Renom Costa (Sabadell) y Giró Romeu (Vilafranca del Penedès) propuestos en el primer listado remitido a la DGBBAA el 30 de marzo de 1957⁷⁸, a los que se añadirían Junyent (Vic), Pons Guri (Arenys de Mar), Isidro Clopas Batlle (Martorell) y Sebastián Oller (Moià) el 17 de mayo del mismo año⁷⁹, aunque los dos últimos no serían nombrados ya que en el listado de 1958 figurarían como colaboradores, y posteriormente Llach Font (Santa Coloma de Gramenet) y Domènec Casanovas (Igualada), habiendo fallecido en 1954 Alberto Ferrer Soler que ostentaba el cargo de comisario local en Vilanova i la Geltrú. Más interesante era la larga lista de colaboradores vinculados, incluyendo a Joaquín Vilaseca y Ribera, Antonio Guilleumas Broza, Manuel Bassa Armengol, Enrique Llorach Navarro, Jesús Illa Paris, y Camilo Pallás Arisa (Barcelona); Rafael Subirana Ollá (Esparreguera); Valentín Santamaría Clapers (Manresa), Jaime Ventura Campins (Sant Genís de Vilassar), Isidro Clopas y Batlle (Martorell), Leodegario Sala Sala (Caldes de Montbui); Antonio Cor Mayol (Sant Feliu de Codines), Joan Surroca Arisa (Moià), Zoilo James Novellas (Torelló), Esteban Albert Corp (Mataró); Francisco Balta Talló, Luis Gorina Gavarró (Terrassa); José Maria Padrós Cuyàs, Jacinto Duñó Cará (Badalona); Jaime Fábregas Baqué (Tiana); Jaime Lladó Font (Mataró); José Maria Masach Bolet (Vilafranca del Penedès); Juan Pi Saumell (Molins de Rei); Juan Pla Gras (Llinars del Vallès); Ginés Ibáñez Berruero, Ángel Martínez Hualde, Bernardo Ballester Dagas y Diego Miejimolle Roca (Santa Coloma de Gramenet) una nómina amplia similar a la de otras provincias integradas en la delegación de zona, y un claro ejemplo de la estructuración de redes de colaboración (**Foto 7**). Una remodelación que, en principio, debía afectar a todos los integrantes de las antiguas comisarías provinciales, pero que en la práctica, como ejemplifica el caso de Girona, se produjo un continuismo absoluto por decisión

de los ratificados delegados provinciales, en este caso Oliva Prat. Una actuación lampedusiana, consentida por Pericot, en la que cambiará la denominación, pero no la realidad subyacente.⁸⁰

Pericot, además, intentará estructurar mediante una planificación a corto y medio plazo las intervenciones en la Zona, llegando a remitir a la Dirección General el 21 de abril un plan de trabajo para el año 1956, demostrando por la brevedad en el tiempo tras la toma de posesión, que se trataba de un análisis realizado con anterioridad. En un claro ejercicio de autoridad, intentará reafirmar su posición reclamando la implicación de las corporaciones locales en la protección del patrimonio histórico-artístico y arqueológico, como la denuncia realizada al ayuntamiento de Girona por el estado de la Torre Gironella tras recibir un informe de Oliva sobre su situación⁸¹; al gobernador civil de Baleares y al almirante jefe de la comandancia insular por el saqueo de diversos yacimientos submarinos en el archipiélago o impeliendo a la preservación del yacimiento de Can Picafort, acción en la que implicó también al presidente del Estudio General Luliano Gerardo María Tomás -quien también propondrá una reestructuración específica de la delegación de Baleares el 24 de enero de 1957⁸²-, y de la que acabaría responsabilizándose Joan Pons Marqués en agosto de 1957; al alcalde de Castellterçol denunciando las intervenciones clandestinas en el yacimiento de Torre Roja, o al alcalde de Roses notificándole el inicio del trámite para la declaración como zona arqueológica del sector de la iglesia de Santa María en el interior de la Ciudadela tras recibir un informe sobre la importancia del yacimiento elaborado por Francesc Riuró. Impulsará también la ampliación de número de delegados locales, para lo cual solicitó propuestas a los delegados provinciales en enero de 1957, designándose el 15 de marzo a Ricard Batista como colaborador de excavaciones en Arenys de Mar, y los días 30 de abril y 17 de mayo elevó nuevas propuestas de nombramientos de delegados locales, aprobándose las de Rodrigo Pita Mercé para Aitona, Emilio Martínez Passapera para Lloret de Mar y Pedro Caner Estrany en Calonge a propuesta de Oliva, Juan Flaquer en Menorca y Juan Pons Marqués en Mallorca en el mes de junio. Unas peticiones que afectaron especialmente a la demarcación de Lleida, la menos consolidada durante la etapa de la CGEA, para la que se solicitaron el 18 de no-

77- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. /19-21. Correspondència enviada i rebuda 1955-1956. Carta Almagro Basch-Pericot de 26 de marzo de 1956.

78- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. /19-21. Correspondència enviada i rebuda 1957-1959. Oficio Pericot-director general de Bellas Artes de 30 de marzo de 1957.

79- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. /19-21. Correspondència enviada i rebuda 1957-1959. Oficio Pericot-director general de Bellas Artes de 17 de mayo de 1957.

80- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. /19-21. Correspondència enviada i rebuda 1955-1956. Carta Oliva Prat-Pericot de 3 de abril de 1956.

81- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. /19-21. Correspondència enviada i rebuda 1955-1956. Carta Oliva-Pericot de 21 de noviembre de 1956.

82- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. Carta Thomas-Pericot de 24 de enero de 1957.

viembre, a propuesta del delegado porvincial de Lleida, los nombramientos de Luis Díez-Coronel Montull como delegado local en Balaguer, Manuel Camps Clemente en Alcarràs y Ramón Boleda Cases en Tárrega, que fueron concedidos y comunicados el 3 de diciembre⁸³.

En noviembre de 1958 Del Castillo propuso a Ramón Casafont como delegado local en Berga –quien mantendrá el cargo hasta su renuncia el 11 de junio de 1963 por motivos de salud derivados de su condición de caballero mutilado–⁸⁴, y en enero de 1959 haría lo propio para lo propio con Salvador Alavedra para Terrassa; el director de la sección arqueológica del museo-biblioteca Víctor Balaguer para Vilanova i la Geltrú; Ignacio Cantarell para Montmeló; el padre Valentín Santamaría con destino a la delegación local de Manresa, y Leodegario Sala y Sala para Caldas de Montbui, mientras que en el mes de mayo se aumentó la nómina de colaboradores de la delegación de Barcelona incorporando a Josep Barberà i Farràs, Ricard Pascual, Miquel Caballé y Magín Traveset. No serían los últimos, ya que en octubre de 1960 se propondría a Antonio Domènech Casanovas como delegado local de Igualada y a Jesús Massip para Tortosa, aunque sus nombramientos se retrasarían hasta noviembre de 1961, un retraso administrativo que hizo tomar a Pericot el 26 de abril del mismo año la decisión de nombrar de forma provisional a Isidro Llach Font para Santa Coloma de Gramanet a la espera de la resolución definitiva de la DGBBAA que no se recibiría hasta el 20 de julio.⁸⁵

Pese a que las intervenciones en una parte de los yacimientos de la zona de Cataluña y Baleares, como Empúries y Ullastret, contaban con el apoyo económico de las diputaciones provinciales de Girona y Barcelona, cantidades a las que debían sumarse el presupuesto del Servicio de Investigaciones Arqueológicas de la Diputación provincial de Barcelona; las subvenciones que la propia corporación destinaba a intervenciones avaladas por la delegación provincial del SNEA, y las cantidades aportadas por los ayuntamientos, empezando por el de Barcelona para la financiación de los trabajos que desarrollaba el MHC, en teoría, la principal aportación económica para la investigación arqueológica debía proceder del Estado, dado que una de las quejas esenciales vertidas contra la gestión de Martínez Santa-Olalla residía precisamente

en la forma en que realizaba la distribución de fondos. Sin embargo, la dirección general de BBAA contaba únicamente, en el momento de la constitución de la Junta Consultiva en 1957, con una partida de 1.056.680 pesetas para la investigación arqueológica, de las que menos de la mitad, 450.000 pesetas, se dedicaban a las intervenciones incluidas en el Plan Nacional de Excavaciones Arqueológicas. Dicha cantidad no se repartirá ahora, como había hecho Martínez Santa-Olalla, en función de sus intereses personales y de una política de contentar a los comisarios locales, ni tampoco se articulará en base a yacimientos emblemáticos, sino que se distribuirá proporcionalmente entre las doce delegaciones de zona atendiendo a la extensión territorial y al número de intervenciones en curso⁸⁶ para satisfacer los intereses de los doce delegados de zona. El resultado de un reparto que intentó ser hasta cierto punto igualitario fue la falta permanente de recursos de las delegaciones de zona, un problema que se acentuará especialmente en la correspondiente a Cataluña y Baleares debido al creciente número de peticiones de ayuda económica para la realización de intervenciones.

Pericot consiguió insuficientes asignaciones anuales que oscilaban entre las 35.000 y las 55.000 pesetas para el período 1956-1961, como reflejan las sucesivas anualidades: 35.000 pesetas (1956)⁸⁷; 55.000 pesetas (1957); 45.000 pesetas (1958); 45.000 pesetas (1959); 45.000 pesetas (1960) y 40.000 pesetas (1961)⁸⁹, ejerciendo un control riguroso de la contabilidad remitida anualmente a la DGBBAA, pero desde 1964 las asignaciones volverán a estar centralizadas, aunque en 1967 dicha centralización pareció que podía revertir en una mayor disponibilidad de fondos en tanto que en cumplimiento de una orden de la DGBBAA de 9 de febrero, Pericot solicitó un total de 14.000.000 de pesetas para cubrir los proyectos de la Delegación de Zona, de los que 2.000.000 corresponderían a la provincia de Barcelona, distribuyéndose en un millón para los trabajos en la ciudad de Barcelona, y 500.000 pesetas respectivamente para el estudio de los poblados ibéricos de la costa del Maresme y de los situados en el área de Berga⁹⁰, aunque no existe constancia de su concesión.

La actuación de Pericot se topará con problemas nuevos como la proliferación de las intervenciones submarinas

83- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. Carta Gallego Burín-Pericot de 3 de diciembre de 1957.

84- AHUB. Fondo Bosch Gimpera-Pericot.2.1.4.4. Correspondencia administrativa enviada 1961-1966. Carta Pericot-director general de Bellas Artes de 11 de junio de 1963.

85- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. Carta Gratiniano Nieto-Pericot de 14 de julio de 1961.

86- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. /19/21. Correspondencia enviada i rebuda 1957-1959. Oficio del director general de BBAA-Pericot de 23 de julio de 1957.

87- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4./22. Documentació variada. Pressupostos, correpondència i informes 1956-1959. Oficio del director general de BBAA-Pericot de 26 de julio de 1956.

88- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. /19/21. Correspondencia enviada i rebuda 1957-1959. Oficio del director general de BBAA-Pericot de 4 de agosto de 1960.

89- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4./22. Documentació variada. Pressupostos, correpondència i informes 1956-1959. Junta Consultiva del Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas. Sesión del día 10 de marzo de 1961.

90- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. /19-21. Correspondència enviada i rebuda 1955-1956. Oficio Pericot-Dirección general de BBAA de 11 de febrero de 1967.

1. De la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas al Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas (1939-1969). Su influencia en la investigación local en el área norte de la provincia de Barcelona

en la costa catalana que deseaba capitalizar el CRIS y su presidente Clemente Vidal Sala desde la perspectiva de los aficionados al submarinismo a partir de mediados de la década de los cincuenta⁹¹, que se verá agravado por las intervenciones clandestinas, un problema que también planteaban los expertos como el delegado de Ibiza, José María Mañá Angulo, quien solicitará instrucciones para la estructuración de un plan coordinado de intervenciones submarinas en la isla⁹².

Pericot se centrará progresivamente en apoyar los trabajos de los investigadores profesionales en detrimento de la actuación de los aficionados, aunque sabiamente mantendrá la fidelidad de los mismos atendiendo a las peticiones de intervención en pequeños núcleos de población, especialmente si contaban con el apoyo de las corporaciones locales, e incluso, y junto al delegado provincial de Barcelona, Alberto del Castillo, no dio trámite a algunas denuncias de expoliación del patrimonio para no provocar enfrentamientos con los delegados locales por su influencia en el entramado social y político del territorio, por ejemplo, solucionando de forma amistosa una denuncia del comandante de puesto de la Guardia Civil en Mataró que identificaba a los excavadores clandestinos del poblado de Burriac, que resultaron ser “unos *buenos chicos*” que colaboraban con Marià Ribas, quienes se comprometerán a no repetir los hechos y a entregar al Museo los materiales obtenidos.⁹³ Pero su objetivo principal consistirá en apoyar los proyectos de mayor envergadura como los encabezados por el propio Del Castillo en la provincia de Barcelona, por Miquel Tarradell en Mallorca, María Luisa Serra en diversos puntos de las Baleares, Helmut Schlunk en el mausoleo de Centelles (Constantí) –con la supervisión de Alejandro Marcos Pous y Luis Vázquez de Parga⁹⁴ y Juan Maluquer de Motes tras su regreso a la Universidad de Barcelona como catedrático de Arqueología, quien inició en 1960 las prospecciones en el área del curso inferior del Ebro y la cuenca del Algars, una tarea que continuaría Eduard Ripoll en 1961. Incluso autorizará al Museo de Historia de Barcelona a principios del mismo año el inicio de las intervenciones en la ciudad sin contar todavía con la pertinente aprobación del expediente por la DGBBAA. Además, y mezclando los intereses personales con las obligaciones del cargo, dedicará una especial atención a los trabajos realizados en la provincia de Girona, en especial las sucesivas campañas de excavación que Miquel Oliva desarrollará en el poblado ibérico del Puig de Sant Andreu (Ullastret), y en los trabajos de organización del museo monográfico de las excavaciones, inaugurado en 1961, así como en las obras

del Paseo Arqueológico y la Torre Gironella en Girona, en las que consiguió implicar a la Diputación provincial y al Ayuntamiento de la ciudad.

Pese a la dedicación de Pericot, especialmente en la gestión de los permisos de excavación, la documentación indica que el engranaje de la Delegación de Zona tenía problemas para conseguir que los delegados provinciales entregaran en tiempo y forma los informes anuales correspondientes a las actuaciones desarrolladas en sus demarcaciones, pasando en 1959 a ser bianuales o de síntesis ante la imposibilidad de conseguirlos. Pero el sistema fallará por la base. La inexistencia de una estructura administrativa sólida y de las dependencias de investigación necesarias para prolongar el estudio de los materiales obtenidos en los trabajos de campo motivará su fracaso, dado que la delegación no conseguirá reemplazar a las estructuras independientes que se iban creando entorno a la figura de Miquel Oliva Prat en Girona, y a la que Almagro Basch controlaba desde el Museo Arqueológico de Barcelona y el Servicio de Investigaciones Arqueológicas de la Diputación, además de la imposibilidad de crear una estructura orgánica fuerte, dado que los delegados territoriales actuarán por su cuenta sin prestar atención a las normas y directrices de la Delegación como asumirá con amargura el propio delegado de zona: “*el problema esencial de esta delegación provincial es el de los delegados. Los delegados con actividad controlada no llegan a media docena. Las credenciales que poseen todos ellos, incluidos los de la antigua comisaría provincial de Excavaciones Arqueológicas, se han convertido en patentes para la realización de actividades clandestinas*” (Pericot 1964-1965: 265-277).

Con todo, los informes remitidos por la Delegación a la dirección general de Bellas Artes, además de las referencias a hallazgos casuales, muestran para la provincia de Barcelona una amplia actividad desarrollada esencialmente por el Servicio de Investigaciones Arqueológicas de la Diputación, la Universidad de Barcelona y el Museo de Historia de la Ciudad, mientras que en el caso del Maresme, para el año 1961-1962 se informaba que “*esta delegación de zona ha tenido noticia de que han seguido los trabajos iniciados de tiempo por antiguos comisarios de excavaciones en el poblado ibérico de Puig Castellar de Santa Coloma de Gramanet, en una villa romana de Tiana y en los importantes restos romanos de Mataró*”, una visión neutra que no se aviene con el pensar de Pericot, quien en el borrador del informe había escrito: “*esta delegación de zona tiene que infor-*

91- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. /19-21. Correspondència enviada i rebuda 1955-1956. Carta Vidal-Pericot de 9 de junio de 1956.

92- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. Carta Mañá-Pericot de 3 de mayo de 1956.

93- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas, Barcelona 1962-1969. Carta Del Castillo-Pericot de 20 de diciembre de 1959; Carta Del Castillo-Pericot de 24 de diciembre de 1959.

94- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Correspondencia administrativa recibida 1957-1966. Oficio de la dirección general de Bellas Artes al delegado de zona del SNEA de 6 de agosto de 1962.

mar que conoce la realización de excavaciones clandestinas que no han podido ser detenidas en el poblado ibérico de Puig Castellar de Santa Coloma de Gramanet, en una villa romana de Tiana y en los importantes restos romanos de Mataró”⁹⁵. Una realidad muy diferente que se encontrará, dado que en el informe de 1965 se indicaba “*pudiéramos atisbar un recrudecimiento de las actividades de aficionados, siempre difíciles de controlar en nuestra región, lo que conviene vigilar, pues si se intensificaran estos síntomas, podríamos correr el peligro de que vastas zonas de nuestra arqueología se escaparan del preciso control*”, proponiendo como posible solución: “*lograr una estructura completa y bien definida de la red de delegados locales (...) a la par que confiamos en ciertos cambios en la estructura actual que han de acabar con algunas deficiencias, causantes en parte de que el control sobre los aficionados no sea tan eficaz como desearíamos*”⁹⁶.

El descontrol en el que acabó sumida la Delegación, en la que tanto instituciones públicas, privadas y hasta los propios delegados actuaban sin ningún tipo de cortapisa, eran en gran parte el resultado de la falta de dedicación de Pericot al cargo, más interesado en sus viajes de estudio y en la intervención que desarrollaba en los yacimientos que le interesaban que en la gestión diaria de una estructura que abarcaba un territorio muy grande y en el que coexistían un gran número de intereses cruzados. Como ejemplo, en el año 1965 en el área del Maresme, se intervino por parte del barón de Espoñellá en el yacimiento de Can Sentromà (Tiana) –intervenciones que Pericot consideraba “*perfecto desde el punto de vista de la metodología (...) existen todas las garantías de que será un yacimiento modélicamente explotado en el futuro*”⁹⁷–, el Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación de Barcelona lo hizo en diversos yacimientos de la zona costera de Mataró, y en diversos dólmenes de la comarca, mientras que Marià Ribas trabajó en los yacimientos de Torre Llauder y Can Xammar (Mataró) con el apoyo del Instituto de Arqueología y Prehistoria de la Universidad de Barcelona, constatando el fracaso absoluto del sistema, por cuanto la Delegación era ineficaz para controlar las actividades

de las instituciones públicas, desde el Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación de Barcelona (IPA), al Instituto de Arqueología y Prehistoria de la Universidad de Barcelona (IAP) al Museo de Sabadell (Barberá 2003); no podía oponerse políticamente a las diputaciones de Barcelona y Girona que seguían subvencionando intervenciones a petición de los delegados provinciales y locales, y tampoco podía oponerse a las labores que el Museo de Historia de la Ciudad de Barcelona realizaba con intervenciones a discreción en la ciudad dentro del Plan de Excavaciones Arqueológicas del Ayuntamiento de Barcelona, que implicaba la participación tanto del delegado provincial en funciones, Eduard Ripoll, como de Serra Ráfols, Antonio Arribas Palau, Pere de Palol Salellas, Pau Verriè, Fàbregas, Camprubí, Agustina Fort, y Adroer, indicándose también la participación de Maluquer de Motes como supervisor general del Plan,⁹⁸ al tiempo que se recalca que dicho programa ya había sido aprobado por la Corporación Municipal, dando a entender que su realización no dependía, o estaba supeditada, a la aceptación del mismo por la delegación de zona del SNEA.⁹⁹ Y esos eran los problemas más o menos controlables por cuanto se ejercían sin ningún tipo de restricción y al amparo de organismos oficiales.

Las dificultades para enfrentarse a eruditos y furtivos tanto en Cataluña como en las Baleares a pesar de tener perfectamente identificados a los autores de las expropiaciones y contar en la mayor parte de los casos con la colaboración decidida de los gobernadores civiles,¹⁰⁰ gracias a las directrices remitidas por el Ministerio de Educación Nacional en las que se invocaba la vigencia de la Ley de Excavaciones de 1911¹⁰¹, tendrá como consecuencia la preeminencia del concepto patrimonialista-localista de la investigación que cerrará el acceso al conocimiento de nuevos yacimientos a los profesionales de la investigación, aunque se introdujo una vía para permitir la prosecución de los trabajos sin autorización previa de la DGBBA y de la delegación de zona del SNEA, habilitando a los delegados provinciales y locales para la realización de prospecciones –el concepto incluía las labores de excavación y no sólo de evaluación super-

95- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4/2. Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas. Memòries Catalunya-Balears 1961-1962, 1965, 1966. *Memoria de las actividades arqueológicas de la zona de Cataluña-Baleares durante los años 1961-1962*.

96- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4/2. Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas. Memòries Catalunya-Balears 1961-1962, 1965, 1966. *Memoria de la Delegación de Zona de Cataluña y Baleares. Año 1965*.

97- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Correspondencia administrativa enviada 1961-1966. Carta Pericot-director general de Bellas Artes de 15 de noviembre de 1963.

98- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas 1962-1969. *XXIV Campaña de Excavaciones Arqueológicas del Excmo. Ayuntamiento de Barcelona. Plan que para su realización se propone llevar a cabo a través de su Museo de Historia de la Ciudad en el próximo año de 1964*. Comunicación del director del MHC-delegado provincial del SNEA de 29 de noviembre de 1963.

99- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas 1962-1969. Carta director del MHC-delegado de zona del SNEA de 29 de noviembre de 1963.

100- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Correspondencia administrativa enviada 1961-1966. Carta Pericot-presidente del Estudio General Luliano. Delegación Insular del Servicio Nacional de Excavaciones en Mallorca de 12 de febrero de 1962.

101- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Correspondencia administrativa recibida 1957-1966. Oficio director general de Bellas Artes-delegado de zona del SNEA de 17 de agosto de 1962.

1. De la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas al Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas (1939-1969). Su influencia en la investigación local en el área norte de la provincia de Barcelona

ficial— siempre que no se prolongasen por un período superior a cuatro días. No obstante, el aumento de intervenciones clandestinas realizadas por pequeños grupos de aficionados vinculados con el asociacionismo local no dejará de crecer, caso de las excavaciones realizadas en Rellinàs el año 1962 por miembros del Centre Excursionista de Terrassa¹⁰², o las gestiones de otros, como el Centro Excursionista Puig Castellar, que no dudaron en recurrir a la Diputación Provincial de Barcelona para la realización de su proyecto de consolidación del poblado ibérico cuando consideraron que las gestiones de la delegación de zona no eran lo suficientemente ágiles, aumentando así la presión sobre Pericot que debía lidiar con múltiples frentes sin personal de apoyo y con recursos económicos muy limitados¹⁰³. El desánimo de Pericot, se traducirá en una cierta dejación de funciones como delegado de zona reflejada en los libros de registros, en los que la disminución del número de entradas y salidas no se corresponde con la actividad que, en teoría, debía desarrollar.

Probablemente, la proximidad de la jubilación incidirá también, por lo que el 17 de mayo de 1966 Maluquer de Motes asumió el cargo de secretario de la Delegación de Zona,¹⁰⁴ dando continuidad oficial a una labor que venía desempeñando desde hacía años al substituir a Pericot en la inspección de los trabajos realizados en diversos yacimientos, como en el caso de los realizados por los delegados de Vic en Sabassona y por Marià Ribas y sus colaboradores en la delegación de Mataró en el poblado de Burriac y en la villa romana de Torre Llauder en noviembre de 1963¹⁰⁵, aprovechando así el ascendiente que Maluquer empezaba a tener entre los eruditos locales¹⁰⁶ (Foto 8). Maluquer y Pericot protegerán las actividades de los vinculados con la sección de arqueología del Museo

Municipal de Mataró ante la dirección general de Bellas Artes, a quienes calificó como poseedores de “*un espíritu de colaboración y una vocación decidida junto con capacidad científica innegable*”¹⁰⁷, posicionándose así al lado del Ayuntamiento de la localidad para resolver los problemas derivados de la falta de rigor administrativo demostrada por Ribas, quien obviaba los trámites antes de iniciar nuevas excavaciones y no entregaba los preceptivos informes para la elaboración de las memorias anuales de las delegaciones provinciales y de zona, un problema que era genérico a toda la delegación provincial de Barcelona y con el que Pericot tuvo que lidiar con su habitual bonhomía para no enconar la situación, como en el caso de Eduardo Junyent en Vic, recriminado por el mismo motivo en marzo de 1963,¹⁰⁸ pero a quien continuará apoyando ante la DGBBAA para la continuidad de las intervenciones en Sabassona, alegando que se trataba de “*una persona de gran capacidad y prestigio*”.¹⁰⁹ Pericot apoyará la propuesta de Ribas y del ayuntamiento de Mataró para llevar a cabo la reconstrucción de un tramo de la muralla del poblado de Burriac que afectaba a cinco torres y cuatro lienzos de muralla, consiguiendo la colaboración de la DGBBAA y de la comisaría de la 4ª zona del Servicio de Defensa del Patrimonio Artístico Nacional (SDPAN), a principios de 1964,¹¹⁰ una vez que Marià Ribas se comprometió a realizar una planimetría previa a los trabajos para poder remitir a la dirección general un proyecto en condiciones; las gestiones para la adquisición de los terrenos de la villa romana de Torre Llauder,¹¹¹ el expediente de declaración del mismo como Monumento Histórico-Artístico y la exclusión de los terrenos circundantes del Plan parcial de ordenación urbanística del polígono Espartero que le afectaba¹¹² por decisión de la Gerencia de Urba-

102- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas. Barcelona 1962-1969. Carta Serra Ràfols-Pericot de 18 de julio de 1962.

103- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas. Barcelona 1962-1969. Carta Centro Excursionista Puig Castellar-Pericot de 20 de diciembre de 1961.

104- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Correspondencia administrativa enviada 1961-1966. Carta Pericot-director general de Bellas Artes de 17 de mayo de 1966.

105- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas. Barcelona 1962-1969. Oficio del director general de Bellas Artes-delegado de zona del SNEA de 6 de noviembre de 1963.

106- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Correspondencia administrativa enviada 1961-1966. Carta Pericot-Maluquer de 15 de noviembre de 1967.

107- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Correspondencia administrativa enviada 1961-1966. Carta Pericot-director general de Bellas Artes de 31 de julio de 1963.

108- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Correspondencia administrativa enviada 1961-1966. Carta Pericot- Eduardo Junyent de 27 de marzo de 1963.

109- AHUB. Fondo Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas. Barcelona 1962-1969. Carta Pericot-Gratiniano Nieto de 28 de mayo de 1963.

110- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas. Barcelona 1962-1969. Oficio del director general de Bellas Artes-delegado de zona del SNEA de 21 de enero de 1964; Oficio del director general de Bellas Artes-delegado de zona del SNEA de 6 de noviembre de 1963, Carta Marià Ribas-Pericot de 24 de enero de 1964 dando cuenta de la aprobación recibida por el Ayuntamiento de la DGBBAA; AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas. Barcelona 1962-1969. Carta Ribas-Pericot de 11 de noviembre de 1963.

111- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas. Barcelona 1962-1969. Cartas Ribas-Pericot de 17 de abril, 25 de octubre y 11 de noviembre de 1963.

112- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas. Barcelona 1962-1969. Oficio DGBBAA-delegación de zona del SNEA de 31 de marzo de 1967. Oficio del Ayuntamiento de Mataró al director general de BBAA de 4 de febrero de 1967.

nización del Ministerio de la Vivienda¹¹³, así como las intervenciones en dicho yacimiento dirigidas por Marià Ribas; y la petición de la alcaldía para que el Museo Municipal pudiera disponer de la capacidad jurídica para recibir las entregas de los hallazgos casuales acontecidos en la zona, incrementando así sus fondos en detrimento del Museo Arqueológico Provincial de Barcelona, receptor ordinario de los mismos en su calidad de sede provincial.¹¹⁴

Al mismo tiempo, Ripoll pasó a ejercer la dirección de la delegación provincial de Barcelona el 17 de mayo de 1966 por nombramiento de la DGBBAA del 13 del mismo mes¹¹⁵, una función que desarrollaba desde marzo de 1963 de forma efectiva tras la renuncia al cargo de Alberto del Castillo, quien en consideración a los servicios prestados fue nombrado delegado provincial honorario.¹¹⁶ Tras asumir el cargo, Ripoll intentó reactivar las actividades de la delegación provincial revisando la tarea realizada por los delegados locales al tiempo que proponía cambios estructurales. En diciembre de 1966¹¹⁷ figuraban como delegados locales José María Pons Guri (Arenys de Mar), Josep María Cuyàs Tolosa (Badalona), Serra Ràfols (Barcelona), Leodegario Sala Sala (Caldes de Montbui), Josep Estrada i Garriga (Granollers), Isidro Clopas Batlle (Martorell), Marià Ribas Bertran (Mataró), Sebastián Oller Colomé (Mojà), Isidro Llach Font (Santa Coloma de Gramanet), Eduardo Junyent Subirá (Vic), Pere Giró Romeu (Vilafrañca del Penedés) y Juan Bellmunt Poblet (Vilanova i la Geltrú), todos ellos provistos de nombramiento oficial. El descontrol se iniciaba al admitir que tres personas: Camilo Pallás Arisa (Roda de Ter), Luis Mas Gomis (Sabadell) y Salvador Alavedra (Terrassa) actuaban como delegados locales sin que se tuviera constancia de su nombramiento, una prueba más de la falta de rigor existente dado que los tres figuraban en el listado que Pericot remitió el 9 de octubre de 1962 al gobernador civil de Barcelona para dejar constancia de las personas autorizadas por la DGBBAA y el Ministerio de Educación Nacional para la realización de las funciones de delegados locales¹¹⁸.

Además, Ripoll proponía el cese de cuatro delegados locales por falta de actividad o dejadez de funciones, incluyendo a los citados Mas Gomis y Alavedra de Sabadell y Terrassa –un interesante problema administrativo por cuanto significaba cesar de su cargo a alguien de quien no se tenía constancia de que hubiera sido nombrado para el mismo–, junto a Antonio Domènech Casanovas, delegado de Igualada –nombrado poco antes, el 23 de noviembre de 1961¹¹⁹– y el padre Valentín Santamaría, delegado de Manresa. La opinión de Ripoll era muy negativa sobre la actuación de los delegados locales: *“el problema esencial de esta Delegación provincial es el de los Delegados. Los que están en activo y los que, poseyendo nombramiento, no lo están, forman una masa muerta sin contactos con la Delegación Provincial y la Delegación de Zona. Los delegados con actividad controlada no llegan a la media docena. Las credenciales que poseen todos ellos, incluidos los de la antigua Comisaría, se han convertido en verdaderas patentes de corso para la realización de excavaciones clandestinas”*. Ripoll, que en su escrito copiaba casi palabra por palabra un informe ya realizado por Pericot en 1965, era conocedor de qué yacimientos eran expoliados y quienes llevaban a cabo las intervenciones no autorizadas, pero también de las dificultades para impedirlo, por lo que abogaba por soluciones no expeditivas: *“estima que sería necesario proceder a una reestructuración del Servicio de Excavaciones en la provincia, nombrando nuevos delegados en los casos necesarios y reuniendo periódicamente a todos para la necesaria coordinación de las prospecciones y de la vigilancia de los yacimientos y monumentos”*,¹²⁰ por lo que también sabía de las dificultades reales para modificar el sistema (Foto 9).

La reestructuración alcanzaba también a la estructura central de la delegación que, en 1966, compartía locales y funciones poco diferenciadas con el Museo Arqueológico Provincial de Barcelona que dirigía el propio Ripoll, y con el Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación Provincial de Barcelona, sustituto y continuador del SIA, que tenía sus oficinas también en el museo. Por ello se proponía que José María Nuix Espinosa, persona

113- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas. Barcelona 1962-1969. Carta Pericot-director general de BBAA de 17 de enero de 1967; Oficio del director general de BBAA-delegado de zona del SNEA de 3 de febrero de 1967.

114- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas. Barcelona 1962-1969. Carta Miguel Tura Jordà-Pericot de 17 de julio de 1963.

115- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas. Barcelona 1962-1969. Oficio director general de BBAA-delegado de zona del SNEA de 13 de abril de 1966.

116- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Correspondencia administrativa enviada 1961-1966. Carta Pericot-director del Museo de Historia de la Ciudad de 23 de marzo de 1963.

117- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Correspondencia administrativa recibida 1957-1966. Informe sobre el personal de la Delegación Provincial de Barcelona de 15 de diciembre de 1966.

118- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas 1962-1969. Carta Pericot-gobernador civil de Barcelona de 9 de octubre de 1962.

119- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas 1962-1969. Oficio director general de BBAA-delegado de zona del SNEA de 23 de noviembre de 1961.

120- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4/2. Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas. Memòries Catalunya-Balears 1961-1962, 1965, 1966. *Delegación Provincial de Barcelona. Informe de 11 de abril de 1966.*

1. De la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas al Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas (1939-1969). Su influencia en la investigación local en el área norte de la provincia de Barcelona

de confianza de Ripoll, asumiera el cargo de secretario de la delegación provincial, reforzándose al mismo tiempo otras delegaciones locales con los nombramientos de Ramón Farrés Borrás como secretario de la delegación de Igualada; Rafael Subirana como secretario de la delegación de Sabadell; Martín Bonet Jené como delegado local en Sant Feliu de Codines; David Guasch Dalmau como delegado local en Sant Just Desvern y José Maria Masach como secretario de la delegación local de Vilafranca del Penedés. La remodelación pretendía reforzar la posición de los delegados provinciales ante la inminente jubilación de Pericot, por lo que también en Girona Oliva Prat introdujo cambios con nuevos nombramientos: Juan Badia (Palafrugell), Ángel Martínez de la Guardia (Lloret de Mar), Lorenzo Birba Perramón (Camprodón) y Esteban Fà Tolsanas (Llagostera), junto al reconocimiento de diversos colaboradores como Federico Foerster Laurens en el ámbito de la arqueología submarina, Salvador Guerra Salamó (Roses), Jaime Causa (Armentera), Javier Sala Aragón (Olot), Ramón Sarquella (Porqueres) y Álvaro Geli Massanet (Torroella de Montgrí). Sin embargo, el propio Pericot intentará reestructurar las actividades de la Delegación de zona mediante la redacción de un plan integral de intervenciones anual producto de la discusión razonada de todos los delegados provinciales, aunque el momento avanzado de su mandato, 1967, en que se llevará a cabo la iniciativa, marcará también la razón de su fracaso¹²¹.

La responsabilidad en el colapso del sistema recae también en el Ministerio de Educación Nacional y en la dirección general de Bellas Artes que no quisieron implicarse para resolver un problema creciente especialmente debido al desarrollo del urbanismo en las áreas costeras, como también retrasaron el desarrollo de una nueva legislación de protección del patrimonio arqueológico – esencialmente se seguían aplicando los preceptos de la Ley de Excavaciones de 1911 que se mantendrá vigente hasta 1985–, más allá de reclamar a los ayuntamientos información sobre las intervenciones arqueológicas que se desarrollaban en sus municipios, medida para la que el director general, Gratiano Nieto Gallo, se apoyó en los gobernadores civiles, y no en la delegación de zona, para obtener los datos. Dicha medida, que deja entrever la desconfianza hacia una cierta permisividad de Pericot respecto a la actuación de los delegados y colaboradores

locales, tuvo como consecuencia las críticas e indignación por parte de los alcaldes, que apoyaron de forma férrea la labor de los eruditos locales, todos ellos vinculados a los museos municipales y personas activas en el entramado social de los municipios, como sucederá, por ejemplo, en los casos de Badalona¹²² y Santa Coloma de Gramenet,¹²³ paralizando en este caso las intervenciones en el poblado ibérico de Puig Castellar por orden gubernativa. La medida causó un gran malestar en el Ayuntamiento, entre los miembros de la Sección de Estudios del Centro Excursionista Puig Castellar y en el delegado local, Isidro Llach, quien indicó que los requerimientos podían “*suponer una censura a esta Entidad que no creemos merecer pues nuestra actuación ha sido siempre dirigida en bien del mejor estudio y conservación de un yacimiento prácticamente abandonado por aquellos que han contado con medios y tiempo sobrados para cuidar de él y que nosotros hemos procurado subsanar este defecto*”,¹²⁴ aunque la infracción de la legislación era clara y quedó subsanada, pudiendo indicar Pericot en la memoria de la Delegación de zona correspondiente a 1965 que las actividades del Centro Excursionista “*en estos últimos tiempos se han mantenido dentro de la norma de consulta e información a esta delegación de Zona*”¹²⁵.

La única respuesta organizativa consistirá en la reestructuración del Servicio Nacional de Excavaciones mediante un decreto genérico, 2538/1968, de 25 de septiembre¹²⁶ de reorganización de las delegaciones provinciales del Ministerio de Educación y Ciencia. En aplicación del mismo, los delegados de zona, provinciales y locales cesaron en sus funciones, siendo asumidas sus funciones, mediante un nuevo decreto de 24 de febrero de 1969¹²⁷ por los delegados provinciales de Bellas Artes, que sustituirán a los anteriores delegados de zona del SNEA y a los delegados provinciales, perdiéndose así la especificidad del control por especialistas en prehistoria y arqueología de las competencias sobre intervenciones arqueológicas, que quedarán por ello supeditadas a los principios de protección del patrimonio histórico-arquitectónico, aun cuando el primer delegado provincial de Barcelona fuese Eduard Ripoll. Cabe indicar también que la desaparición específica del SNEA no se producirá hasta 1977, cuando se cree en el Ministerio de Cultura la Subdirección General de Arqueología. Pero mucho antes, también en 1968, se reimplantó el cargo

121- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. 19/21. Correspondencia enviada i rebuda 1957-1959. Circular Delegado de Zona-Delegados provinciales de 10 de enero de 1967.

122- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas 1962-1969. Oficio del director general de Bellas Artes-delegado de zona del SNEA de 20 de enero de 1964.

123- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas 1962-1969. Oficio del director general de Bellas Artes-delegado de zona del SNEA de 28 de octubre de 1963.

124- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4. Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas 1962-1969. Carta e informe de actuaciones del delegado local Isidro Llach a Pericot de 25 de noviembre de 1963.

125- AHUB. Fons Bosch Gimpera-Pericot. 2.1.4.4/2. Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas. Memòries Catalunya-Balears 1961-1962, 1965, 1966. Memoria de la Delegación de Zona de Cataluña y Baleares. Año 1965.

126- BOE, núm. 251 de 27 de noviembre de 1968, pp. 14750-14751.

127- BOE, núm. 55 de 5 de marzo de 1969, pp. 3318-3319.

de Comisario General de Excavaciones Arqueológicas, a cuyo frente fue nombrado Almagro Basch (Almagro Gorbea 2010: 31-35). El modelo basado en el desarrollo de la implantación territorial de la CGEA y del SNEA sin duda había servido para racionalizar hasta cierto punto la estructura del conocimiento e intervención en el patrimonio arqueológico del Estado, pero el modelo había mostrado sus carencias ya en la primera etapa, problemas que la segunda no hizo sino profundizar a pesar de los esfuerzos realizados para evitar el colapso. Por el contrario, el modelo de las comisarías y las delegaciones impidió el necesario desarrollo de la profesionalización de la investigación arqueológica en España, retrasando al menos dos décadas la introducción de las nuevas corrientes teóricas y metodológicas implantadas en Europa.

Bibliografía

AA.VV. (1994): *Revelar el passat: homenatge a Joan Serra i Vilaró en el XXV aniversari de la seva mort*. Ed. Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura/Museo Nacional Arqueológico de Tarragona. Tarragona.

ALMAGRO GORBEA, M. (2010): "Almagro Basch, Martín". *Diccionario Biográfico Español*, III. Ed. Real Academia de la Historia, Madrid, pp. 31-35

BALLESTEROS GAIBROIS, M. (1946): "Los estudios de arqueología en las universidades españolas". *II Congreso Arqueológico del Sudeste Español. Elche, 1946*, Cartagena, pp. 22-27.

BARBERÀ, J. (2003): "La lluita per la successió en el projecte d'investigació de Bosch Gimpera. L'Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació (IPA) i l'Institut d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat (IAP)". En: Barberà, J.; García Roselló, J. (Coords.): *L'Arqueologia a Catalunya durant la República i el Franquisme (1931-1975)*. Ed. Museu de Mataró. Mataró, pp. 103-114.

BONAMUSA, J. (2003): "La investigación arqueológica al Maresme". En: Barberà, J.; García Roselló, J. (Coords.): *L'Arqueologia a Catalunya durant la República i el Franquisme (1931-1975)*. Ed. Museu de Mataró. Mataró, pp. 125-140.

BARRAL, X. (1995): "Els eclesiàstics arqueòlegs a Catalunya". En: AA.VV. *Thesaurus. L'art als bisbats de Catalunya, 1000-1800*. Ed. Fundació Caixa de Pensions. Barcelona, pp. 76-103.

CASAS PÉREZ, J.; CEBRIÀ ESCUER, A. (2003): "L'arqueologia d'època franquista: Josep Estrada, comisari i delegat local a Granollers". En: Barberà, J.; García Roselló, J. (Coords.): *L'Arqueologia a Catalunya durant la República i el Franquisme (1931-1975)*. Ed. Museu de Mataró. Mataró, pp. 217-233.

CEBRIÀ, A.; SENABRE, M^a.R.; SOCIAS, J. (1997): Pere Giró i Romeu (1894-1987). *Valoració d'una figura clau de l'arqueologia penedesenca*. Institut d'estudis Penedesencs. Sant Sadurní d'Anoia.

DEL REAL, C.A. (1946): "Función social del arqueólogo". *II Congreso Arqueológico del Sudeste Español. Elche, 1946*, pp. Cartagena, 33-43.

DÍAZ-ANDREU, M.; RAMÍREZ SÁNCHEZ, M. (2001): "La Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas (1939-1955): la administración del patrimonio arqueológico en España durante la primera etapa de la dictadura franquista". *Complutum*, 12, pp. 325-343.

GONZÁLEZ PÉREZ, J. R. (2003): "L'arqueologia lleidatana no professional entre 1931 i 1975". En: Barberà, J.; García Roselló, J. (Coords.): *L'Arqueologia a Catalunya durant la República i el Franquisme (1931-1975)*. Ed. Museu de Mataró. Mataró, pp. 175-204.

GRACIA ALONSO, F. (2003): "Pere Bosch Gimpera y la formación de l'Escola de Barcelona (1915-1939)". En: Barberà, J.; García Roselló, J. (Coords.): *L'Arqueologia a Catalunya durant la República i el Franquisme (1931-1975)*. Ed. Museu de Mataró. Mataró, pp. 31-92.

GRACIA ALONSO, F. (2009): *La arqueología durante el primer franquismo (1939-1956)*. Ed. Bellaterra Arqueología. Barcelona.

GRACIA ALONSO, F. (2011): *Pere Bosch Gimpera. Universidad, política, exilio*. Ed. Marcial Pons Historia. Madrid.

GRACIA ALONSO, F. (2012): *Arqueología i política. La gestió de Martín Almagro Basch al capdavant del Museu Arqueològic Provincial de Barcelona (1939-1962)*. Ed. Universitat de Barcelona, Barcelona.

GRACIA ALONSO, F. (2016): "Història de l'arqueologia catalana. Formació i estabilització (1907-1975)". *Tri-butina d'Arqueologia 2013-2014*, pp. 365-393.

GRACIA ALONSO, F. (2017a): *Lluís Pericot. Un prehistoriador entre dos èpocas*. Urgoiti editores. Pamplona.

GRACIA ALONSO, F. (2017b): "Museos y Academias en el siglo XIX. El caso de Barcelona. Del Museo de la Real Academia de Buenas Letras al Museo Provincial de Antigüedades de la Capilla de santa Águeda". En: Ayarzagüena Sanz, M., Mora, G.; Salas Álvarez, H. (eds.): *150 años de Historia de la Arqueología: teoría y método de una disciplina*. Ed. Sociedad de Historia de la Arqueología/Museo Arqueológico Nacional/Museo Arqueológico Regional de Madrid. Madrid, pp. 561-599.

1. De la Comissió General de Excavacions Arqueològiques al Servei Nacional de Excavacions Arqueològiques (1939-1969). Su influència en la investigació local en el àrea norte de la província de Barcelona

GRACIA ALONSO, F. (2017c): "L'IEC i la creació del SIA. Cent anys dels orígens de la recerca arqueològica pública a Catalunya". *Tribuna d'Arqueologia 2014-2015*, pp. 99-134.

GRACIA ALONSO, F. (2019): *La construcció de una identitat nacional. Arqueologia, patrimoni i nacionalisme en Catalunya (1850-1939)*. Ed. Edicions de la Universitat de Barcelona. Barcelona.

GRACIA ALONSO, F.; CORTADELLA, J. (2007): "La institucionalització de la arqueologia en Catalunya, el Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans". En: AA.VV.: *Las instituciones en el origen y desarrollo de la arqueología en España*. Ed. Universidad de Sevilla. Sevilla, pp. 257-322.

GRACIA ALONSO, F.; MUNILLA CABRILLANA, G. (2010): "El Instituto Arqueológico Nacional e Imperial. Un intento fallido de reorganización de la protección y estudio del patrimonio arqueológico en 1938". En: Colorado, A. (Ed.): *Patrimonio, Guerra Civil y Posguerra*. Ed. Universidad Complutense. Madrid, pp. 175-186.

GRACIA ALONSO, F.; MUNILLA CABRILLANA, G. (2011): "Agustí Duran i Sanpere. La protecció del patrimoni documental en temps de crisi". *Anuari d'Arqueologia i Patrimoni de Barcelona*, 2, pp. 172-183.

LLADONOSA, M.; MACIÀ, M. (2018): *Institut d'Estudis Ilerdencs 75 anys*. Ed. Diputació de Lleida/ Institut d'Estudis Ilerdencs. Lleida.

MARC 7. (1986): "L'Arqueologia catalana II. De la postguerra als anys setenta". *L'Avenç*, 91, pp. 64-70.

MARTÍNEZ SANTA-OLALLA, J. (1952): "Prólogo". *Noticiero Arqueológico Hispánico*, 1, pp.5-9.

MASSÓ, J. (2003): "Salvador Vilaseca Anguera (1896-1975) i la recerca prehistòrica a les comarques meridionals de Catalunya". En: Barberà, J.; García Roselló, J. (Coords.): *L'Arqueologia a Catalunya durant la República i el Franquisme (1931-1975)*. Ed. Museu de Mataró. Mataró, pp. 155-174.

MATA DE LA CRUZ, S. (2017): "El doctor pere Batlle Huguet (1907-1990): passió per l'art i l'arqueologia". En: Sureda, M.; Velasco, A. (Eds.): *Capellans erudits. Eclesiàstics al capdavant de l'acció patrimonial, museística i de recerca historicoartística a Catalunya al segle XX*. Ed. Museu de Solsona. Solsona, pp. 56-73.

MAYER, M. (2003): "Marià Ribas. L'exponent d'una època". En: Barberà, J.; García Roselló, J. (Coords.): *L'Arqueologia a Catalunya durant la República i el Franquisme (1931-1975)*. Ed. Museu de Mataró. Mataró, pp. 115-124.

MEDEROS, A. (2013): "Julio Martínez Santa-Olalla y la interpretación ariana de la Prehistoria de España (1939-1945)". *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología*, 69, pp. 13-56.

NOLLA BRUFAU, J.M.^a. (2003): "La historiografía arqueològica a Girona entre la proclamació de la Segona República i la fi del franquisme". En: Barberà, J.; García Roselló, J. (Coords.): *L'Arqueologia a Catalunya durant la República i el Franquisme (1931-1975)*. Ed. Museu de Mataró. Mataró, pp.141-154.

PADRÓS I MARTÍ, P. (2003): "Badalona i l'arqueologia catalana durant la República i el franquisme: Joaquim Font i Cussó i Josep Maria Cuyàs i Tolosa". En: Barberà, J.; García Roselló, J. (Coords.): *L'Arqueologia a Catalunya durant la República i el Franquisme (1931-1975)*. Ed. Museu de Mataró. Mataró, pp. 205-216.

PERICOT, L. (1964-1965): "Memoria de la delegación de Zona de Cataluña y Baleares. Año 1965". *Noticiero Arqueológico Hispánico*, VIII-IX, pp. 265-277.

PLANES ALBETS, R. (2017): "Joan Serra i Vilaró i el Museu Arqueològic Diocesà de Solsona". En: Sureda, M.; Velasco, A. (Eds.): *Capellans erudits. Eclesiàstics al capdavant de l'acció patrimonial, museística i de recerca historicoartística a Catalunya al segle XX*. Ed. Museu de Solsona. Solsona, pp. 16-41.

ROMA, F. (1999): "Salvador Llobet, la geografía com a passió". *Lauro*, 17, pp. 43-52.

SERRA, E.; SERRA, B. (2013): "Repressió, represàlies i represa en l'arqueologia catalana (de 1939 a finals de la dècada de 1940), Notes sobre Josep de Calassanç Serra i Ràfols". *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, XXIV, pp. 101-123.

SERRA RÁFOLS, J. DE C. (1942): "El poblamiento de la Maresma o Costa del Levante en la época anterromana". *Ampurias*, 4, pp. 69-110.

SERRA RÁFOLS, J. DE C. (1952): "Homenatge a Julio Martínez Santa-Olalla". *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 1, pp. 103-104.

SERRA RÁFOLS, J. DE C.; ALMAGRO BASCH, M.; COLOMINAS, J. (1945): *Carta Arqueològica de la Província de Barcelona*. Barcelona.

SUREDA, M. (2017): "Eduard Junyent: del Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana al Museu Episcopal de Vic". En: Sureda, M.; Velasco, A. (Eds.): *Capellans erudits. Eclesiàstics al capdavant de l'acció patrimonial, museística i de recerca historicoartística a Catalunya al segle XX*. Ed. Museu de Solsona. Solsona, pp. 128-151.

Fig. 1 / 1948. Congreso Arqueológico de Elche. De izquierda a derecha: Juan Porcar, Alberto del Castillo Yurrita, Martín Almagro Basch y Lluís Pericot. Foto: Arxiu Família Fullola-Pericot.

Fig. 2 / Epifanio de Fortuny y Salazar, barón de Esponellá, Comisario provincial de Excavaciones Arqueológicas de Barcelona (1945-1957).

Foto: Wikimedia commons.

1. De la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas al Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas (1939-1969). Su influencia en la investigación local en el área norte de la provincia de Barcelona

Fig. 3 / 1948. Miembros de la Comisaría local de excavaciones arqueológicas de Mataró durante una visita a la villa romana de Can Sans (Sant Andreu de Llavaneres). Entre los presentes se encuentran Marià Ribas, Jaume Lladó, Jesús Illa y Santiago Martínez Sauri.

Foto: Arxiu gràfic del Centre de Patrimoni Arqueològic i Natural de l'Ajuntament de Mataró.

Fig. 4 / 1963. Marià Ribas y el profesor Joan Maluquer de Motes durante las Tertúlies del Racó (Mataró).

Foto: Arxiu gràfic del Centre de Patrimoni Arqueològic i Natural de l'Ajuntament de Mataró.

Fig. 5 / 1955. Julio Martínez Santa-Olalla, Comisario general de Excavaciones Arqueológicas (1939-1956), visitando las termas romanas de Badalona el 23 de octubre durante la celebración de la VII Reunión de la Comisaría provincial de Excavaciones Arqueológicas de Barcelona.
Foto: MSI/ASO.

Fig. 6 / 1957. Reunión de delegados locales y antiguos comisarios locales de arqueología en la casa del barón de Esponellà en Sentromà. En la mesa se encuentran Marià Ribas y Josep Maria Cuyà, entre otros.
Foto: Arxiu gràfic del Centre de Patrimoni Arqueològic i Natural de l'Ajuntament de Mataró.

1. De la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas al Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas (1939-1969). Su influencia en la investigación local en el área norte de la provincia de Barcelona

Fig. 7 / 1961. Miembros de la Delegación local de excavaciones arqueológicas de Mataró durante el acto de entrega del galardón "Candil d'argent" a Marià Ribas. En la primera fila se encuentran Marià Ribas, Josep Lloansi y Jaume Soler. En la fila posterior Santiago Ambrós, Josep Garrido, Rafael Esteban y Joan Batlle.

Foto: Arxiu gràfic del Centre de Patrimoni Arqueològic i Natural de l'Ajuntament de Mataró.

Fig. 8 / 1965. Joan Maluquer de Motes, Marià Ribas y otros investigadores durante una visita al yacimiento de Burriac (Cabrera de Mar).

Foto: Arxiu Família Fullola-Pericot.

Fig. 9 / 1969. Acto académico de presentación en Cabrera de Mar, el 26 de enero, de los resultados de las excavaciones realizadas en la necrópolis de Can Rodon de l'Hort. En la mesa se encuentran Eduard Ripoll, Marià Ribas, Josep Barberà, Ricard Pascual y el alcalde de Mataró Pedro Crespo.

Foto: Arxiu gràfic del Centre de Patrimoni Arqueològic i Natural de l'Ajuntament de Mataró.

Gerunda al segle V. De l'imperi romà al *regnum gothorum*

Josep Maria NOLLA BROFAU
Universitat de Girona

Resum

Hom pretén reconstruir amb les dades que tenim a mà l'evolució històrica del segle V a *Gerunda*, una etapa xarnera entre l'enfonsament de la part occidental de l'imperi i la incorporació al *regnum gothorum*. En molts aspectes la ciutat continuava funcionant sense massa canvis aparents, amb una població notablement cristianitzada entre els quals nombroses famílies curials.

Paraules clau

Baix imperi, *regnum gothorum*, orígens del cristianisme, urbanisme, culte martirial.

Résumé

L'objectif est de reconstituer avec les données disponibles l'évolution historique du Ve siècle à Gerunda, étape charnière entre l'effondrement de la partie occidentale de l'empire et son incorporation dans le *regnum gothorum*. À bien des égards, la ville a continué à fonctionner sans grand changement apparent, avec une population remarquablement christianisée comprenant de nombreuses familles curiales.

Mots clés

Bas Empire, *regnum gothorum*, origines du cristianisme, culte martyrial, urbanisme.

Introducció

És ben cert que els buits històrics sobre aquesta cinquena centúria en relació amb la ciutat de Girona són enormement més extensos i més profunds que les certes ben assolides i, tanmateix, sabem ara mateix gràcies a dades noves, sobretot arqueològiques, procedents de la *urbs* però també del *suburbium*, moltes més coses que uns quants anys enrere. Són encara poc concretes i disperses, però permeten fer-se una idea, fins a cert punt, del funcionament de la ciutat i albirar algunes realitats que no s'allunyen, ans al contrari, d'allò que coneixem d'altres nuclis urbans de la mateixa província o de províncies veïnes. Convé tenir ben assumit que aquest segle V és una etapa xarnera, entre un món encara majoritàriament pagà a un de majoritàriament cristià, amb la consolidació de les diòcesis que s'establiren mimèticament sobre les *ciuitates* existents, aquelles que havien superat diverses crisis internes que van portar a la desaparició d'unes quantes realitats urbanes (*Aquae Calidae, Iluro, Baetulo, Aeso*, potser *Iesso*...). Aquest nou món va anar acaparant un prestigi i un poder que trobarem plenament constituït en el segle següent com a conseqüència de la crisi dels curials, l'antic govern municipal, que exemplifica profunds canvis socials i econòmics i, en darrera instància, la desaparició de la ciutat clàssica, la fi del paganisme, l'expansió i consolidació del cristianisme catòlic, ara ja religió d'estat, i la desaparició de l'imperi romà occidental (476). L'esfondrament de l'imperi coincidiria, si fa no fa, amb un fet que marcà políticament –i de moltes altres maneres– els anys posteriors: l'ocupació d'aquest territori per part dels visigots com a resultat de l'hàbil operació dissenyada per Euric, que va saber preveure el moment final de tota una època i les possibilitats que dibuixava aquell daltabaix (fig. 1).

Les dades documentals

Són ben escasses, tot i que de notable valor. De fet, només dues fan referència directa a *Gerunta*. Les altres dues ho fan de manera genèrica, tot i que –ja ho veurem– aporten notícies circumstancials molt valuoses pel que fa a la història del territori i de la ciutat.

La primera en el temps ens l'aporta el gran poeta cristià Prudenci. En el *Llibre de les Corones* (*Peristephanon*, IV, 29-30) esmenta, a *Gerunda*, el màrtir Feliu, condemnat i ajusticiat per les autoritats imperials versemblantment el dia primer d'agost de l'any 304,

segons el prestigiós *Martyrologium Hieronymianum*, que dataríem dins del segle V (Amich, 2006, 131-137 i 244). En parla poc menys d'un segle després dels fets, és a dir, passades unes tres generacions. Pel context, per les característiques del llibre, per l'anàlisi interna, no es pot posar en dubte la realitat dels fets. Recordem, altrament, que Prudenci, en algun dels nombrosos viatges entre Roma i *Calagurris*, passà per la ciutat. Per tant, la coneixia: *parua Gerunda*, l'anomena amb gran eficàcia i sense separar-se un bri de la realitat. Ens en diu poques coses. Fa l'efecte que, a un segle de distància, més enllà de l'essencial –la mort del sant–, se sabien poques coses amb certesa (per a la contextualització del text, Amich, 2006, 62-67).

La segona dada representa, nogensmenys, la primera notícia escrita de l'existència d'una Església constituïda a *Gerunda*. La trobem en una carta del papa Innocenci I que s'hauria de situar cronològicament a l'entorn del 410. El bisbe de Roma, entre altres coses, hi recordava que en aquesta ciutat s'havia consagrat un bisbe de manera irregular, obviant el dret canònic (per contextualitzar l'escrit podeu consultar Amich, 2006, 56-62). Aquell fet formava part d'un problema més gran i més greu que venia d'abans i que afectava les Esglésies d'*Hispania*, i que hauríem de posar en relació amb els problemes derivats del priscil·lianisme. Aquella irregularitat provocà, molt poc temps després de la redacció d'aquella epístola, la convocatòria d'un concili provincial a *Tarraco*. Es va constituir a finals de l'any 420 o molt a principis del 421, presidit pel bisbe metropolità Titià, amb la voluntat de contenir la progressió d'aquella heretgia (sobre aquestes qüestions, Amich 2006, 61, nota 102, amb bibliografia). El que ens interessa a nosaltres és la menció precisa d'una comunitat cristiana constituïda a la nostra ciutat.¹

La dues altres notícies són més genèriques. La primera explica el recorregut que el poble visigot realitzà l'any 415 entre Narbona i Barcelona en el seu llarg periple a la recerca d'un lloc on establir-se després de sortir d'Itàlia. Els va caldre deixar la capital provincial, on el seu monarca, Ataülf, es casà amb Gal·la Placídia, filla de l'emperador Teodosi, difunt, i germana de l'emperador Honori, capturada com a ostatge a Roma el 410, per arribar a *Barcino* seguint la *Via Domitia* i la *Via Augusta*, sens dubte per la pressió de les tropes imperials i la seva marina de guerra, que cercaven aconseguir, pels greus problemes d'avituallament del poble got, un pacte favorable a uns i altres. Res no es diu de *Gerunda*, per on hagueren de passar per força els súbdits de Ataülf. Poc després el visigots

1- Innocenci I, Epistula III, cap. 2: «...qui pari modo Minicium in Gerundensi ecclesia episcopum ordinasse conquesti sunt» (Amich, 2006, 228-229).

2. Gerunda al segle V. De l'imperi romà al *regnum gothorum* ■

retornaren a la Gàl·lia per establir-se a redós de Tolosa. Aleshores, però, ho feien en altres condicions i sota l'autoritat imperial.

Més endavant, i també de manera general, se'ns fa saber que Euric, a l'entorn del 472, decidí ocupar el nord de la província *Tarraconensis*, no sense algunes dificultats i molta tibantor. Les fonts, en aquest cas, posen de manifest tensions i violències però massa genèriques per poder-les situar, si deixem de banda el setge i conquesta de *Dertosa*, revoltada. Recordem que actuen a les ordres del rei visigot, com a alts funcionaris d'un imperi que es feia miques, l'actuació dels quals podria haver obert les portes de les fortificacions territorials i dels nuclis urbans emmurallats (Pérez, 2013, 237-248; Pérez, 2014, 117-138).

Ben poca cosa. Tant se val. Pel que fa a material epigràfic, només podem adduir un fragment d'un epitafi sobre marbre de *Luni*, procedent de la necròpolis del camí de la porta del fòrum que, per la fórmula, cal considerar cristià (Fabre, Mayer i Rodà, 2002, 90-91, Lám. XIX; Amich, 2006, 193-195, 19; Nolla *et al.*, 2008, 83, fig. 70).

Les dades arqueològiques

La seu episcopal i Sant Feliu (fig. 2)

Tal com hem vist (*supra*), a principis del segle V com a mínim, ja existia la diòcesi gironina, que s'havia superposat territorialment a la vella *ciuitas*. Tot fa pensar, però, que el bisbat seria més antic i que hauria estat una conseqüència directa de la predicació de Feliu (o Fèlix), de la seva execució i de la tomba que en conservà les despulles, que cal ubicar al costat de la porta septentrional (Sobreportes, des d'època medieval) de la ciutat (Nolla i Palahí, 2011; Nolla *et al.*, 2016, núm. 109, 434-439) (fig. 2,1). Hi ha, però, més dades: l'imponent conjunt de sarcòfags paleocristians obrats en tallers romans que es conserven, i dels quals no sabem l'origen precís, encastats a l'absis major de la basílica de Sant Feliu, amb fermes cronologies constantinianes (Lamuà, 2012, 207-208, amb bibliografia; Amich, 2012, 211-222, amb bibliografia), fan aparèixer davant dels nostres ulls famílies curials plenament cristianes, com qui diu l'endemà mateix de la mort del màrtir. Aquest grup extraordinari de sarcòfags és una pista que permet donar crèdit a una ràpida cristianització i, consegüentment, a la consolidació de l'estructura episcopal, probablement ja des del segon quart del segle IV o molt poc després. Sigui d'aquest moment o d'un xic més tard, el que és ben cert és que no podem ubicar, ni que sigui hipotèticament, l'*episcopium*, que degué

ser d'una gran modèstia. No coneixem cap indici referit a l'interior de les muralles urbanes, per petit que sigui, que ens permeti fer una proposta mínimament documentada. De moment, els orígens del cristianisme gironí s'han de relacionar amb l'àrea de Sant Feliu.

L'excavació efectuada l'any 2010 al sector de llevant de la basílica del màrtir (Nolla i Palahí, 2011) va permetre aplegar dades que fan possible esbossar l'evolució d'aquell lloc al llarg dels segles (fig. 2,1). Després d'haver estat ajusticiat Feliu, algun personatge important, algun curial, hauria ofert la seva tomba (o un sector determinat de l'àrea funerària) perquè hi fossin sebollides les seves despulles, reclamades després de la seva mort i, immediatament, haurien esdevingut punt central de referència de l'incipient cristianisme local. A partir de la promulgació de l'edict de tolerància (313), aquella sepultura degué ser, poc o molt, modificada, i es convertí en una *memoria* martirial que aplegava la visita de fidels i, cada vegada més, de pelegrins vinguts d'arreu. D'aquest edifici, que degué evolucionar fins esdevenir un temple autèntic, no en queda res: la construcció d'una notable basílica, possiblement del segle VI, n'hauria fet desaparèixer els vestigis més antics, probablement molt senzills (fig. 3). Paral·lelament, el lloc hauria atret l'interès de nombrosos fidels que cercaven enterrar-s'hi, tot buscant la proximitat del sant (*tumulatio ad sanctos*) (Nolla i Palahí, 2011; Nolla *et al.*, 2016, 434-439). Aquella tomba martirial s'ha de considerar el punt de partida del burg de Sant Feliu, el primer dels barris *extra muros* de la ciutat (Canal *et al.*, 2000) (fig. 2,1).

L'obra defensiva

Centrem-nos ara en les defenses urbanes, una de les característiques clau de tota ciutat tardo-antiga i/o alt-medieval, fins al punt que Isidor de Sevilla podia afirmar, sense exageracions, que *nam urbs ipsa moenia sunt* (*Etym.*, XV, 2). En època tetràrquica, cap al 300, el nucli urbà de *Gerunda* va refer a consciència les seves muralles, que no van significar cap modificació del perímetre urbà (Nolla i Vivó, 2012, 60-69). La fase baix-imperial es troba només parcialment conservada com a conseqüència de la contundent reforma carolíngia, que convé datar entre el 793 i el 800 (Nolla, 2018, 29-33). Tanmateix, d'aquella obra defensiva es pot assenyalar com a fet més destacat la voluntat, poliorcèticament intel·ligent, de protegir les portes principals de la ciutat (fig. 2). Tenim bones dades de les millores efectuades a Sobreportes, la porta septentrional, que fou defensada per dues torres bessones, quadrangulars, que es troben prou ben conservades. La de migdia, anomenada com a mínim des del segle X porta *On-*

naris (Nolla, 2010, 250-252), fou dotada d'una única torre disposada al costat occidental, de la qual tenim una representació iconogràfica de finals del segle XIII (una reproducció a Nolla, 2010, 251, **fig. 5**). En aquest lloc, la disposició mateixa dels trams de mur del sector de llevant, que s'eleva immediatament tot resseguint la roca del subsòl i que durant uns quants metres eren paral·lels a la via d'entrada al nucli urbà, feien innecessària la segona torre. El portal Rufí també fou modificat, però la potent intervenció carolíngia ho emmascara de tal manera que no podem, encara, descriure-ho en detall (Nolla, 2010, 250). La porta de llevant fou modernitzada i embellida (Nolla, 2010, 249-250). En canvi no es tocà, en aquell moment, la porta del fòrum (Nolla, 2010, 248-249).

Aquestes noves muralles van tenir un paper important en la història futura de la ciutat, que, després d'una llarguíssima etapa de tres-cents anys de pau (*pax romana*), retornà a complir la funció per a la qual fou creada *ex nouo* durant la tercera dècada del segle I aC, dins del marc de les guerres civils entre *optimates* i *populares*, i que ja no tornà a abandonar fins a les acaballes del segle XIX (Nolla i Vivó, 2012, 49-69; Nolla *et al.*, 2016, 84-86). Aquest nou protagonisme militar i, per tant, polític de la ciutat es fa sentir a partir d'aquell moment, tal com succeeix amb la veïna *Barcino*, que bastí, en aquells mateixos anys, unes defenses urbanes costosíssimes però absolutament admirables (Ravotto, 2017).

Aquest paper agafa gruix si es posa en relació amb la creació d'un sistema defensiu en profunditat de la *Via Augusta* i, en general, de la *prouincia Tarraconensis* i, més globalment, de tot *Hispania*, a partir de mitjan segle IV i plenament vigent durant la centúria següent, tal com veurem més endavant. En formaven part el conjunt de les *Clausurae* i la torre de Panissars, a les Alberes, el *castellum* de Sant Julià de Ramis (**fig. 5**) i el nucli urbà de *Gerunda* (Nolla, 2014, 43-56; Nolla *et al.*, 2016, 77-97; Nolla, 2020, 1279-1298) (**fig. 2**). És, dins d'aquest marc defensiu general, que cal valorar la posició excepcional de *Gerunda*.²

Així doncs, convindria acceptar que, des d'un punt de vista poliòrquètic, la ciutat de la cinquena centúria posseïa unes muralles solvents i un paper protagonista en la defensa de la província. Potser aquestes circumstàncies explicarien algunes millores que no van ser contemplades en l'època tetràrquica. En efecte, l'úni-

ca porta –secundària, certament– que no havia estat modificada per fer-la més segura, més difícil d'atacar, havia estat la del fòrum. A inicis del segle V, tal com van palesar les excavacions, fou objecte de reformes contundents amb la construcció d'una porta-torre que millorava considerablement la defensa d'aquell sector³ (**fig. 2**). És, pel que sembla, una dada puntual però que posa de manifest la voluntat política de la comunitat de mantenir i millorar les muralles cíviques (Nolla, 2010, 248-249; Nolla *et al.*, 2016, 86).

La ciutat

Pel que sabem, que és molt menys del que voldríem, l'estructura urbana no hauria canviat, o no pas de manera susceptible. El fòrum continuava en ús. No va ser fins a principis del segle VI que la part occidental hauria estat profundament afectada per la construcció del casal del *comes ciuitatis*, que modificà completament aquell sector i podria assenyalar el punt de partida de l'afectació d'altres espais de la part baixa de la gran plaça (Canal *et al.*, 2010, 224-234; Nolla *et al.*, 2016, 430-434). El sector oriental, on s'alçava el temple del culte imperial, se situava en una esplèndida posició, amb un domini absolut sobre la ciutat i el seu *suburbium*. Una escalinata monumental que continuà en ús fins ben entrat el segle XVII comunicava ambdues zones del fòrum (Nolla *et al.*, 2008; Sureda, 2008, 149-181) (**fig. 2**). Totes les dades que posseïm, no pas certament definitives però en realitat coincidents, fan suposar que el principal edifici cultual de la ciutat romana continuà dempeus i ben conservat. S'hi hauria pogut instal·lar un edifici de culte cristià, potser la catedral diocesana? És una possibilitat que cal tenir present però que sembla desmentir la manca absoluta de vestigis arqueològics en aquesta direcció.⁴

Notícies d'excavació ens permeten saber que alguns carrers eren pavimentats amb còdols, una tradició que ha perdurat al Barri Vell i que, com a mínim en algun sector, el clavegueram continuava funcionant.

El suburbium

Si bé és cert que –tècnicament parlant– la zona de Sant Feliu, en trobar-se més enllà dels murs cívics, s'hauria de considerar espai funerari del *suburbium*,

2- Convé recordar que, des d'època medieval, potser com a conseqüència del paper que va jugar la ciutat durant la croada de 1285, Girona és anomenada la Clau del Regne.

3- Al baix imperi, sobretot en castells i fortaleses es comencen a documentar portes obrades en torres o bastions (Brulet, 2007, 173). Més endavant, al segle VI, aquesta mena d'accessos sovintegen en les fortificacions bizantines del nord d'Àfrica.

4- En canvi sembla més que probable la seva transformació en seu de Santa Maria en els primers anys del domini carolíngi (Canal *et al.*, 2004, 141-159).

2. Gerunda al segle V. De l'imperi romà al *regnum gothorum* ■

n'hem parlat a l'hora de descriure el poc que sabem del nucli urbà, atesa la seva proximitat física (i mental) amb la ciutat emmurallada (**fig. 2,1**).

Es trobava molt més allunyada i, per tant, plenament suburbial, la necròpolis del Mercadal, on s'hauria bastit en aquella mateixa centúria un conjunt martirial que només intuïm, davant –i potser per sota– de la part més occidental de l'església parroquial de Santa Susanna (Nolla i Palahí, 2014, 95-116; Nolla *et al.*, 2016, núm. 115, 448-452) (**fig. 2,3**). Les descobertes són interesantíssimes i prou explícites per poder plantejar l'existència d'una àrea martirial que, en aquest cas, aniria lligada al lloc on fou vessada la sang de Feliu, on s'acomplí l'execució. Com l'àrea de Sant Feliu, concentrà sepultures de membres benestants de la comunitat (*tumulatio ad sanctos*).

Cap al sector nord, resseguint la via romana (*Via Augusta*), just a la riba dreta del riu Galligants, en la proximitat de la porta septentrional, es coneixen parcialment les restes d'un edifici prou sòlid que s'ha interpretat com a vestigi d'una vil·la (Canal *et al.*, 2000, 26-30; Nolla *et al.*, 2016, núm. 110, 439-441) o d'una *mansio* o *mutatio*, un edifici de servei lligat al camí (Palahí, 2013a, 256-258). Al seu redós s'hi han trobat enterraments, alguns dels quals correspondrien a aquestes cronologies (Nolla *et al.*, 2016, núm. 110, 439-441; Fuertes, 2018, 401-409), cosa natural atesa la voluntat de sebollir els difunts en la proximitat dels vials. En aquest cas convergien, en aquell punt, la *Via Augusta* i el camí cap a la Vall Pregona (Sant Daniel) (**fig. 2,2**).

Més enllà, al Pla de Girona i a la plana agrícola de Sarrià, travessats pel riu Ter, dins d'un arc raonable a l'entorn del nucli urbà de *Gerunda*, existiren unes quantes vil·les, algunes de les quals han estat i són objecte de vastes excavacions (**fig. 4**).

Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) és la més meridional i és, també, la que millor coneixem i la més ben conservada (Costa *et al.*, curadors, 2019) (**fig. 4 i 5**). És un conjunt imponent, amb un origen baix-republicà i una continuïtat d'ocupació fins al segle VIII o IX. Molt ben situada, ocupa una extensa i excel·lent zona agrícola però també controla zones de pastures, accés al bosc i l'existència de pedreres de gres que s'explotaren intensament en aquells segles. Posseïa aigua abundant que un aqüeducte conduïa a l'establiment rural.

En l'època baix-imperial, espais que havien format part de la *pars urbana* de la vil·la van esdevenir magatzems i àrees d'ús artesanal. L'enorme *torcularium* fou mantingut i modificat manta vegada. Hom detecta, en el sector més residencial, reformes puntuals que,

segons pensem, formarien part de l'ocupació més tardana de la vil·la, que situaríem entre el darrer terç i darrer quart del segle V i la segona meitat imprecisa del VI, quan l'edifici, tal com el coneixem, s'abandonà definitivament (Palahí *et al.*, 2019b, 484-490). La descoberta i excavació, parcial, d'una necròpolis, amb dues fases subsegüents, situada a un centenar de metres cap a tramuntana de l'àrea excavada, ha estat fonamental per entendre l'evolució d'aquell jaciment entre el baix imperi i el domini visigot (Nolla *et al.*, 2019, 233-267, amb la bibliografia anterior) (**fig. 6**). El cementiri més antic, amb inhumacions i ordenat a l'entorn d'un mausoleu, s'hauria de datar entre mitjan segle II i mitjan segle V. Un xic més tard, al costat però cercant voluntàriament una certa separació simbòlica, se'ns en fa present un altre, amb enterraments vestits i una cronologia ferma que se situa entre el darrer quart del segle V i el darrer quart o finals del VI (Nolla *et al.*, 2019, 264-265). Cal posar en relació aquell cementiri amb la fase més avançada de la vil·la? No en tenim cap dubte. No hi ha cap altra possibilitat que expliqui millor aquell procés. Hi ha, també, un altre fet, més difícil de datar, que, tanmateix, cal situar, per coherència històrica, en aquests moments. Quant a partir del segle IX se'ns fa present manta vegada, en els documents carolingis, la *uilla* de *Castellum fractum*, constatem que englobava els actuals termes municipals de Sant Julià de Ramis i de Sarrià de Ter. El de Sant Julià correspondria al territori que depenia, des de la seva fundació, de la fortalesa militar. I el de Sarrià? Fins a la darrerria del segle V correspondria al *fundus* que es gestionava des de la vil·la del Pla de l'Horta, moment en què propietat i vil·la, immediatament o molt poc després de l'ocupació d'aquest territori per manament del rei Euric, s'haurien incorporat a les propietats del *castellum* (**fig. 5**). Fou, també, lloc d'habitatge i centre productiu d'una part de la població goda que tenia cura del control d'unes terres acabades d'incorporar al regne tolosà. Pla de l'Horta era un dels vèrtexs d'un triangle que tenia situats els altres dos al nucli urbà de *Gerunda* i a la fortalesa de la muntanya de Sant Julià, respectivament. És més que probable que el cementiri tingués una funció central entre una comunitat molt petita en nombre i, recordem-ho, cristiana però arriana, cosa que marcava pregones diferències amb els habitants d'aquestes contrades (Nolla, Palahí i Prat, 2018, 105-130; Chavarría, 2018, 36-44; Beltrán de Heredia, 2019, 189-197; Viciano, 2019, 199-203) (**fig. 6**). És determinant constatar, per confirmar aquest procés, que la necròpolis deixà d'utilitzar-se coincidint, justament, amb el III Concili de Toledo (589), que exemplificà l'abandonament de l'arrianisme per part de la minoria visigoda per fondre's amb la majoria catòlica. Com bé sabem, aquest fet defineix l'inici d'una nova etapa del *regnum gothorum* diferent de l'anterior (Cha-

varría, 2018, 33-47). Les excavacions futures a Pla de l'Horta hauran d'il·luminar aquests moments que fins ara només coneixem parcialment.

Les altres vil·les conegudes i explorades del *suburbium* de *Gerunda* es localitzen al Pla de Girona, a la riba dreta del riu Ter, a ponent del nucli urbà. Sant Pere de Montfullà ha estat parcialment excavada (fig. 4). Els treballs s'han concentrat a l'entorn del temple, i tot faria pensar en un abandonament aparentment pacífic cap a l'entorn del 200 (Nolla *et al.*, 2016, núm. 100, 413-414; Palahí, 2019a, 421-427). Nogensmenys, el fet de tractar-se d'una construcció extensa, amb la presència d'un edifici de culte tardo-antic, només parcialment identificat, fa possible teoritzar una permanència més llarga de part de la vil·la.

Més enllà, cap a migdia, i per sota i a l'entorn de l'església de Sant Menna, a Vilablareix, existí una altra vil·la que, a grans trets, segueix un esquema evolutiu similar al del Pla de l'Horta (fig. 4). La vil·la, com a tal, hauria entrat en crisi a la segona meitat del segle V, però d'una altra manera hauria continuat ocupada fins ara mateix (Palahí, 2013b, 221-262; Nolla *et al.*, 2016, núm. 128, 487-490; Palahí, 2019b, 427-442).

Un xic més pròxima a la ciutat es trobava la de Can Pau Birol o Bell-lloc del Pla, que malauradament coneixem molt per sobre (Nolla *et al.*, 2016, núm. 116, 452-458; Palahí *et al.*, 2019a, 442-456) (fig. 4). Les dades que controlem permeten especular que tingué un comportament semblant a Sant Menna i Pla de l'Horta.

Consideracions finals

El pas del visigots, l'any 415, per *Gerunda*, tant a l'anada com a la tornada de la seva breu estada a *Barcino*, no ha deixat senyals de cap mena en el registre documental i, sobretot, arqueològic. Caldria, doncs, pensar que fou un desplaçament pactat i que es va resoldre sense «violències». Participà el bisbe, amb els curials, en les converses i disposicions que aquelles circumstàncies propiciaren? És més que possible, tal com s'observa, en aquells mateixos anys, en circumstàncies semblants. Quan succeí aquell desplaçament, els germànics van conèixer una ciutat i un *suburbium* plenament romans.

És una llàstima no tenir més dades que ens permetessin anar un xic més enllà a l'hora de valorar qüestions que van tenir lloc en aquell moment, com la progressiva consolidació de l'autoritat i prestigi del bisbe, que acabà assolint el paper, entre molts altres, de representant de la comunitat. Caldria veure si l'*ordo decurio-*

num continuà governant i com, durant aquells anys. Tanmateix, hi hauria una dada a considerar. En efecte, l'ocupació de tot el costat occidental del fòrum urbà, molt a principis del segle VI, precisament el sector on caldria ubicar la basílica judicial i la cúria, ens porta a pensar que ja aleshores l'*ordo decurionum* havia desaparegut. Va ser una conseqüència més de l'ocupació de la ciutat per part dels visigots? És possible. Ha de quedar clar, però, que aquesta *ciuitas* es mantingué fidel a l'emperador i a Roma fins a l'agressió militar d'Euric que, recordem-ho, fou pràcticament coincident amb la destitució de Ròmul August.

La caiguda definitiva (476) de la part occidental de l'imperi, que coincideix, en aquestes contrades, amb l'ocupació visigoda, ens posa davant d'un altre fet que és conseqüència i reflex de la fi d'un món, d'uns models. La vella manera d'explotar la terra, a través de les *uillae*, que sovint comportaven l'existència d'una *pars urbana* que era un autèntic palau, deixà de tenir sentit, i els domini passen a considerar la domus al camp com a lloc d'esbarjo, on practicar l'*otium*. De vegades l'antiga vil·la continuà parcialment ocupada, però podem conjecturar que d'una altra manera ben diferent (Nolla, Palahí i Prat, 2018, 105-130; Palahí *et al.*, 2019b, 484-490). Afegim-hi, pel que fa al sector oriental de la *prouincia Tarraconensis*, la intervenció i la violència que significà l'arribada (i l'establiment) dels nous senyors. Les fonts, subtilment, en parlen (Canal *et al.*, 2007, 185-198).

Molt poc després del 500, sempre però dins del primer quart o primer terç del segle VI, tenim la primera prova d'importants canvis urbanístics en el que havia estat el pinyol de la *urbs*, el fòrum. En aquells anys s'endegà la construcció del casal del *comes ciuitatis*, que ocupà gairebé del tot la part occidental de la vella plaça pública a partir de la via que la travessava longitudinalment (Canal *et al.*, 2010, 224-234; Nolla *et al.*, 2016, núm. 108, 430-434). Degué ser el tret de sortida a la nova ocupació d'un espai prestigiós i molt ben situat, en el qual calgué intervenir per modificar-lo i aprofitar-lo al màxim.

I coincident, si fa o no fa, amb aquest fet, caldria recordar la celebració a *Gerunda*, l'any 517, d'un concili provincial. No és una dada supèrflua sinó que posa de manifest la puixança i prestigi de la diòcesi, que posseïa les condicions exigibles per fer-se càrrec d'un fet d'aquelles característiques. Hi voldríem veure la fi d'un procés que tenia les arrels en l'anterior centúria.

Bibliografia:

Amich, 2006:

N. M. Amich, *Les terres del nord-est de Catalunya a les fonts escrites d'època tardoantiga (segles IV-VII). Les seus episcopals de Girona i Empúries i el culte de Sant Feliu de Girona a l'antiguitat tardana*, Girona (Monografies de l'Institut d'Estudis Gironins núm. 19).

Amich, 2012:

N. M. Amich, Els sarcòfags paleocristians de Sant Feliu de Girona, *Parva Gerunda*, a cura de D. Vivó, L. Palahí i J. M. Nolla, Girona, 211-222 (Col·lecció Història de Girona, 48).

Beltrán de Heredia, 2019:

J. Beltrán de Heredia, Arrianos y católicos. Nuevas perspectivas en la investigación arqueológica, *Tarraco Biennal. Actes. IV Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. VII Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. El cristianisme a l'antiguitat tardana. Noves perspectives. Tarragona, 21-24 de novembre de 2018*, a cura de J. López Vilar, Tarragona, 2019, 189-197.

Brulet, 2006:

R. Brulet, L'architecture militaire romaine en Gaule pendant l'Antiquité tardive. *Les fortifications militaires*, a cura de M. Reddé, R. Brulet, R. Fellmann, J. K. Haalebos i S. Von Schurbein, Bordeus, 155-179 (Documents d'Archéologie Française, 100).

Canal *et al.*, 2000:

J. Canal, E. Canal, J. M. Nolla i J. Sagrera, *El sector nord de la ciutat de Girona. De l'inici al segle XIV*, Girona (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica 4).

Canal *et al.*, 2004:

J. Canal, E. Canal, J. M. Nolla i J. Sagrera, L'entrada del complex episcopal dins murs entre els segles X-XI, *Actes del II Congrés d'Història de Girona. La catedral de Girona (27 i 28 de novembre de 2003)*, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLV, Girona, 141-159.

Canal *et al.*, 2007:

J. Canal, E. Canal, J. M. Nolla i J. Sagrera, La crisis de les *uillae* i de la noblesa de la *Tarraconensis* en el canvi del segle V al VI. Fonts textuals i evidències arqueològiques, *Empúries*, 55, Barcelona, 185-198.

Canal *et al.*, 2010:

J. Canal, E. Canal, J.M. Nolla i J. Sagrera, El palau comtal de Girona. De la fundació a la desaparició (circa 500 - segona meitat del segle XII), *Miscel·lània en honor de Josep M. Marquès*, a cura de N. Figueras i P. Vila, Barcelona, 224-234.

Chavarría, 2018:

A. Chavarría Arnau, *A la sombra de un imperio. Iglesias. Obispos y reyes en la Hispania tardoantigua (siglos V-VII)*, Bari (Studi storici sulla Tarda Antichità 43).

Costa *et al.*, curadors, 2019:

Ana Costa, L. Palahí, J. M. Nolla i D. Vivó, curadors, *La vil·la romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) i el suburbium de Gerunda com a espai residencial i productiu*, Girona (Sèrie monogràfica 29).

Fabre, Mayer i Rodà, 2002:

G. Faber, M. Mayer i I. Rodà, *Inscriptions romaines de Catalogne. V. Supplément aux volumes I-IV et instrumentum inscriptum*, París.

Fuertes, 2018:

M. Fuertes, Carrer del riu Galligants, 5 (Girona, el Gironès), *Catorzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Caldes de Malavella, 401-409.

Lamuà, 2012:

M. Lamuà, Elements escultòrics de Girona, *Parva Gerunda*, a cura de D. Vivó, L. Palahí i J. M. Nolla, Girona, 195-208 (Col·lecció Història de Girona, 48).

Nolla, 2010:

J. M. Nolla, Les muralles de la Força Vella. Dades arqueològiques i monumentals, *Miscel·lània en honor de Josep M. Marquès*, a cura de N. Figueras i P. Vila, Barcelona, 246-254.

Nolla, 2014:

J. M. Nolla, Ciudades, torres y castella. La defensa de la Vía Augusta, *Las fortificaciones en la Tardoantigüedad. Élités y articulación del territorio (siglos V – VIII d.C.)* editado por R. Catalán, P. Fuentes y J. C. Sastre, Madrid, 43-56.

Nolla, 2018:

J. M. Nolla, *Carlemany i Girona*. Discurs de recepció de Josep Maria Nolla i Brufau com a membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica, llegit el dia 27 de setembre de 2018. Barcelona.

Nolla, 2020:

J. M. Nolla, La defensa del sector oriental de la *prouincia Tarraconensis* en el Bajo Imperio, *Ex Baetica Romanam. Homenaje a José Remesal Rodríguez*, a cura de V. Revilla, A. Aguilera, L. Pons i M. García, Barcelona, 1279-1298 (Col·lecció Homenatges, 58).

Nolla i Palahí, 2011:

J. M. Nolla i L. Palahí, *Els orígens de la basílica de Sant Feliu de Girona. Dades documentals i arqueològiques. Estat de la qüestió*, Girona (Estudis Arqueològics, 9).

Nolla i Palahí, 2014:

J. M. Nolla i L. Palahí, El cementiri tardoantic del Mercadal de Girona i el culte del màrtir Feliu. Una nova interpretació, *Pyrenae*, 45-2, Barcelona, 95-116.

Nolla, Palahí i Prat, 2018:

J. M. Nolla, L. Palahí i M. Prat, Visigots a Girona, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, LIX, Girona, 105-130.

Nolla i Vivó, 2012:

J. M. Nolla i D. Vivó, *Gerunda: les muralles, Parva Gerunda*, a cura de D. Vivó, L. Palahí i J. M. Nolla, Girona, 49-69 (Col·lecció Història de Girona, 48).

Nolla et al., 2008:

J. M. Nolla, L. Palahí, J. Sagrera, M. Sureda, E. Canal, G. Garcia, M. J. Lloveras i J. Canal, *Del fòrum a la plaça de la Catedral. Evolució historicourbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*, Girona (Història urbana de Girona. Restitució cartogràfica, 8).

Nolla et al., 2016:

J. M. Nolla, J. Burch, L. Palahí, N. M. Amich, E. Canal, J. Casas, P. Castanyer, J. Sagrera, M. Sureda, J. Tremoleda, D. Vivó, J. Vivo, A. Costa, M. Prat, J. Simon i A. Varena, *Baix imperi i antiguitat tardana al sector nord-oriental de la prouincia Tarraconensis. De l'adveniment de Dioclecian a la mort de Carlemany*, Girona.

Nolla et al., 2019:

J. M. Nolla, J. Casas, J. Llinàs i M. Prat, 13. Les necròpolis romana i visigoda al nord de la vil·la, *La vil·la romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) i el suburbium de Gerunda com a espai residencial i productiu*, a cura d'A. Costa, L. Palahí, J. M. Nolla i D. Vivó, Girona, 233-267 (Sèrie monogràfica 29).

Palahí, 2013a:

L. Palahí, *El suburbium de Gerunda. Evolució històrica del Pla de Girona en època romana*, tesi doctoral, Universitat de Girona.

Palahí, 2013b:

L. Palahí, La vil·la de Sant Menna de Vilablareix i el suburbium de Gerunda, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, LIV, 221-262.

Palahí, 2019a:

L. Palahí, La vil·la de Sant Pere de Montfullà, *La vil·la romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) i el suburbium de Gerunda com a espai residencial i productiu* a cura d'A. Costa, L. Palahí, J. M. Nolla i D. Vivó, Girona, 421-427 (Sèrie monogràfica 29).

Palahí, 2019b:

L. Palahí, La vil·la de Sant Menna de Vilablareix, *La vil·la romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) i el suburbium de Gerunda com a espai residencial i productiu*, a cura d'A. Costa, L. Palahí, J. M. Nolla i D. Vivó, Girona, 427-442 (Sèrie monogràfica 29).

Palahí et al., 2019a:

L. Palahí, D. Vivó, M. Lamuà i A. Costa, La vil·la de can Pau Birol, *La vil·la romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) i el suburbium de Gerunda com a espai residencial i productiu*, a cura d'A. Costa, L. Palahí, J. M. Nolla i D. Vivó, Girona, 442-456 (Sèrie monogràfica 29).

Palahí et al., 2019b:

L. Palahí, J. M. Nolla, A. Costa i D. Vivó, 20. El suburbium de Gerunda com a espai residencial. De la fundació a l'antiguitat tardana, *La vil·la romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) i el suburbium de Gerunda com a espai residencial i productiu*, a cura d'A. Costa, L. Palahí, J. M. Nolla i D. Vivó, Girona, 461-494 (Sèrie monogràfica 29).

Pérez, 2013:

M. Pérez, *Obsessa Terrachona marithimas urbes obtinuit. L'impacte de la conquesta visigoda de Tàrraco per Euric segons les fonts escrites i l'arqueologia*, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 23, Lleida, 237-248.

Pérez, 2014:

M. Pérez, El final del Imperio Romano de Occidente en Tarraco. La inscripción de los emperadores León I y Anthemio (467-472 C.), *Pyrenae*, 45-2, Barcelona, 117-138.

2. Gerunda al segle V. De l'imperi romà al *regnum gothorum* ■

Ravotto, 2017:

A. Ravotto, Les muralles de *Barcino*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.

Sureda, 2008:

M. Sureda, *Els precedents de la catedral de Santa Maria de Girona. De la plaça religiosa del fòrum romà al conjunt arquitectònic de la seu romànica (segles I aC – XIV dC)*, tesi doctoral, Universitat de Girona.

Viciano, 2019:

A. Viciano, La presencia del arrianismo en la *Hispania* romana y visigoda (siglos IV a VI) a partir de los textos literarios: el caso de *Barcino*, *Tarraco Biennial. Actes. IV Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. VII Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. El cristianisme a l'antiguitat tardana. Noves perspectives. Tarragona, 21-24 de novembre de 2018*, a cura de J. López Vilar, Tarragona, 199-203.

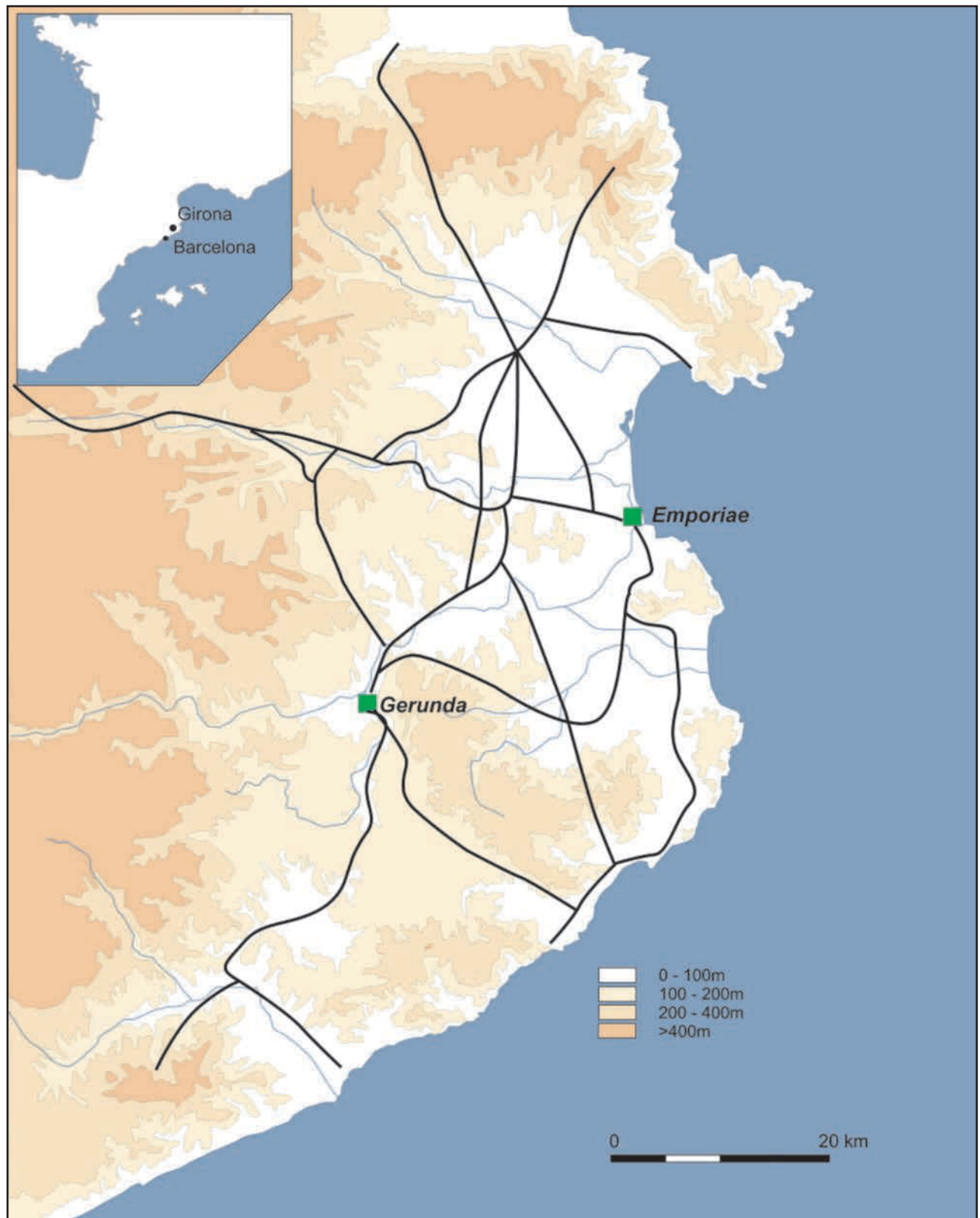

Fig. 1 / Situació dels nuclis urbans de les dues *ciuitates* del quadrant nord-oriental de la *Provincia Tarraconensis*, *Gerunda* i *Emporiae*, amb la xarxa viària principal.

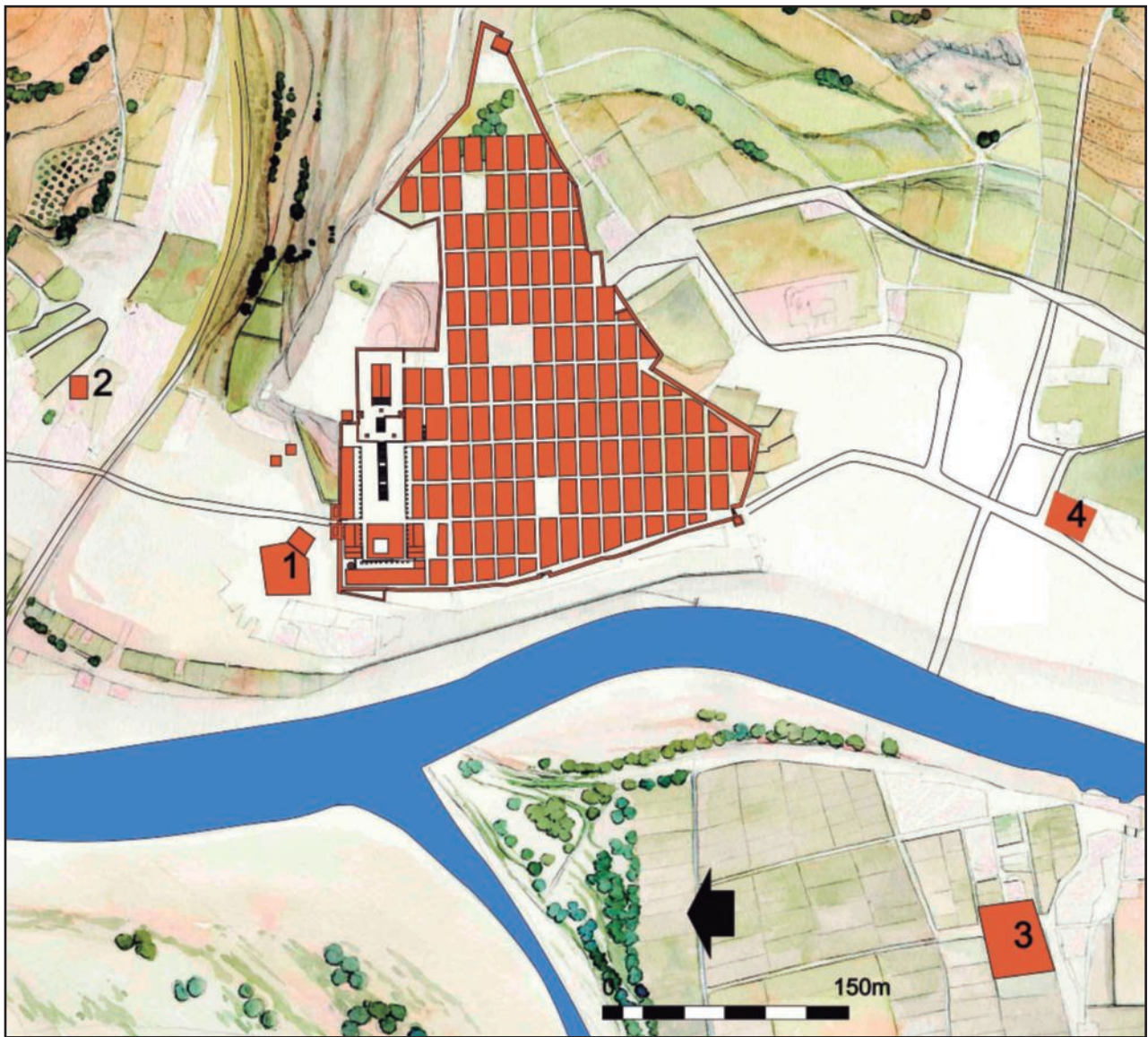

Fig. 2 / Gerunda. Planta general de la ciutat i de l'entorn immediat al segle V.

- 1) Conjunt martirial de Sant Feliu.
- 2) Zona funerària de Sant Nicolau.
- 3) Espai funerari martirial del Mercadal.
- 4) Cementiri de l'Hotel d'Italianes.

Fig. 3 / Gerunda. Sant Feliu. Excavació de 2010. Absis del temple tardo-antic amb el subsòl atapeït de tombes (*formae*) que cercaven la proximitat del màrtir.

2. Gerunda al segle V. De l'imperi romà al *regnum gothorum* ■

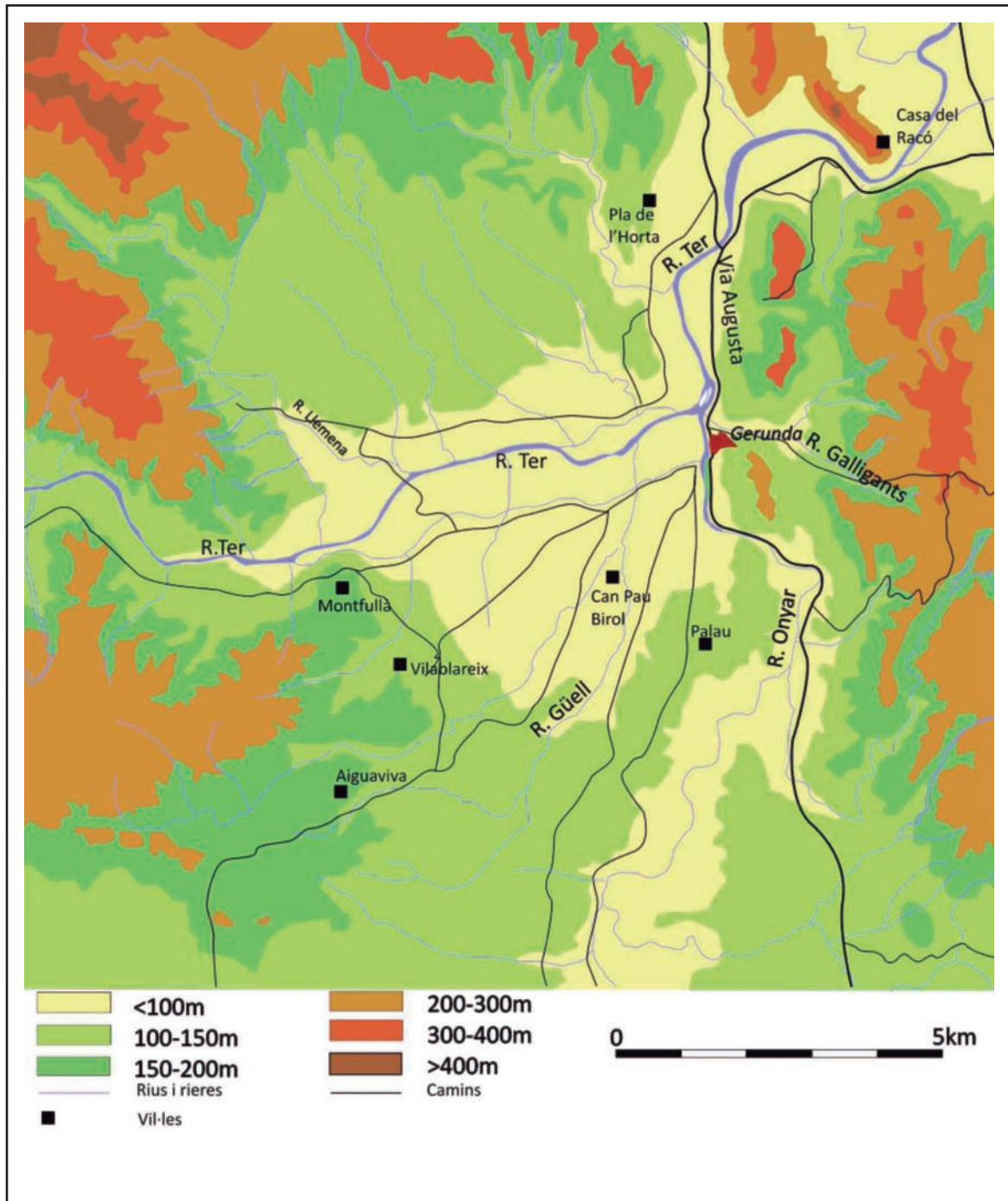

Fig. 4 / Planta del suburbium de Gerunda d'època romana.

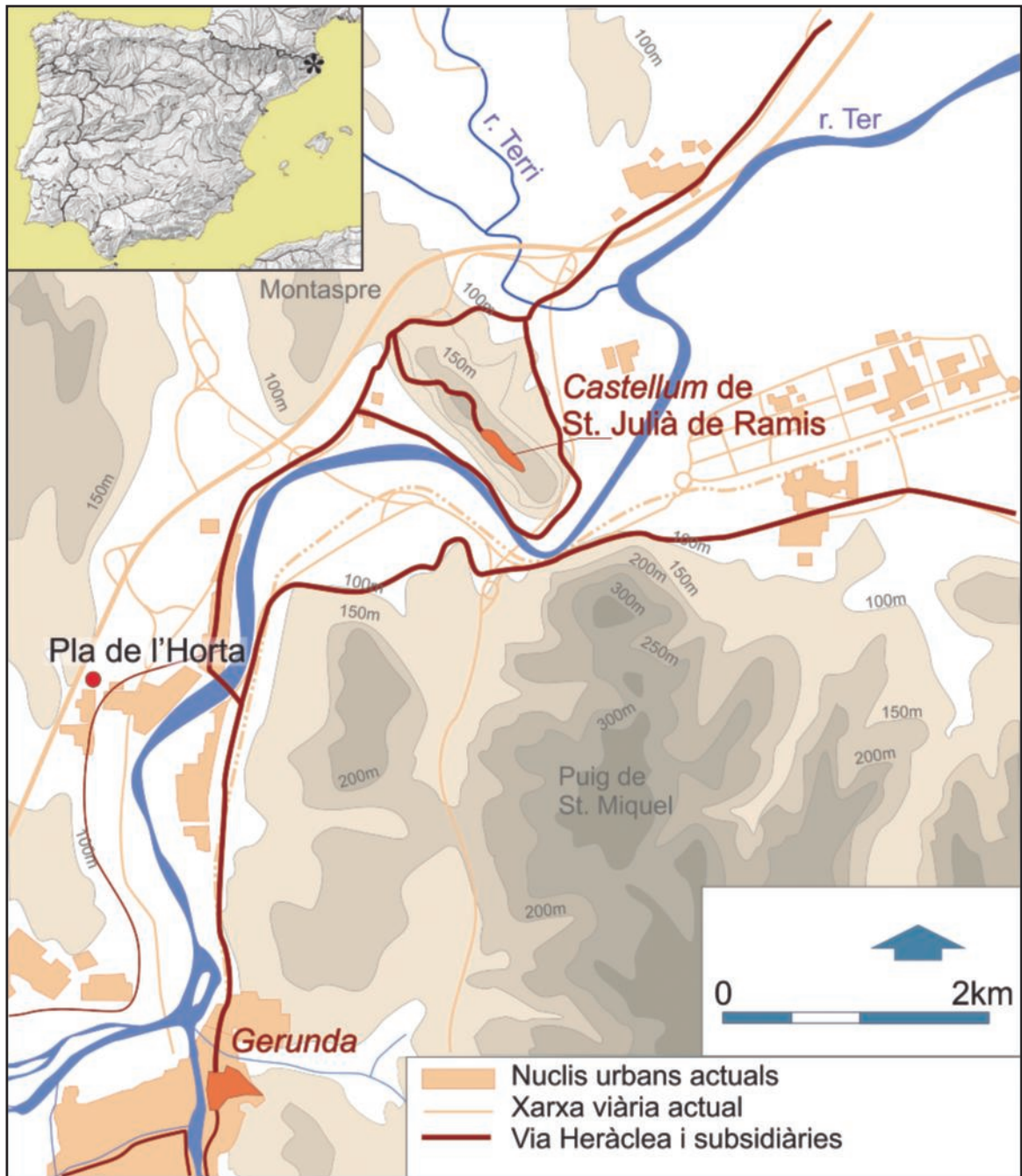

Fig. 5 / Gerunda. Sector nord del suburbium.

2. Gerunda al segle V. De l'imperi romà al *regnum gothorum* ■

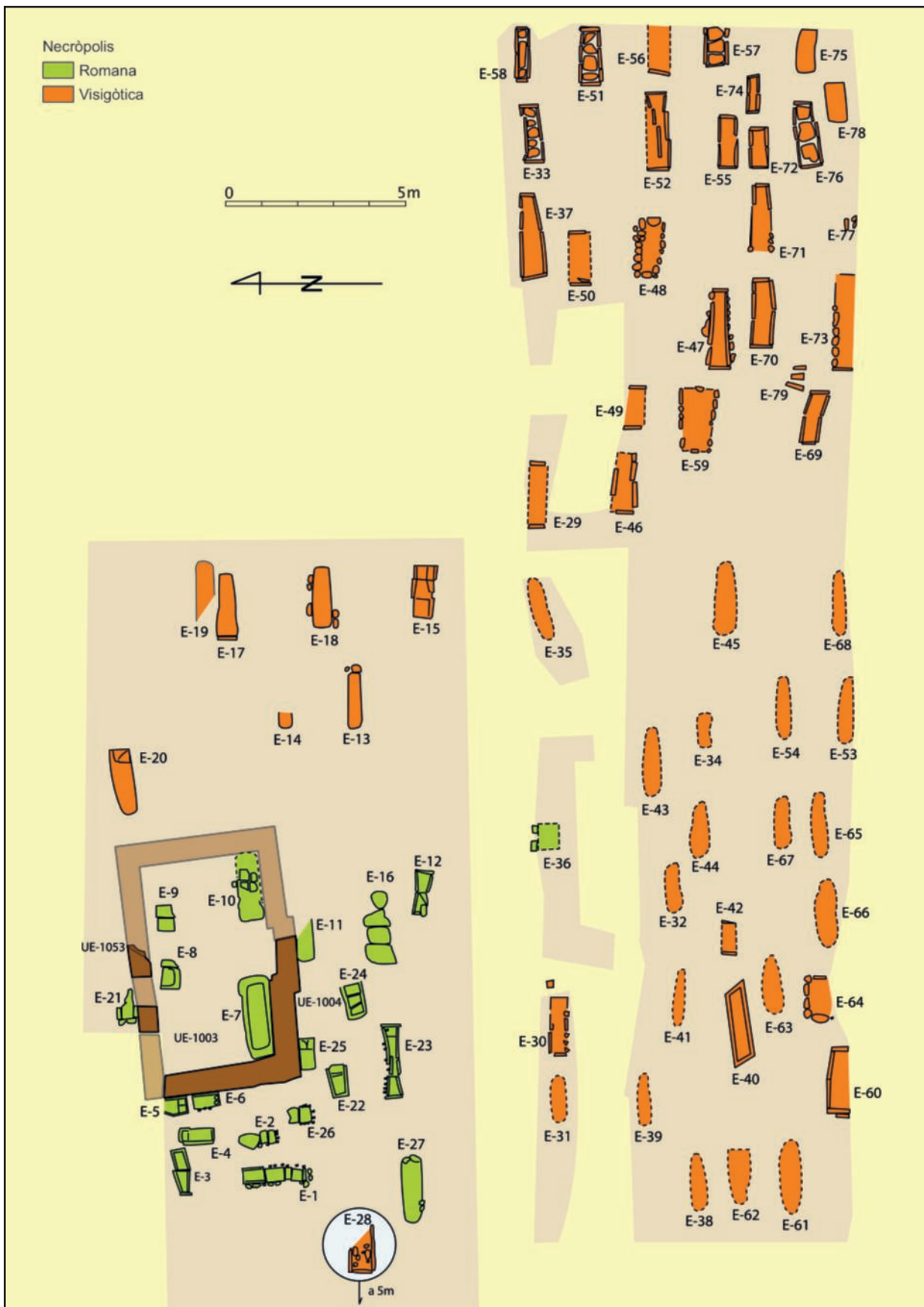

Fig. 6 / Pla de l'Horta. Planta general de la necròpolis septentrional.

Dinàmiques de l'hàbitat rural a l'antiguitat tardana: el litoral central de Catalunya com a model

Víctor REVILLA

Departament d'Història i Arqueologia UB – UBICS
(ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-2779-159X>)

Resum

Aquest treball analitza alguns dels trets que caracteritzen l'hàbitat rural en època tardana al litoral central català. Aquesta anàlisi pretén dos objectius. Per una banda, reconstruir les dinàmiques socioeconòmiques i culturals que en determinaren l'evolució. La qualitat i quantitat de la documentació disponible en fan un cas d'estudi que pot aportar elements de reflexió per a d'altres regions de la Península Ibèrica en el mateix període. Per altra banda, la historiografia local sobre el tema ofereix un exemple interessant de la implantació i la continuïtat d'un paradigma narratiu que ha influït profundament en l'elaboració de la història local, tant a Catalunya com a la resta d'Espanya, fins ben avançat el segle XX.

Paraules clau

Antiguitat tardana, hàbitat rural, *lluro*, vil·la, historiografia local

Summary

This work analyzes some of the features that characterize the rural habitat in the late period on the central Catalan coast. This analysis has two objectives. On the one hand, to reconstruct the socio-economic and cultural dynamics that determined the evolution of this habitat. The quality and quantity of the available documentation make it a case study that can provide elements for reflection in other regions of the Iberian Peninsula in the same period. On the other hand, the local historiography on the subject offers an interesting example of the implementation and continuity of a narrative paradigm that has profoundly influenced the elaboration of local history, in Catalonia as in the rest of Spain, until well advanced the twentieth century.

Key words

Late Antiquity, rural habitat, *lluro*, villa, Historiography

1. L'hàbitat rural entre l'antiguitat tardana i l'edat mitjana: un problema historiogràfic¹

«*Enjambres de familias de la raza vencedora llegaban sin interrupción con sus carros, ganados, esclavos y riquezas para tomar posesión de los bienes raíces que en suerte les cabían. Cometiéndose entonces la mayor de las iniquidades, los ibéro-romanos quedaron convertidos de propietarios en colonos o expulsados de sus hogares, mientras rudos e indómitos guerreros, de larga y desgreñada cabellera, cubiertos de pieles y retazos de púrpura, siempre armados y seguidos de una turba de clientes y de perros semisalvajes, tomaban posesión del oppidum y de los castillos que lo rodeaban*» [...]

«*Repartidas las posesiones fueron constituidos los alodios, de los que dependían las tierras tributarias, las beneficiarias y las obnoxias. Distinguíéronse además las inmunes y las vinculadas, y con estas nuevas formas de la propiedad quedaron echados los cimientos del feudalismo*». (Pellicer 1887: 350).

La imatge que Josep Maria Pellicer ofereix del Maresme en la transició entre el món antic i l'alta edat mitjana reflecteix l'impacte del paradigma que dominava els estudis dedicats a l'antiguitat tardana sobre les historiografies locals, tant a Espanya com a d'altres països europeus, a les darreries del segle XIX (Pellicer 1888; una anàlisi del text a Cela, Revilla 2004). Aquesta imatge, recollida en els seus *Estudios histórico-arqueológicos*, privilegiava els fets politicomilitars com a motor històric; en concret, les invasions i l'assentament dels invasors, que, convertits en propietaris, haurien alterat radicalment les estructures socials, econòmiques i culturals de les províncies romanes. Aquesta explicació es fonamentava en un marc teòric que interpretava la història en termes de decadència o progrés moral i material. Al darrere d'aquest marc hi havia la influència de corrents intel·lectuals, filosòfics i religiosos molt diversos, començant per pensadors del segle XVIII que, com Montesquieu, estaven interessats en el tema de la decadència romana; o E. Gibbon, que va convertir el tema en el centre de la seva monumental obra històrica.

En un àmbit general, el resultat va ser una historiografia que combinava la lectura superficial de les fonts li-

teràries clàssiques i l'anàlisi d'una evidència arqueològica encara escassa amb una reflexió moral i filosòfica de naturalesa molt diferent, interessada en el tema de la crisi de la cultura clàssica. El seu impacte s'aprecia, encara que d'una forma indirecta, en la producció escrita de caràcter més o menys erudit elaborada a Catalunya des de finals del segle XIX; per exemple, influent en una narrativa que creava «quadres històrics» carregats de patetisme, amb una intenció moral més propera a la novel·la històrica que a la recerca científica. Aquesta narrativa s'integra en un debat cultural més general a l'entorn dels fonaments de la història europea que té moltes expressions. N'hi ha prou amb recordar que és justament en aquest moment, les darreries del segle XIX i els inicis del XX, quan apareixen alguns dels clàssics més coneguts de la novel·la històrica, com *Ben-Hur* o *Quo Vadis*. Com és ben conegut, el tema de la decadència moral de la societat romana és central en aquestes obres.

A escala local i regional, aquesta narrativa s'interessava poc per la recerca directa, en el sentit de la recollida, amb metodologia científica, de dades materials en un territori específic. L'obra de Pellicer, molt meritòria, per la seva ambició de síntesi global, n'és un bon exemple². La seva reconstrucció històrica, acceptada pels erudits mataronins posteriors, ofereix un escenari de decadència i ruïna material condensat en dos elements fàcilment identificables per a la cultura burgesa del període: l'abandonament de l'agricultura i la desertificació del territori. En altres paraules, ruïna econòmica i despoblament com a sinònims (i l'autor ho intenta mostrar així) de barbàrie.³ El text esmentat a l'inici d'aquest treball és molt explícit al respecte, en tant que lliga l'assentament dels invasors amb l'espoli dels pobladors anteriors i el canvi de naturalesa jurídica de la terra i de la seva explotació. La invasió dels bàrbars era un dels components de la crisi global d'una civilització que era també la crisi definitiva de tot un ordre polític, social i cultural (Cela, Revilla 2004: 21-33). Que no hi hagués cap dada –arqueològica o literària– sobre un canvi d'aquest abast a la comarca no era un impediment per «construir» un quadre històric dramàtic, en tant que la falta de dades específiques es podia substituir amb referències més genèriques a la crisi general del món romà i amb llargues disquisicions morals i educatives per al públic lector. La seva influència en autors locals com Marià Ribas i d'altres és evident (cf. Ribas 1934, 1952, 1964 i 1975; Albert 1973; Bonamusa 2011).

1- Aquest treball s'integra en els projectes «Relaciones interprovinciales en el Imperio Romano. Producción y comercio de alimentos hispanos (provinciae *Baetica et Tarraconensis*)» (HAR2017-85635-P MINECO/FEDER) i «Dinàmiques socioeconòmiques del món rural romà: formes d'hàbitat i cultura material al litoral central català» (CLT009/18/00045. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya), desenvolupats pel grup CEIPAC (2017SGR512. Agaur-Generalitat de Catalunya).

2- Val a dir que l'obra es va editar en forma de fascicles de poques pàgines, amb un cert nombre d'il·lustracions. Aquest procediment editorial alleujava la forta càrrega moral (d'arrel catòlica) del text, tot facilitant l'objectiu divulgatiu.

3- Un bon exemple és la descripció de les (suposades) conseqüències de les ràtzies d'al-Mansur que es fa més endavant: «*Indescribable consideramos el aspecto de la comarca ilironesa a finales del siglo X. El silencio de la muerte reinaba en sus llanuras y en las hondonadas de sus colinas, sin cultivo la huerta, talados los viñedos, retrocedía esta privilegiada parte de la costa a su estado salvaje, formando extraño contraste sus recién incendiados caseríos, con la multitud de restos de antiquísimas civilizaciones de pueblos también desaparecidos*» (Pellicer 1887: 375).

3. Dinàmiques de l'hàbitat rural a l'antiguitat tardana: ■ el litoral central de Catalunya com a model

En un sentit més estricte, el relat de Pellicer acomodava les escasses dades arqueològiques o epigràfiques conegudes a un esquema interpretatiu protagonitzat per la idea d'una decadència inevitable entesa com el procés d'agonia i extinció d'una societat i d'una cultura. Aquest procés s'interpretava com un cataclisme universal, que l'autor analitzava a escala de la comarca del Maresme pel valor que aquesta oferia com a «cas d'estudi» per entendre els mecanismes profunds de la història mundial. De forma paral·lela, i gairebé necessària, la seva narració inclou la qüestió particular de l'ascens del cristianisme. Aquest procés era convertit en un tema històric fonamental, ja que permetia destacar la profunditat de la crisi del món antic, amb les seves arrels, i la importància del factor moral com a motor i explicació del canvi. Aquesta visió era compartida, a l'època, pels ambients intel·lectuals catòlics i protestants, i apareix en els textos de nombrosos historiadors.⁴

En fer això, Pellicer comptava amb el precedent d'una historiografia local, molt modesta en els seus plantejaments analítics i metodològics, que estudiava l'antiguitat perquè s'interessava concretament per la qüestió del naixement del cristianisme. Aquesta historiografia no va dubtar a recollir tradicions dubtoses, sobretot de l'hagiografia, per construir el passat del cristianisme mataroní (Rius 1834 i 1866; és igualment interessant un manuscrit d'autor anònim del 1860 que recull algunes dades epigràfiques i arqueològiques).⁵ És des d'aquesta perspectiva que la historiografia local més antiga va analitzar i interpretar el problema de la decadència de la ciutat romana d'*Iluro*. Aquesta dinàmica de decadència proporcionava l'explicació i la justificació del triomf del cristianisme, mentre que la ciutat, símbol de la corrupció del món clàssic, en constituïa l'escenari. Així, l'expansió de la nova religió permetia indicar la fi de l'antiguitat i l'arribada d'un nou període històric que suposava un pas endavant en termes morals (la producció dels erudits del segle XX serà influïda per aquests precedents: Ribas 1934, 1952 i 1975).

Les referències a l'arqueologia rural en aquestes obres són escasses, i es limiten a les troballes aïllades d'objectes que eren estudiats pel seu interès estètic o excepcionalitat, lluny de la idea de «cultura material» que es començava a desenvolupar a altres països. Es poden citar, com a exemple, algunes troballes de la important vil·la de Cal Ros de les Cabres, al Masnou, realitzades a finals del segle XIX i inicis del XX, i desaparegudes

posteriorment. Aquestes troballes van atreure l'atenció de diversos estudiosos per l'existència de textos difícils d'interpretar, i van ser citades de forma repetida en publicacions posteriors sense afegir-hi res de nou (un resum de les dades i de la bibliografia local a Prevosti 1981b: 59-62; una excepció són els treballs de M. Ribas sobre la vil·la de Torre Llauder, 1966 i 1972, que se situen en un context cultural i acadèmic diferent). La historiografia sobre *Iluro* i el seu territori ofereix, en conseqüència, un exemple particularment interessant de la continuïtat d'un paradigma historiogràfic i d'una certa forma d'escriure història local, tant a Catalunya com a la resta d'Espanya, fins ben avançat el segle XX.

Els esforços i l'obra de Joan Bonamusa, amb les possibilitats i els límits propis de l'època que li va tocar viure, s'entenen en aquest context intel·lectual. Es poden recordar, en aquest sentit, les publicacions que va coordinar sobre les excavacions que la Secció Arqueològica de Mataró va realitzar al jaciment de Can Modolell, a Cabrera de Mar (Bonamusa *et al.* 1985 i 1998). Un exemple encara millor és la seva tesi doctoral, que sintetitza anys d'interessos, esforços i coneixements (Bonamusa 2011). L'anàlisi d'alguns dels trets que caracteritzen l'evolució de l'hàbitat rural en època tardana al litoral central català pretén ajudar a entendre l'obra de Joan Bonamusa com a part d'un corrent de reflexió intel·lectual desenvolupat en els marges del món acadèmic, però no totalment aïllat, que es materialitzà en iniciatives importants per a la preservació i difusió del patrimoni i el passat mataroní. Aquesta posició particular explica algunes de les mancances d'aquest corrent que, tot i així, va ser capaç d'assimilar els coneixements i els mètodes de l'arqueologia científica per desenvolupar una tasca molt valuosa en l'àmbit local. Sense aquesta tasca, realitzada en condicions difícils i amb pocs mitjans, moltes dades s'haurien perdut sense remei.

2. El context

El territori situat entre els rius Besòs i Tordera, que actualment correspon a la comarca del Maresme i part del Barcelonès, és un espai d'uns 60 quilòmetres de longitud per uns 7 d'amplada, caracteritzat per un relleu i unes condicions naturals peculiars. El territori s'orienta en sentit SO-NE i s'obre del tot al mar. A la vegada, una cadena muntanyosa, la Serralada Litoral, el separa clarament de la depressió del Vallès. Aquesta serralada

4- «*Iluro cristiana se presentó ante el altivo dominador [es refereix als invasors gots] confiada en el maravilloso poder de una fe sellada con la sangre de sus dos ilustres hijas [aquí es refereix a les patrones de Mataró, Juliana y Semproniana]; pero Ay! No pudo aparecer ante el mismo con la magestad [sic] de otras ciudades con sede episcopal [...]. Reducida al modesto rango de parroquia subordinada al obispo de Barcelona, regida por humilde párroco, no llamó a sí a las aristocracias de la sangre, de la riqueza, de la virtud y de la ciencia*» (Pellicer 1887: 351; anàlisi de la qüestió a Cela, Revilla 2004: 25-29).

5- La renovació de les perspectives teòriques sobre aquest període ha generat una bibliografia impossible d'abastar. Entre els autors que han contribuït a aquesta renovació es poden citar: Marrou 1989; Brown 1989; Cameron 1998; també es poden esmentar algunes síntesis recents que analitzen el tema de la fi de Roma con a entitat política: Heather 2006; Ward-Perkins 2007, especialment p. 250-259.

da, formada per elevacions de 300 a 700 m, no suposa cap impediment per a la comunicació amb l'interior i és fàcil de superar. El relleu s'estructura al voltant de tres elements bàsics: l'esmentada Serralada Litoral, ocupada per bosc mediterrani; un sistema hidrològic simple, format per «rieres» o rambles que flueixen en sentit N-S; i una franja de costa formada per platges i antigues maresmes que puja suaument cap a la serralada a través d'una successió de terrasses naturals aptes per a l'agricultura. Aquesta configuració del relleu facilita les comunicacions i integra espais amb recursos i vegetació diferents. Cap al nord, els contraforts muntanyosos arriben fins al mar, creant un relleu més abrupte en certs llocs.

Una sèrie de cursos d'aigua –alguns importants (amb una conca de captació que s'estén per l'interior de Catalunya: els rius Tordera i Besòs), altres de règim torrencial (com les rieres de Teià, Argentona, Llaveneres, Arenys i Pineda)– permeten l'accés a la depressió del Vallès i al traçat interior de la Via Augusta. De fet, un camí utilitzava la vall de la riera d'Argentona per enllaçar els trams interior i litoral de l'esmentada via. Les ciutats que controlaven i administraven el territori, *Baetulo* i *Iluro*, se situen al litoral, prop de cursos fluvials o torrencials, adaptant-se a unes condicions topogràfiques poc complicades.

Aquest territori era ocupat per una densa xarxa d'assentaments de tipologia molt variada constituïda entre les darreres dècades del segle I aC i inicis de l'I dC. És en aquest moment quan es defineix una estructura de poblament que es mantindria a grans trets fins als segles III-IV dC, però que també mostra un fort dinamisme tant pel que fa a la seva organització com a les tipologies arquitectòniques (Prevosti 1981a-b, 1991, 1995-96 i 2005; Pujol, García 1994; Olesti 1995; Revilla 2008a; Revilla, Zamora 2006). L'element central d'aquesta estructura és la vil·la, entesa com a sistema socioeconòmic i com a forma d'ocupació del territori. La implantació d'aquest sistema, en la seva doble vessant socioeconòmica i ideològica, es materialitzà en unes formes arquitectòniques monumentals (visibles tant en la residència com en la producció econòmica) i en una distribució específica de l'hàbitat i de les activitats en el territori. Aquest fet condiciona les característiques de la demografia, tant pel que fa a la densitat com a l'estructura de la població rural (gènere, edat) i la seva organització social i jurídica (demografia a Hispània, i del món rural en particular, a Carreras 1996 i 2014).

Les eines metodològiques desenvolupades per la recerca arqueològica en les darreres dècades han permès determinar, amb certes garanties, alguns dels trets que defineixen l'organització espacial de l'hàbitat a Hispània, tot i que amb fortes diferències regionals. En canvi, és encara difícil plantejar qüestions (d'ordre social, jurídic, cultural o antropològic/biològic) entorn a la vida i l'organització de la població rural i, en conseqüència, valo-

rar les característiques de certes dinàmiques: les formes de promoció i enriquiment, els mecanismes d'interacció i comunicació social, les formes de control socioeconòmic (en relació amb l'estructura de la propietat i la distribució de la riquesa), els factors de mobilitat espacial o les condicions (salut, higiene, distribució per gènere i edat) de la població.

Aquests factors es relacionen, a la vegada, amb la implantació d'una economia agrícola dinàmica i un procés d'urbanització relativament ràpid i intens que culmina en època augusta (economia de la regió: Miró, 1988; Revilla, 1995, 2008b i 2015a; Tremoleda, 2000; Prevosti 2005; Martín i Revilla 2019). El procés global d'organització del territori va generar, per una banda, una distribució diferenciada i desigual de l'hàbitat –amb densitats molt diferents–, i de les activitats en l'espai rural. Aquest fenomen va associat, a la vegada, a l'aparició de tipologies constructives-funcionals particulars que es distribueixen de forma igualment específica a escala microlocal. Per altra banda, s'aprecia un fort dinamisme de l'hàbitat, que es materialitza en la desaparició o reconversió de molts nuclis entre els segles I i III-IV dC, en particular d'aquells relacionats directament amb l'activitat econòmica i que, en molts casos, funcionaven inserits dins una estructura patrimonial major.

La documentació disponible, malgrat les limitacions, fa del Maresme un cas d'estudi paradigmàtic per analitzar i interpretar un procés d'organització del territori i la seva evolució inserit en un procés de canvi cultural global. A la vegada, aquesta anàlisi permet reconstruir algunes de les estratègies socioeconòmiques, administratives i ideològiques associades a aquest canvi, que tenen el seu centre en una sèrie de ciutats de nova fundació. Aquestes ciutats van organitzar l'ocupació del territori, però la seva funció va mes enllà de la seva condició de centres administratius i residència d'un es elit que controlen el territori en la seva doble condició de propietàries rurals i monopolitzadores de les magistratures locals (Garcia, Revilla 2020; Revilla 2020; per a la funció econòmica de les petites ciutats romanes de Catalunya: Revilla 2017).

3. L'evidència arqueològica: problemes d'anàlisi i interpretació

La bibliografia que ha generat l'estudi de l'hàbitat i l'economia d'aquest territori és considerable, encara que de caràcter i qualitat molt desigual pels seus plantejaments, la metodologia emprada i els resultats. Aquesta bibliografia inclou algunes síntesis, més o menys ambicioses i sistemàtiques, dedicades a territoris específics sotmesos al control administratiu i econòmic d'alguna de les ciutats romanes de la zona: *Baetulo*, *Iluro* i *Blan-*

3. Dinàmiques de l'hàbitat rural a l'antiguitat tardana: ■ el litoral central de Catalunya com a model

dae (Prevosti 1981a i 1981b recull tota la documentació relacionada amb la perifèria de *Baetulo* i *Iluro*; a més: Olesti 1995 i 2000; Revilla, Zamora 2006; Revilla 2008a; Busquets, Moreno, Revilla 2013). No obstant això, són molt més nombroses les publicacions, generalment incompletes, consagrades a estudiar l'ocupació específica d'un assentament o a l'anàlisi d'aspectes parcials d'aquest, com la seva cultura material o l'arquitectura. El valor de gran part d'aquesta documentació és limitat, ja que la majoria de jaciments arqueològics han estat destruïts sense un mínim estudi previ. Els resultats d'aquest esforç científic s'han integrat, amb més o menys detall, en les síntesis dedicades a l'hàbitat rural, el procés de romanització i a les estructures econòmiques de la regió nord-oriental de la província Hispània Citerior o del conjunt de la península ibèrica (síntesis recents: Prevosti 2005; Revilla 2010).

L'evolució del territori i de l'hàbitat en l'antiguitat tardana no ha estat objecte d'un estudi específic. Les referències a aquest període es limiten a les fases tardanes d'assentaments concrets, analitzades amb més o menys detall. Són un bon exemple vil·les i altres assentaments amb una llarga tradició d'estudi associada a les iniciatives de la investigació local i comarcal, com Torre Llauder (Mataró), Can Sans (Sant Andreu de Llavanes), Cal Ros de les Cabres (el Masnou), Horta Ferrerons (Premià de Mar) o Can Modolell (Cabrera de Mar). En tots aquests, entre altres llocs, s'han detectat moments d'ocupació que arriben als segles V i VI, però les deficiències metodològiques associades a l'excavació de la majoria han impedit definir la seva naturalesa i funció. Aquest problema s'aprecia, per exemple, en el cas de Torre Llauder, amb una important fase d'ocupació que es perllonga més enllà del segle VI com a hàbitat camperol (Ribas 1966 i 1972; Prevosti, Clariana 1993; 2 Clariana, Prevosti 1994); o a Can Modolell, un probable santuari durant l'Alt Imperi, que serà reocupat per un nou assentament. Però la naturalesa i la seqüència d'ocupació d'aquest són difícils de definir tot i les nombroses campanyes realitzades en el lloc (Bonamusa *et al.* 1985 i 1998; sobre l'ocupació específicament tardana: Clariana, Járrega 1990; Járrega, Clariana 1996; Sinner, Revilla 2017).

L'estudi del poblament de litoral central de Catalunya planteja algunes paradoxes. En primer lloc, la que suposa l'existència d'una documentació arqueològica enorme, però també poc fiable per definir la naturalesa de l'hàbitat i la seva evolució. Una part d'aquesta documentació és el resultat d'un esforç sostingut realitzat pels estudiosos locals des de finals de segle XIX, amb precedents entre els erudits de segle XVIII. Però el seu valor és molt desigual, ja que, en la majoria de casos, es tracta de troballes casuals descontextualitzades (repetides en la bibliografia científica posterior sense la necessària verificació) o el resultat d'una aplicació parcial o deficient de la metodologia arqueològica (bibliografia a Prevosti

1981a-b; Cerdà *et al.* 1997: 31-36; Cela, Revilla 2004). A això, cal afegir les dades generades pel desenvolupament de l'arqueologia preventiva i d'urgència a les darreres dècades. Aquesta activitat ha afectat una gran quantitat de jaciments arqueològics, però pateix importants limitacions de plantejament i, en ocasions, de metodologia. Això ha afectat les possibilitats de reconstruir els tipologies arquitectòniques, les característiques de la tecnologia agrícola i les seves infraestructures i, sobretot, identificar les pràctiques agrícoles específiques. Aquesta darrera possibilitat depèn d'estudis acurats de caràcter pluridisciplinari, sobre vegetació, sòls i recursos que rarament es contemplen en excavacions d'urgència.

En aquest context, no és estrany que, fins època recent, les propostes interpretatives sobre l'organització i evolució del poblament romà en aquesta zona incloguessin, de manera sistemàtica, dos principis: per una banda l'aplicació d'esquemes de desenvolupament històric propis d'altres territoris; esquemes en els quals juguen un paper determinant certs factors polítics, com les conquestes o les invasions; per altra banda, aquestes reconstruccions cerquen els seus models explicatius en la imatge de la vil·la romana ideal construïda pels agrònoms llatins. El recurs a aquestes formes d'interpretar un fenomen històric permet integrar fàcilment les dades descontextualitzades (precisament la majoria de les disponibles fins a la dècada de 1980) i recuperar així part del seu valor científic, oferint una narrativa aparentment coherent. Però aquest procediment també suposa renunciar a proposar una explicació específica sobre l'evolució històrica d'aquest territori. En aquestes condicions, es crea un cercle viciós en què la incorporació de noves dades arqueològiques, evident a partir dels anys noranta del segle XX, no ha servit per modificar substancialment les hipòtesis en circulació. És en aquest context on es van desenvolupar els esforços de la historiografia comarcal durant tota la segona meitat del segle passat.

Partint d'aquest marc conceptual i metodològic s'entenen les dues tesis sobre les quals es basa la reconstrucció tradicional de l'estructura i evolució del poblament al litoral central català. En primer lloc, la idea d'un procés històric que suposà un canvi radical en el tipus d'hàbitat i de la seva distribució, associat a la implantació general de la vil·la clàssica, que s'hauria produït a la fi del segle II aC. Aquesta implantació seria el resultat del ple desenvolupament, en aquest moment tan inicial, d'unes estructures socioeconòmiques plenament romanes. Aquesta proposta s'integra en un esquema d'evolució lineal que segueix les fases clàssiques d'implantació-maduresa-crisi, i que accepta pocs matisos regionals en el conjunt de la Catalunya romana (cf. però Miret, Sanmartí, Santacana 1991). El motor d'aquest canvi seria la migració i l'assentament, en certes àrees de litoral català, d'elements ètnics forans, concretament de colons itàlics. La crisi del segle III, que es pretenia de caràcter general, iniciaria una fase de llarga decadència que con-

duiria a l'abandó i/o destrucció violenta de les vil·les, a la disminució del nombre d'assentaments i a l'empobriment general de les formes de vida. Aparentment, aquests factors no haurien suposat un canvi profund en l'estructura de la propietat rural i de l'hàbitat, que haurien determinat el posterior poblament medieval (Prevosti 1981: 533-538 i 557 i seq.; Prevosti 1991 i 1995-96; Coll 2004: 198; Prevosti 2005). La segona tesi és la de l'hegemonia absoluta, com a forma arquitectònica, del tipus de vil·la que combina sistemàticament *pars urbana*, *rustica* i *fructuaria*.

No obstant això, la documentació arqueològica actualment disponible permet una aproximació analítica més completa i més ben fonamentada per entendre l'organització i les tipologies de l'hàbitat rural (cf. Revilla 2008a-b, 2010 i 2015b; Busquets, Moreno, Revilla 2013).

4. Les dinàmiques de l'hàbitat entre la República i el segle III dC

Entre mitjan segle II i inicis de l'I aC el poblament del litoral català va experimentar una profunda reorganització. Aquest canvi es caracteritza, en primer lloc, per una ocupació intensiva del territori; especialment, de les zones de peu de muntanya i la plana al·luvial, que oferien condicions favorables a l'agricultura, amb un accés fàcil a l'aigua i a un conjunt diversificat de recursos naturals. Aquesta situació s'observa amb claredat en algunes zones ben estudiades, com la perifèria del gran *oppidum* ibèric de Burriac, on s'han localitzat nombrosos jaciments, i que continuà ocupat fins a mitjan segle I aC (Pujol, García Roselló 1994; Revilla, Zamora 2006: 43-44; García Roselló, Martín Menéndez, Cela 2000; Zamora 2006-2007), l'espai més proper a la ciutat d'*Iluro* (Pujol, García Roselló 1994; Revilla, Zamora 2006) i el territori situat al sud d'aquesta mateixa ciutat (Coll *et al.* 2002; Coll 2004).

La implantació d'aquest hàbitat és una manifestació específica del procés global i gradual de reorganització del poblament i el territori que acompanyà les primeres fases de la conquesta romana. Aquest procés anava lligat a la urbanització, el desenvolupament dels mecanismes fiscals de l'estat romà i la consolidació de noves estructures socials i econòmiques al litoral mediterrani de la península ibèrica. Aquest conjunt de factors deuria estimular el desenvolupament de l'agricultura local i dels circuits comercials (Prevosti 1991; Miret, Sanmartí, Santacana 1991; Olesti 2000; García Roselló, Martín Menéndez, Cela 2000; tipologies de l'hàbitat rural: Revilla 2004; en general Keay 1990).

La gran majoria d'assentaments són de dimensions reduïdes i la seva arquitectura és modesta. En la seva organització interna es reconeixen espais residencials i

àmbits ben diferenciats que es dedicaven a diverses activitats relacionades amb la vida domèstica (artesanat, emmagatzematge i processament d'aliments) i amb el cicle agrícola. La majoria d'aquestes construccions sembla que respon a les necessitats generades per una unitat familiar que residiria de forma permanent, però també van haver d'existir llocs ocupats de forma esporàdica o destinats a una funció específica, i situacions més complexes, que havien de correspondre a la presència d'una comunitat més nombrosa (exemples: Revilla 2004: 180-182). Un bon cas d'estudi és el Torrent de les Piques, a Mataró, un petit edifici situat en una àrea propera al bosc que incloïa algunes dependències. L'edifici disposava d'alguns elements d'emmagatzematge que suggereixen una agricultura diversificada: tres *dolia* (que se situaven en un mateix espai) i un conjunt de sitges localitzades molt a prop (Revilla, Zamora 2006: 45).

Altres assentaments, de major extensió i amb una organització interna complexa, podrien correspondre a la presència d'un grup reduït de famílies. El millor exemple és la primera fase del nucli de Can Balencó, a Mataró (de mitjan segle II a segon quart de l'I aC). Aquest lloc constava de vuit habitacions distribuïdes en dos nivells en el pendent d'un petit turó situada al costat d'un torrent. En la segona fase (segon quart a finals de segle I aC), després d'un incendi, el lloc es reorganitza. En aquest moment, es construeix un conjunt de dependències de planta rectangular i dimensions diferents (se'n van identificar un mínim de nou) que es distribueixen al voltant del que sembla un espai obert (d. a. 1992: 164-166).

Aquesta estructura de l'hàbitat experimenta un canvi profund entre el darrer terç del segle I aC i les primeres dècades de l'I dC. En aquest moment s'implanten noves pautes d'organització econòmica i de distribució de l'hàbitat que configuren un paisatge mixt que barreja l'agricultura (amb una presència important de la viticultura) i l'aprofitament dels recursos naturals, deixant àrees forestals com a reserva. L'hàbitat s'organitzà en funció d'aquesta distribució de pràctiques econòmiques i de zonificació de recursos (Busquets, Moreno, Revilla 2013) (figura 1). Aquest nou paisatge es va mantenir, sense grans canvis, fins al segle III. L'element central d'aquesta estructura és la vil·la, entesa alhora com a sistema socioeconòmic i com a forma d'ocupació de l'espai. La seva implantació es materialitza en tipus arquitectònics diversos i suposa, paral·lelament, la definició d'una jerarquia rigorosa de l'hàbitat i de les activitats en el territori. Aquesta jerarquia es pot articular des d'un complex residencial dotat d'una certa monumentalitat, que funciona, en aquest sentit, com a centre de gestió d'un conjunt d'activitats i infraestructures més o menys complementàries integrades en un mateix patrimoni; però també pot organitzar-se de forma autònoma, sense la presència dels propietaris i, per tant, sense una *pars urbana* (tipolo-

3. Dinàmiques de l'hàbitat rural a l'antiguitat tardana: ■ el litoral central de Catalunya com a model

gies: Revilla 2008b, 2010 i 2015b; un exemple concret a Cela, Revilla, Zamora 2002).

Tal com succeeix al conjunt de la regió en època antiga, la documentació arqueològica disponible sobre vil·les al territori del Maresme és escassa i de qualitat desigual. L'entorn d'*Iluro* ha aportat un volum d'evidència molt important, que mostra la gran densitat de l'ocupació durant l'Alt Imperi. Tanmateix, es tracta de dades descontextualitzades o resultat d'excavacions limitades que es concentraven en la recuperació d'elements arquitectònics i decoratius. Entre els assentaments més importants i més ben coneguts, es poden esmentar Can Sans (Sant Andreu de Llavaneres), Veïnat de Sant Crist (Cabriels), Torre Llauder, Can Rafart i Torrent Forcat (tots a Mataró); Horta Ferrerons (Premià de Mar) i Cal Ros de les Cabres (Masnou) (síntesi de dades antigues a Prevosti 1981b; a més: Revilla, Zamora 2006; Revilla 2008a). Igualment, són relativament nombrosos els casos d'assentaments excavats parcialment, que han aportat evidències de construccions importants i que han estat definits, de manera implícita, com a vil·les que disposarien d'una *pars urbana*. En molts altres casos, en canvi, la identificació d'un assentament com a vil·la és totalment hipotètica i es basa en arguments més febles.

Únicament la vil·la de Torre Llauder, a Mataró, ha estat excavada de forma relativament continuada, però només es coneix de forma aproximada l'organització i l'evolució global de la seva *pars urbana*, i fins i tot en aquest cas hi ha problemes d'interpretació pel que fa a alguns dels seus components i a la naturalesa de l'hàbitat en les fases finals del complex (descobriments i primeres excavacions: Ribas 1996 i 1972; síntesi: Prevosti 1981b, 252 i seg.; Prevosti, Clariana 1993; noves dades: Cerdà, Pérez 1991; Prevosti, Clariana 1994; Prevosti, Clariana, Orbitg 2019). Tot això converteix Torre Llauder en el jaciment model de l'arqueologia romana de la comarca, i alhora fa visibles els problemes que encara suposa la seva interpretació. Recentment, les excavacions realitzades a la vil·la d'Horta Ferrerons (Premià de Mar) han permès identificar un assentament de grans dimensions que ha aportat dades d'interès per intentar definir els models arquitectònics i decoratius que inspiren l'organització de la *pars urbana* de les vil·les d'aquest territori. Les excavacions han aportat indicis clars d'ocupació ja en època augusta, però la majoria de dades es concentra en una fase avançada: als segles II-III i entre els segles IV i VI (Bosch, Coll, Font 2005; Coll 2004b).

Les limitacions de la documentació arqueològica disponible impedeixen definir unes tipologies arquitectòniques clares en les quals integrar la diversitat de formes constructives i precisar la seva cronologia. En conseqüència, tampoc no es poden definir els possibles models que inspirarien l'arquitectura de la vil·la al te-

rritori i la seva evolució. Amb tot, és possible establir alguns principis bàsics pel que fa als components i a l'organització espacial d'aquests assentaments.

El primer tret d'aquesta arquitectura és la planificació acurada de l'espai, que s'identifica en la distinció entre un sector destinat a residència del propietari i un altre centrat en la producció i els serveis necessaris per a la vida domèstica. En l'únic cas relativament ben conegut, Torre Llauder, la importància social i simbòlica de la *pars urbana* es reflecteix en la seva posició central i, alhora, clarament segregada respecte a d'altres sectors del complex. L'organització global de la vil·la es defineix per una geometria molt rigorosa i la distribució dels diversos edificis en sectors relativament autònoms entre si i que es connecten a través d'espais oberts (Ribas 1966 i 1972; Prevosti, Clariana 1993).² La *pars urbana* s'organitzava al voltant de diversos elements que, al seu torn, es connecten entre si: un vestíbul, convertit en atri amb columnes en una segona fase, i dos peristils. L'atri conduïa als espais de recepció i regulava, al mateix temps, l'accés a sectors més reservats de l'habitatge, incloses les termes, i també la comunicació entre els dos peristils. Els serveis (banys i latrines) ocupaven una posició especial i privada. Aquesta disposició del conjunt residencial al voltant d'un nucli format per diversos espais porticats intercomunicats sembla que es reproduïx en la vil·la de Veïnat de Sant Crist i, potser, a la de Torrent Forcat (Prevosti 1981b: 158 i seg.; Clariana 2002).

La manca d'una excavació adequada impedeix definir altres situacions, en principi relativament ben documentades. En el cas de Can Sans, l'única planta publicada mostra una gran complexitat que pot respondre tant a superposicions successives (no identificades pels excavadors) com a una organització rigorosa de l'espai. També s'identifiquen elements i instal·lacions (uns banys) que confirmen la distinció entre un sector residencial i un altre destinat a la producció agrícola amb una premsa, però això no és suficient per definir la disposició general (Prevosti 1981b, 504 i seg.; Prevosti 1981a, 128 i seg., i fig. 12). En el cas de les vil·les de Can Rafart, Horta Ferrerons o Cal Ros de les Cabres, que disposaven d'elements propis d'una *pars urbana*, la informació disponible per intentar reconstruir l'organització dels espais i les funcions és encara més escassa (Horta Ferrerons: Bosch, Coll, Font 2005).

El segon tret de l'arquitectura de la vil·la és una concepció que es pot definir com a monumental, i que serà desenvolupada encara més a l'antiguitat tardana. Aquest factor s'associa a unes exigències socials i a uns valors culturals precisos. Pel que fa a l'arquitectura, cal considerar, d'una banda, la presència d'atris amb columnes, patis porticats o grans sales de recepció que configuren una escenografia adequada per a la transmissió d'una imatge de poder i prestigi; de l'altra, l'existència de programes tècnics relacionats amb la gestió de l'aigua i els

sistemes de calefacció que es van aplicar particularment en els conjunts termals. Els exemples són nombrosos, però les cronologies imprecises. Aquesta escenografia del poder es completa amb programes decoratius que combinaven mosaic, pintura o altres elements de revestiment parietal i elements mobles. El millor exemple el constitueix, una vegada més, Torre Llauder, amb un programa ornamental que sembla concebut de forma unitària i que es data a finals de segle II o inicis del III dC. També s'han localitzat mosaics a la vila d'Horta Farrerons, on s'assenyala l'existència de composicions de cronologia diferent: una del segle II i una altra de segle IV o V (Bosch, Coll, Font 2005).

Finalment, l'arquitectura de la vil·la utilitza la topografia per organitzar i valoritzar els espais i els edificis. Aquest factor s'utilitza en dos sentits. Per una banda, l'emplaçament realça la monumentalitat de l'arquitectura del conjunt, creant una escenografia que destaca en el paisatge. Això explica la implantació de Torre Llauder, Horta Farrerons, Cal Ros de les Cabres o Can Sans, per posar alguns exemples: a la franja litoral, però separades de la platja, en un lloc elevat que domina un ampli espai i amb un torrent proper. El cas de Torre Llauder és particularment interessant, ja que els dos peristils, orientats cap al mar, semblen concebuts per disposar d'una àmplia visió panoràmica. Aquesta concepció «obre» la vil·la al paisatge i alhora introdueix aquest en l'arquitectura. La posició de vil·les com Veinat de Sant Crist i de Can Rafart, en el punt de contacte entre la plana i l'inici de la serralada litoral, s'ha d'entendre en el mateix sentit.

Simultàniament, la topografia permet organitzar el conjunt de construccions i activitats que integra un *fundus*, creant un ordre que organitza la vida dels residents. A Torre Llauder, la *pars urbana* ocupa el sector superior i central d'un complex organitzat en terrasses i, al seu voltant, es distribueixen altres construccions, ordenades per la seva distància i situació, d'acord amb les seves funcions. A sud se situaven diverses dependències organitzades a l'entorn d'espais oberts que es van interpretar com a habitacions per al personal subaltern (Ribas 1972: 125); al nord, molt propers, se situaven magatzems, instal·lacions artesanals i abocadors. Aquests últims es troben al costat d'un torrent en el qual també desguassaven les aigües residuals de les termes i les latrines. A l'est, un mur d'aterrament separava l'edifici central d'un conjunt de construccions situat a 7 metres per sota de la cota en què es va aixecar l'esmentat complex (Cerdà, Pérez 1991).

La implantació de la vil·la, entesa com a sistema socioeconòmic, va suposar la definició paral·lela d'una jerarquia de l'hàbitat i de les activitats en el territori, i l'aparició d'altres tipus d'establiments, amb unes funcions, una organització interna i una distribució espacial específiques. Aquesta jerarquia és un reflex de l'ordre

social i l'estructura de la propietat, que es materialitzen a través d'un conjunt d'estratègies i interessos que determinen la distribució de l'hàbitat i el desenvolupament de certes activitats econòmiques (una agricultura orientada al mercat, en primer lloc) que suposava una localització particular dels processos productius (tipologies arquitectòniques a Revilla 2008b, 2010 i 2015b). La generalització d'edificis de tipologia tan variada mostra l'existència d'una estructura d'explotació fragmentada, complementària i ben articulada, formada per unitats de petita o mitjana dimensió.

Aquesta circumstància no ha d'interpretar-se literalment com a efecte de predomini de la petita propietat al litoral central català durant l'Alt Imperi. L'orientació productiva i les inversions que exigeixen molts d'aquests assentaments podien respondre, més aviat, a estratègies de dispersió del patrimoni practicades habitualment per un gran propietari romà. En canvi, és un fet constatat la presència de grans personatges de Barcino o d'agents de l'elit senatorial a tot el litoral i en l'àrea interior immediata (depressió del Vallès), en el segle I avançat i en el segle II. Aquesta presència evidencia l'existència d'interessos econòmics importants que condicionaren l'organització econòmica i la distribució del poblament al territori (Revilla, Zamora 2006: 57; l'actuació de grans propietaris en relació amb el desenvolupament de la vinya a la regió ja és assenyalada per Tchernia 1986; Miró 1988; Revilla 1995). L'epigrafia amfòrica proporciona una prova directa de la presència d'aquests grans propietaris i dels seus interessos en la producció vitivinícola, que es materialitzen en la construcció d'establiments i infraestructures dedicades a l'elaboració de vi (grans propietaris d'origen regional i extraprovincial a: Tremoleda 2005; Rodà *et al.* 2005; Martín Olivares, Rodà, Velasco 2007: 203 i seg.).

Les vil·les residencials i els altres tipus d'assentaments es distribueixen en el territori de forma diferenciada, en tant que assumeixen funcions diferents. La vil·la ocupa, de forma preferent, els espais periurbans, en un radi d'un a tres quilòmetres de les ciutats, la franja litoral i la zona de contacte entre la plana al·luvial i la serralada litoral. Aquestes són també les àrees d'implantació d'una gran quantitat d'assentaments especialitzats o multifuncionals, ja que corresponen a espais amb potencial agrícola. Les zones interiors, en el fons de les valls dels sistemes torrencials o en elevacions a més de 100 metres sobre el mar, són ocupades per nuclis més modestos de caràcter multifuncional que exploten recursos específics i de caràcter complementari per a l'economia de la vil·la.

La distribució de l'hàbitat al territori mostra, en conseqüència, fortes diferències de densitat i de naturalesa. Com evoluciona aquesta situació durant el Principat? Les escasses dades disponibles es limiten a certs canvis estructurals i de funció, més o menys importants, que es detecten en alguns assentaments, i a la desaparici-

3. Dinàmiques de l'hàbitat rural a l'antiguitat tardana: ■ el litoral central de Catalunya com a model

ció progressiva d'altres. Així, entre la segona meitat del segle I i la primera del III es produeix la desaparició, per abandonament, de nombrosos establiments especialitzats de petita o mitjana dimensió (exemples a Cela, Zamora, Revilla 2002). Per la seva banda, grans establiments com El Moré o Veral de Vallmora segueixen ocupats, però amb situacions diferents en cada cas. En el primer s'abandonen les infraestructures i se'n modifica totalment l'orientació productiva. Probablement, a partir d'aquest moment el lloc es converteix en un hàbitat que combina residència i producció agrícola a una escala més modesta i amb un caràcter més autàrquic. A Veral de Vallmora, per contra, es van realitzar diverses reformes de la instal·lació de premsat i emmagatzematge entre la segona meitat de segle II i finals del IV, que sembla que mantenen la capacitat productiva (Martín Oliveras, Rodà, Velasco 2007).

Aparentment es va produir una disminució del nombre d'assentaments i, amb això, de la densitat del poblament. Tanmateix, seria arriscat suggerir l'existència d'una crisi demogràfica i econòmica que d'alguna manera anunciés la situació de l'antiguitat tardana. És precisament a la fi de segle II o inici del III quan vil·les com Torre Llauder es reconstrueixen totalment, reforçant la seva condició de residència aristocràtica. Aquest procés també es detecta –sembla– a Horta Ferrerons i Cal Ros de les Cabres, encara que les cronologies són genèriques en algun cas i la informació disponible és molt limitada. És molt possible que tots dos fenòmens s'hagin d'entendre com a part d'un procés global de reforma de les estructures socioeconòmiques que es va desenvolupar al llarg dels segles II i III. En particular, la reorganització de l'hàbitat sembla relacionada amb canvis en les estratègies econòmiques i en l'organització de les formes de producció, que provocarien la concentració d'alguns processos productius i de la població en les vil·les que van consolidar la seva condició de residència i centre de gestió.

5. La reorganització de l'hàbitat: segles IV-VI dC

Entre els segles IV i VI l'estructura del poblament a la regió es va transformar gradualment, i també en el cas de l'àrea del Maresme. Els canvis són perceptibles en el registre arqueològic, però és difícil establir el seu significat i el ritme a què es van desenvolupar, per falta de documentació adequada. En particular, manquen dades per als segles III i IV (cosa que no s'ha de valorar com a indicatiu de crisi econòmica) i per a la segona meitat del VI fins als segles VII i VIII. És relativament fàcil, per exemple, identificar l'ús d'unes pràctiques constructives modestes o una nova organització de l'espai intern en molts assentaments i relacionar aquests fenòmens amb exigències residencials diferents, de la mateixa mane-

ra que s'identifiquen canvis en la cultura material. Però aquests fets no es poden associar directament a les noves estructures socioeconòmiques que sembla que caracteritzen el període (la qualitat de les dades disponibles no ho permet), o valorar-los com a resultat d'un empobriment de les formes de vida o com a indicadors d'una decadència general

D'altra banda, alguns dels indicadors tradicionalment acceptats per identificar aquest procés de transformació presenten alguns problemes d'interpretació. Com ja s'ha indicat, el poblament d'aquesta zona de litoral mostra un gran dinamisme al llarg dels segles I-III, però aquest dinamisme respon a factors diversos. Alguns són de caràcter accidental i particular. Aquest podria ser el cas, per exemple, de l'abandó d'un cert tipus d'edificis i de cabanes, que s'explicaria perfectament per circumstàncies lligades a la seva situació topogràfica i a la seva funció dins una petita explotació, per no parlar dels múltiples factors accidentals possibles (un exemple a Cela, Revilla, Zamora 2002). D'altres casos –en concret, molts processos d'abandonament o transformació de nuclis rurals amb premses i magatzems de *dolia* datats entre finals de segle II i inicis del III– semblen relacionats amb els canvis més generals que experimentaren les estructures econòmiques de gran part de la regió (Revilla 2015; a més: Revilla 2008b i 2010); concretament, la desvinculació progressiva d'una part de la producció agrícola respecte als circuits de comercialització d'excedents. La relació entre aquesta situació i la que caracteritza els segles de l'antiguitat tardana és difícil de precisar.

En general, el període que ocupa el segle IV i s'estén fins a inicis del VI es caracteritza per una notable continuïtat de l'hàbitat: la majoria de llocs documentats en aquest període corresponen a assentaments ja ocupats durant l'Alt Imperi, però es tracta d'una continuïtat selectiva que cal matisar, en tant que la gran majoria d'assentaments pateixen transformacions importants en la seva arquitectura, organització interna i funcions, i els efectes són molt diferents en cada cas. Aquests canvis són especialment visibles en un moment més avançat del període (el segle VI) i afecten, sobretot, els grans assentaments especialitzats, on les infraestructures de producció són abandonades o transformades de forma important.

En el cas del Veral de Vallmora, el conjunt de premses es va reformar cap a mitjan segle IV, i l'activitat es va reduir a una única premsa que sembla que va funcionar fins al primer quart del segle V, moment en què tot el complex s'abandona i és espoliat (Martín Oliveras, Rodà, Velasco 2007: 203). Com ja s'ha indicat, el fenomen de reorganització es detecta abans en el cas del Moré (Sánchez *et al.* 1997: 229). D'altra banda, la interpretació de certs trets del registre arqueològic és complicada en aquests casos. L'aparent continuïtat de l'hàbitat que poden mostrar les seqüències estratigrà-

fiques, per exemple, pot correspondre a situacions de reocupació, després d'un hiatus temporal més o menys ampli (durant el segle V?). Aquestes situacions són difícils de documentar, bé per defecte d'excavació i conservació d'un lloc, bé per l'entitat mateixa de les restes materials. Tant al Veral com al Moré, de fet, es detecta una fase d'hàbitat, molt modest, durant el segle VI, que podria estendre's fins al VII en el primer cas (corresponen a aquesta fase una habitació construïda amb materials reutilitzats i un conjunt de sitges, a més d'una petita necròpolis propera).

En aquest mateix sentit, cal considerar l'ocupació de l'emplaçament d'alguns nuclis agrícoles tardo-republicans que se situaven a la zona de contacte entre el pla i el bosc. Un d'aquests casos és el Torrent de les Piques, que, en aquesta nova fase, reproduïx alguns dels trets de la construcció republicana: un edifici de petites dimensions i organització simple, aixecat amb materials modestos que inclou alguns elements per a l'emmagatzematge de la producció agrícola. Els materials ceràmics recuperats en el lloc aporten una cronologia de ple segle V (Revilla, Zamora 2006: 61) (paral·lels per a aquest hàbitat a altres territoris de Catalunya: Enrich, Enrich, Pedraza 1995; Barrasetas 2007).

Can Modolell, a Cabrera de Mar, ofereix un cas particular de reocupació d'un assentament alt-imperial (per als treballs realitzats per la SAMM: Bonamusa 1998; Bonamusa *et al.* 1985 i 1998; Modolell 2004 recull diversos treballs a l'entorn del jaciment, prèviament publicat per J. Bonamusa i altres autors; a més: Clariana, Járrega 1990; Járrega, Clariana 1996; síntesi de les dades recents a Sinner, Revilla 2017). El lloc va funcionar com a centre de culte d'un ampli territori entre el segle I i un moment imprecís del III dC, potser gestionat des de la propera ciutat d'*Iluro*. Aquest fet explica la monumentalitat de la seva arquitectura i la riquesa del programa ornamental (Sinner, Revilla 2017: 270-272 i 276-279). L'assentament era format per diversos edificis distribuïts a l'entorn d'eixos de circulació i espais oberts que servien per controlar els accessos i diferenciar un seguit d'activitats relacionades amb la presència d'individus de tota condició i estatus, des d'esclaus imperials i alts funcionaris fins a magistrats locals i altra gent lliure (noves evidències epigràfiques: Rodà, Martín Menéndez 2020). Tanmateix, encara no es pot precisar com es regularien les interaccions generades per aquesta freqüentació i en quins espais concrets es desenvoluparien.

En un moment que ara per ara no es pot precisar (durant el segle III?) el lloc es va abandonar i es va enrunar gradualment. Passat un cert temps –que sembla força llarg– algunes de les estructures que restaven dempeus es van aprofitar per bastir noves construccions de tècnica i dimensions més modestes. En alguns casos el nou hàbitat recuperava espais modificant la seva funció original (és el cas d'un petit *lacus* reconvertit en ma-

gatzem), però sobretot la nova forma de vida suposava el reciclatge sistemàtic dels materials arquitectònics i decoratius del complex anterior. L'organització espacial del conjunt i la modèstia de l'arquitectura i de la cultura material fan pensar en un nucli camperol ocupat per una o més famílies, amb una economia mixta agropecuària i recol·lectora. Tanmateix, la troballa de certs elements (com ara un fragment d'una possible mensa d'altar) ha portat a suggerir una continuïtat de la funció del culte. (Clariana, Járrega 1990; Járrega, Clariana 1996). Aquesta nova fase se situa en els segles V i VI, com a mínim. Aquesta funció cultual s'hauria perllongat fins a l'edat mitjana.

La naturalesa d'altres assentaments localitzats al llarg del segle XX, estudiats de forma apressada i habitualment destruïts, és difícil d'establir. Sota moltes ermites de la comarca, per exemple, han estat individualitzats nivells d'ocupació d'època tardana i alt-medieval. Habitualment els elements identificadors són escassos i es redueixen a importacions ceràmiques. Només en ocasions es localitzen estructures arquitectòniques modestes i, sobretot, elements d'emmagatzematge; en concret, sitges (en general Ribas 1952, 1964 i 1975; exemples Prevosti 1981b: 187-192). La naturalesa d'aquestes evidències i el seu emplaçament fa pensar que es tracta de petits nuclis rurals dispersos en la majoria de casos.

De forma paral·lela a la implantació de noves formes de vida, sembla que es constata una reducció del nombre d'assentaments rurals. No es pot establir l'entitat d'aquest fenomen, tot i que sembla selectiu, ja que s'abandonen nuclis de tota mena, mentre que la majoria de les vil·les –potser totes– segueixen ocupades fins a un moment avançat de segle VI. Cal tenir en compte, d'altra banda, que molts assentaments agrícoles especialitzats es van transformar i abandonar al llarg del segle III (vid. *supra*), com a part de l'evolució global del poblament i les formes de producció durant l'Alt Imperi, amb la qual cosa la seva desaparició no guardaria relació amb les condicions socioeconòmiques de l'antiguitat tardana. En qualsevol cas, no sembla metodològicament correcte interpretar aquest fenomen com a resultat directe d'una crisi demogràfica en el conjunt de territori, relacionada, al seu torn, amb una decadència o esgotament general de les estructures socioeconòmiques locals. L'absència d'evidències en el registre arqueològic, que pot ser deguda a llacunes en la documentació o a defectes de metodologia, és un argument perillós per construir una hipòtesi; les condicions de l'abandó i la reocupació de molts llocs, en particular, poden dificultar la conservació d'evidències adequades.

En el context d'aquesta transformació general del poblament, la vil·la va perdurar com a tipus constructiu i com a forma d'hàbitat, però també va experimentar profunds canvis arquitectònics i espacials que permeten distingir situacions ben diferenciades. Al llarg del segle

3. Dinàmiques de l'hàbitat rural a l'antiguitat tardana: ■ el litoral central de Catalunya com a model

IV (no és possible establir les cronologies precises) la gran majoria de vil·les mantenen, aparentment, la seva estructura monumental i els seus programes tècnics i ornamentals, fet que indica la continuïtat d'una funció residencial i simbòlica que s'associava a les exigències d'una aristocràcia poderosa. En alguns llocs, aquesta monumentalitat es reforça amb reformes concretes, com a Torre Llauder, on l'habitació més important de la *pars urbana* és reconstruïda per afegir-hi un absis (Prevosti, Clariana 1993²: 15-16). Altres vil·les es reorganitzaren a gran escala amb l'afegit d'edificis amb una arquitectura que respon plenament als models de l'època. És el cas de la vil·la d'Horta Ferrerons, on es construeix un gran edifici termal, de planta octogonal i amb una organització interna molt complexa cap a finals del segle IV o inicis del V (figura 2). Aparentment aquesta obra quedava aïllada respecte a d'altres estructures (Bosch, Coll, Font 2005).

Un dels problemes més importants per avaluar la naturalesa d'aquesta pervivència de l'arquitectura de la vil·la és el desconeixement dels residents que en gaudien dels serveis; en altres paraules, de les elits que van protagonitzar aquesta represa monumental, que suposava una inversió important de recursos i l'aplicació d'uns models residencials que responien a un ideal de vida aristocràtica. Les fonts literàries del període mostren l'existència d'una aristocràcia molt poderosa a ciutats com *Barcino*, al servei de l'estat romà o ocupant els nivells superiors de la jerarquia eclesiàstica (Revilla, Santacana 2015). En canvi, no hi ha dades sobre la vida cívica a les petites ciutats del litoral més enllà dels segles II (cas d'*Illuro*) o III (*Baetulo*). Aquesta situació fa pensar que algunes d'aquests vil·les podrien ser la residència (temporal) de membres de les elits de *Barcino* i que també funcionarien com a centres des d'on es gestionaria una part del seu patrimoni. Aquesta situació reproduiria un fenomen ja conegut als segles I i II dC, però cal assenyalar que no hi ha prou dades al respecte. En particular, no hi ha prou evidències sobre les xarxes de relacions socials i familiars d'aquests personatges, cosa que permetria conèixer millor el seu patrimoni i els seus vincles amb els territoris propers a *Barcino*.

Molt aviat les grans vil·les esmentades van patir reformes importants que van alterar radicalment la seva arquitectura. En el cas de la vil·la de Torre Llauder, dues de les habitacions de representació que envoltaven l'atri van ser convertides en un celler: una va servir com a magatzem, en què es van instal·lar 18 *dolia*, operació que va suposar la destrucció del paviment de mosaic; a l'altra s'hi va instal·lar una premsa i dos petits dipòsits. En el mateix moment, es construí un altre dipòsit en un dels passadissos del peristil (figura 3). No ha estat possible datar amb precisió aquest conjunt de reformes, que se situarien, potser, a finals del segle IV. L'abandonament es podria datar cap a finals del s. V o dins la primera meitat del VI (Prevosti, Clariana,

1993,2 15-16; Prevosti, Clariana 1994; una síntesi actualitzada de treballs anteriors dels autors a Prevosti, Clariana, Orobitg 2019).

La fase posterior de l'assentament és encara més mal coneguda. Diversos indicis demostren la continuïtat de l'ocupació. Per una banda, hi ha un conjunt de grans fosses utilitzades com a abocador, situades en un dels peristils, que han aportat evidències nombroses i importants de cultura material; per l'altra, tenim una sèrie d'enterraments. La majoria es van identificar a les excavacions realitzades per M. Ribas. Aquest erudit, sota la influència del paradigma d'una antiguitat tardana decadent, va interpretar aquest fet com a demostració del final violent de la vil·la. Tanmateix, la situació real sembla força diferent, i Torre Llauder aporta clares evidències de continuïtat de l'hàbitat fins un moment difícil de situar (dins el segle VII i VIII? Posterior?). El que sembla clar és que en aquesta nova fase l'assentament havia perdut totes les característiques d'una vil·la senyorial, i semblava més un nucli rural dedicat a una economia mixta.

Una situació similar es detecta al complex termal d'Horta Ferrerons, reconvertit en un moment imprecís del segle V per fer-hi activitats productives. Algunes dependències es van transformar en una cella vinària que incloïa una premsa, dos *lacus* i un magatzem amb una quarantena de *dolia* (situades en moments diversos), a més d'un nombre imprecís de *dolia* dispersos per altres cambres. Un altre sector de l'edifici va servir com a taller metal·lúrgic, com ho demostra la gran quantitat de cubetes (per a reducció del mineral de ferro?) i altres estructures (Bosch, Coll, Font 2005: 180-184). La invasió dels espais residencials i de representació per instal·lacions dedicades a la producció que mostren Torre Llauder i Horta Ferrerons no és un fet aïllat. Es tracta d'un fenomen relativament freqüent a les vil·les d'època tardana (Chavarría 2005 i 2007). Aquest fet indica la disgregació simultània d'una forma arquitectònica i de les exigències socials i ideològiques que la sustentaven.

Per altra banda, la modèstia arquitectònica i la limitada capacitat productiva (aparent) de les instal·lacions agrícoles que mostren les fases d'ocupació del segle V han estat relacionades amb un procés d'empobriment material que s'ha volgut connectar, a la vegada, amb canvis més profunds en l'estructura de la propietat i de l'hàbitat (Prevosti, Coll, Orobitg 2019, 190-191). Aquesta interpretació ha estat estesa al conjunt de l'hàbitat rural del territori del Maresme. Tot i això, cal valorar amb prudència aquestes evidències.

En primer lloc, la manca d'una excavació completa de la majoria de jaciments impedeix establir sota quines pautes i a quin ritme aquests assentaments es van «ruralitzar» (per fer servir un terme com a mínim paradoxal);

per no parlar dels problemes per datar amb precisió les reformes detectades, cosa que dificulta establir fins a quin punt es tracta d'un procés general al territori o de fenòmens diversos més o menys propers en el temps. Cal recordar igualment que són molt escassos els jaciments en els quals ha estat possible excavar amb cura nivells de l'antiguitat tardana.

Aquests problemes han estat indicats justament en el cas de Torre Llauder, per exemple (Prevosti, Coll, Orobitg 2019, 191). Sense negar la possibilitat que efectivament la vil·la es transformés exclusivament en un assentament camperol, també es pot plantejar la hipòtesi que l'espai de representació fos reconstruït en algun moment del segle IV i els àmbits d'emmagatzematge haguessin funcionat contemporàniament, almenys per un temps. Aquesta coexistència indicaria que el complex, tot i haver perdut o reduït les seves funcions de representació i residència, continuava actuant com a centre de gestió i producció d'una explotació, ja que concentrava les activitats i els recursos més importants per al propietari: l'elaboració i la conservació d'un producte agrícola que es pot comercialitzar o redistribuir per a usos interns.

Aquest control directe tenia, igualment, una expressió simbòlica: el manteniment d'un espai de recepció, aïllat, però adaptat a les exigències de l'arquitectura de prestigi tardo-romana. Aquesta simplificació de l'aparell simbòlic i la invasió de bona part del conjunt per activitats econòmiques podria reflectir la integració d'aquest *fundus* en una organització patrimonial major i la fi de l'ús del lloc com a residència senyorial permanent (Revilla, Zamora 2006; Prevosti, Coll, Orobitg 2019: 191). Però aquesta hipòtesi resta pendent de confirmació o modificació, ja que manquen per excavar zones importants de la vil·la. La proximitat entre aquests espais i les funcions associades, en tot cas, expressa molt bé la base material del poder de l'aristocràcia rural tardoantiga (el control dels excedents agrícoles) i les formes amb les quals s'exerceix i es manifesta aquest poder.

El cas d'Horta Ferrerons és igualment complicat, ja que és impossible situar l'edifici octogonal en un context més ampli entre el segle IV i el VI (les altres evidències localitzades a prop es coneixen malament). Per tant, no es pot establir què va significar realment la reconversió del lloc a una funció productiva, agrícola i artesana: una activitat lligada a un *fundus* encara funcionant? La creació d'un petit nucli camperol ja en el segle V? El problema és encara més greu si es té present la hipòtesi que l'edifici termal no es va arribar a finalitzar i utilitzar, cosa que implicaria l'ús immediat

del lloc com a espais de producció. A partir de la segona meitat del segle VI només s'identifiquen alguns enterraments, i no hi ha altres indicis d'activitat (Bosch, Coll, Font 2005: 180-182).

Altres evidències relacionades amb aquesta reorganització del poblament són igualment ambigües, ja que manquen dades arqueològiques clares. Un exemple és l'ermita de Sant Martí de Mata, on es van recuperar diverses inscripcions datades cap a inicis del segle VII (vid. figura 4, núm. 2, 3 i 6) que indiquen un fet important: l'existència d'una necròpolis on es realitzaven inhumacions sota el control d'una autoritat religiosa i amb una organització acurada de l'espai disponible. Així ho demostra la fórmula d'una d'elles, que semblaria indicativa d'un enterrament *ad sanctos* (IRC I, núm. 124); l'altra, per la seva banda, sembla que especifica la condició particular que una persona –una dona– ocupava en una comunitat (IRC I, núm. 123). En canvi, és més difícil valorar altres evidències com la vaixel·la de taula nord-africana recuperada al lloc (figura 4, núm. 5). Malauradament, aquestes dades no es poden relacionar clarament amb estructures d'hàbitat (es parla de vil·les datades a l'Alt Imperi amb una continuïtat) o un espai d'enterrament proper (Ribas 1975; Prevosti 1981b: 483-489; per a la propera ermita de Sant Miquel: Cerdà, Jiménez Marzo 1998).

No queda clara la relació entre aquest lloc i la necròpolis de Ca la Madrona (Bonamusa 1976). Aquí, a poc més d'un quilòmetre i mig de l'antiga *Iluro*, es va excavar un conjunt de 14 tombes del que semblava una gran necròpolis (figura 5).⁶ La tipologia i característiques d'aquestes tombes eren molt senzilles, però algunes mostren una construcció més acurada, en particular una, la tomba 11c, aixecada amb murets recoberts amb el que els seus excavadors anomenen *opus testaceum*. La tomba semblava compartir un sistema de coberta amb altres. Alguns d'aquests enterraments concentraven fins a quatre cranis (indici d'enterraments successius?). La tomba 11c, a més, va proporcionar les úniques mostres de cultura material significatives: un vas Rigoir 15a en DSP grisa i un passador de bronze (la forma Rigoir 15 es troba ben representada en nivells de segona meitat avançada del segle V i inicis del segle VI a la propera *Iluro*: Cela, Revilla 2004: 352; i encara apareix en nivells de segona meitat del VI de la ciutat, tot i que en producció ataronjada: *ibíd.*, p. 361). També és interessant la presència de claus de ferro, indicadors del taüt de fusta en què va ser enterrat el difunt. Es tracta d'una sepultura realitzada amb cura i que sembla concentrar una atenció especial. Noves excavacions han permès identificar cinc enterraments més, tots sense aixovar,

6- La urbanització de la partida, sense control arqueològic, va alterar radicalment la topografia, i va destruir gairebé totes les restes (es parla de més de 200 tombes). Les circumstàncies de la troballa i les tasques de recuperació de la documentació, en les quals va tenir un paper clau en Joan Bonamusa, són un bon exemple de les dificultats que la Secció Arqueològica del Museu de Mataró (la SAMM) va haver d'enfrontar durant els anys de la seva activitat.

3. Dinàmiques de l'hàbitat rural a l'antiguitat tardana: ■ el litoral central de Catalunya com a model

tret d'un en el qual es van recuperar alguns elements d'ornamentació personal i fragments de ferro i altres metalls (Cerdà, Roselló 1989: 20-21).

S'ha proposat que l'ús d'aquest cementiri perduraria fins al segle VIII, però no hi ha dades suficients per confirmar aquesta hipòtesi (Bonamusa 1976, 125-126; Cerdà, Roselló 1989: 20-21). Ara per ara, l'escassa cultura material recuperada a les tombes excavades només es pot situar dins el segle V, i es podria suggerir una cronologia global de segles V a VI, potser fins al VII si s'estableix alguna relació amb les inscripcions de Sant Martí de Mata. Les evidències de formes d'enterrament que semblen respondre a pautes que en regulen l'espai i la disposició de les tombes, i també la deposició d'objectes, plantegen la qüestió de la naturalesa de l'assentament, que es deuria situar a les proximitats d'aquesta necròpoli. El control de l'espai disponible i les diferències arquitectòniques i de cultura material remetent a diferències i jerarquies dins d'una comunitat a priori de naturalesa modesta. A tall d'hipòtesi, aquests fets es podrien relacionar amb la constitució de nous nuclis de poblament concentrat i noves formes d'organització comunitària, en un procés paral·lel a la transformació i redimensionament del vell *municipium Iluro*.

Actualment no es poden definir les característiques d'aquest tipus de nuclis, i tampoc no es pot precisar si es tracta de llocs de nova creació, fundats entre finals de segle V i el VI, o si hi havia una fase anterior d'ocupació i activitat. L'existència d'evidències relacionades amb el culte cristià i amb la disposició dels espais cementirials (seguint les prescripcions recollides a les inscripcions abans esmentades) indiquen, això sí, una organització estricta de la vida col·lectiva que s'adequava als paràmetres socials i ideològics de l'època. Indiquen també la presència d'algun tipus de poder, de caràcter religiós, que articulava la vida de la comunitat. De forma més general, les evidències de llocs tan diferents com Torre Llauder, Horta Ferrerons, Veral de Vallmora, el Moré o Ca la Madrona (per citar només alguns dels més ben coneguts) mostren la vitalitat i la continuïtat de les formes d'explotació del territori, que suposaven una economia molt diversificada que encara utilitzava la tecnologia de transformació (premses, *lacus*, *dolia*) desenvolupada segles abans.

Aquest procés és paral·lel a la transformació de la naturalesa de les petites ciutats com *Iluro* o *Baetulo*, que van anar redefinint la seva organització interna i les seves funcions. Aquests canvis van provocar la desaparició dels elements urbanístics i arquitectònics, però també simbòlics, que havien definit la seva condició urbana en els segles precedents (per a *Iluro*: Cela, Revilla 2004; síntesi: Revilla, Cela 2007, 96, 110-111; el contrast amb la situació que caracteritza les petites ciutats a l'Alt Imperi és ben clar: Revilla 2020). Un dels fets més evidents va ser la desaparició de la distinció

entre centre urbà, com a espai de vida cívica, i món rural; una distinció que es materialitzava en la creació d'un urbanisme ortogonal i un circuit de muralles. La nova situació s'acompanyava de la desaparició de l'antiga estructura urbanística (de forma paral·lela a la dissolució de la rígida organització de les activitats de la ciutat clàssica) i de la invasió de l'antic espai públic per una combinació d'activitats econòmiques i pràctiques domèstiques. La nova distribució del poblament en el territori es caracteritzaria a partir dels segles VI-VII per una estructura policèntrica, amb nuclis de menors dimensions, que encara funcionarien com a seu d'uns poders locals també redimensionats.

Els canvis de funció o la desaparició dels nuclis especialitzats i la concentració d'activitats productives en les vil·les, juntament amb la invasió dels espais residencials i de representació per infraestructures, indiquen, en resum, una profunda reestructuració de les formes de l'hàbitat i d'organització del treball. A la segona meitat de segle V i inicis del VI sembla totalment configurada una nova estructura de poblament i explotació del territori definida per diversos tipus d'assentaments. D'una banda, hi ha petits nuclis dispersos de caràcter agrícola, en molts casos ocupant vil·les i altres edificis de grans dimensions; potser tan sols sectors concrets de complexos que encara presentaven bones condicions per a la implantació; condicions entre les quals s'inclouia la possibilitat de reciclar l'arquitectura i materials dels antics edificis. L'hàbitat es concentra en la plana al·luvial i en les zones de contacte entre aquesta i els primers contraforts de la cadena litoral. Això permetia l'accés a recursos forestals bàsics per a una economia en què la ramaderia i la producció artesana tenien un paper important. De l'altra, hi ha el que semblen enclavaments majors o aglomeracions que assumirien algunes de les funcions materials i ideològiques anteriorment detingudes per les petites ciutats com *Iluro*. Aquests llocs devien concentrar una part de la població dedicada igualment a la producció agrícola de forma prioritària.

La transformació de l'hàbitat s'associa a altres canvis en l'organització del territori i la gestió dels seus recursos; en concret, a un nou sistema de relacions entre espais diversos (muntanya, vall, litoral, zones d'aiguamolls costaneres) que suposà la creació d'una nova xarxa de comunicacions internes. Els estudis paleoambientals recents vinculen aquest fenomen a l'ús d'estratègies econòmiques centrades en l'explotació dels recursos forestals i la ramaderia (Palet, Riera 1994, 1997 i 2000; Riera 2005). A aquesta situació s'hi va afegir la modificació de les condicions i les formes de vida i de treball, que es fonamentaven en estratègies d'autosuficiència, diversificació i reciclatge. En aquest context, la vil·la romana va desaparèixer com a forma arquitectònica i com a sistema socioeconòmic. Però les noves pautes de poblament i les noves estratègies

econòmiques permetien una explotació igualment regular i eficaç dels recursos del territori.

En resum, entre els segles V i VI-VII, el litoral central de Catalunya va experimentar un canvi històric profund. Aquests canvis van generar nous centres de poder i van donar lloc a un nou hàbitat dispers. Sens dubte, parlar de «*los cimientos del feudalismo*», com feia J. M. Pellicer, és clarament exagerat, però és indubtable també que al Maresme s'estaven implantant noves estructures socioeconòmiques i ideològiques que trencaven amb el món clàssic.

Bibliografia

D. A. (1992): «Excavacions a l'autopista A-19, variant de Mataró. Tres exemples del poblament del Maresme: de l'ibèric ple a la romanització», *Laietània* 7, 155-189.

ALBERT, E. (1973): *D'Iluro a Mataró. El Maresme del segle V al segle XIII*, Barcelona.

ANÒNIM (1860): «Mataró a trozos, ó sea historia de la ciudad de Mataró, antes Civitas Fracta, y anteriormente Alarona, por un sujeto que no es natural de ella», a V. BALAGUER, *Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón*, Barcelona, vol. I, 144-168.

BARRASSETAS, E. (Coord.) (2007): *La Solana. Memoria de l'excavació arqueològica al jaciment (Cubelles, El Garraf)*, Barcelona.

BONAMUSA, J. (1976): «Necròpolis de l'alta edat mitjana al veïnat de Mata (Mataró)», *Miscel·lànies Arqueològiques de Mataró i el Maresme* 1, 121-127.

BONAMUSA, J. (1998): «El criptopòrtic de Can Modolell. Cabrera de Mar», a *Primeres Jornades d'Arqueologia de Cabrera de Mar i del Maresme. Homenatge a Rafael Esteban i Salvador (16 de març de 1996)*, Ajuntament de Cabrera de Mar, 63-71.

BONAMUSA, J. (2011): *De la civitas d'Iluro a Alarona (Mataró, Barcelona). Entre la tetraquia i els carolingis*, Mataró.

BONAMUSA, J. et al. (1985): *El jaciment romano-medieval de Can Modolell. Dos mil anys d'història. Deu anys d'excavacions. Cabrera de Mar. El Maresme (1974-1984)*, Mataró.

BONAMUSA, J. et al. (1998): «El jaciment de Can Modolell (Cabrera de Mar, El Maresme) com a nucli de romanització», a M. MAYER, J. M. NOLLA i J. PARDO (eds.), *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior*, Barcelona, 125-136.

BOSCH, M., COLL, R., FONT, J. (2005): «La vil·la romana de Can Farrerons (Premià de Mar, Maresme). Resultats de les darreres intervencions», *Tribuna d'Arqueologia 2001-2002*, Barcelona, 167-188.

BROWN, P. 1989: *El mundo en la Antigüedad tardía*, Madrid (edició original, 1971).

CAMERON, A. 1998: *El mundo mediterráneo en la Antigüedad tardía, 395-600*, Barcelona (edició original 1995).

CARRERAS, C. (1996): «Una nueva perspectiva para el estudio demográfico de la Hispania romana», *BSSAV*, 62, 95-122.

CARRERAS, C. (2014): «Nuevas tendencias y datos sobre la demografía romana en la península ibérica». *BSSA*, LXXX, 53-82.

CELA, V., REVILLA, V. 2004, *La transició del municipium d'Iluro a Alarona (Mataró). Cultura material i transformacions d'un espai urbà entre els segles V i VII dC. Laietània* 14, volúmen monogràfic, Mataró.

CELA, V., REVILLA, V., ZAMORA, D. (2002): «L'Hort dels Vidals. Un *tugurium* del segle I dC al territori d'Iluro (Mataró)», *Laietània* 13, Mataró, 159-175.

CERDÀ, J. A., PÉREZ, S. (1991): «Darreres excavacions d'urgència davant del clos arqueològic de Torre Llauder (Mataró, El Maresme)», *Laietània* 6, Mataró, 127-147.

CERDÀ, J. A. et alii (1997): *El Cardo Maximus de la ciutat romana d'Iluro (Hispania Tarraconensis). Laietània* 10. Volumen monogràfic, Mataró.

CERDÀ, J. A., JOMÉNEZ MARZO, M. (1998): «Noves dades sobre l'església de Sant Miquel de Mata arran d'un tempteig arqueològic», *Laietània* 11, 145-160.

CHAVARRÍA, A. (2005): «Villas in Hispania during the Fourth and Fifth Centuries», a K. BOWES, M. KULIKOWSKI (eds.), *Hispania in Late Antiquity. Current Perspectives*, Leiden-Boston, 519-555.

CHAVARRÍA, A. (2007): *El final de las villae en Hispania (siglos IV-VII d.C.)*, Bibliothèque de l'Antiquité Tardive 7, Turnhout.

CLARIANA, J. F. (2002): «La vil·la romana del Sant Crist (El Maresme): interpretació i estudi dels materials recuperats en el curs de la seva destrucció», *Laietània* 13, 107-157.

3. Dinàmiques de l'hàbitat rural a l'antiguitat tardana: ■ el litoral central de Catalunya com a model

CLARIANA, J. F., JÁRREGA, R. (1990): «Aportación al conocimiento de unas estructuras arquitectónicas tardorromanas del yacimiento arqueológico de Can Modolell (Cabrera de Mar, Barcelona)», *AEspA* 63, Madrid, 330-344.

CLARIANA, J. F., PREVOSTI, M. (1994): «Un exemple de ruralització a l'antiguitat tardana: la vil·la de Torre Llauder», *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica (Maó, 1988)*, Barcelona, 117-126.

COLL, R. (2004): *Història arqueològica de Premià, Premià de Mar*.

COLL, R. *et al.* (2002): «Can Vilà (Premià de Dalt, El Maresme): un jaciment ibèric de plana amb producció ceràmica, després romanitzat», *Laietània* 13, 69-106.

ENRICH, J., ENRICH, J., PEDRAZA, LL. (1995): *Vilaclara de Castellfollit del Boix (El Bages). Un assentament rural de l'antiguitat tardana*, Igualada.

GARCÍA ROSELLÓ, J., CERDÀ, J. A. (1989): «Una necròpolis tardo-romana a Ca la Madrona (Mataró, El Maresme)», *VI Sessió d'Estudis Mataronins*, 7-22.

GARCÍA ROSELLÓ, J. MARTÍN MENÉNDEZ, A., CELA, X. (2000): «Nuevas aportaciones sobre la romanización en el territorio de Iluro (*Hispania Tarraconensis*)», *Empúries* 52, 29-54.

GARCÍA ROSELLO, J. i REVILLA, V. 2020: «Continuidades y rupturas del paisaje urbano en los *parva oppida* del noreste de *Hispania Citerior*: el *municipium Iluro* (Mataró)», *Coloquio Internacional Rupturas y continuidad del callejero de la ciudad clásica en el tránsito del Alto Imperio a la Antigüedad Tardía*, Museo Arqueológico, Alacant, 7, 8 y 9 de noviembre de 2018, 141-154.

HEATHER, P. (2006): *La caída del Imperio Romano*, Barcelona.

JÁRREGA, R., CLARIANA, J. F. (1996): «El jaciment arqueològic de Can Modolell (Cabrera de Mar, Maresme) durant l'antiguitat tardana. Estudi de les ceràmiques d'importació», *Cypselà* XI, 125-152.

KEAY, S. J. (1990): «Processes in the Development of the Coastal Communities of Hispania Citerior in the Republican Period», a T. BLAGG, M. MILLET (eds.), *The Early Roman Empire in the West*, Londres, 119-150.

MARTÍN I OLIVERAS, A., RODÀ DE LLANZA, I., VELASCO I FELIPE, C. (2007): «*Cella vinaria* de Vallmora (Teià, Barcelona). Un modelo de explotación vitivinícola intensiva en la Layetania, Hispania Citerior (s. I a.C. - s. V d.C.)», *Historia Antiqua* 15, 195-212.

MARTÍN I OLIVERAS, A., REVILLA, V. (2019): «The Economy of Laetanian Wine: A Conceptual Framework to Analyse an Intensive / Specialized Winegrowing Production System and Trade (First Century BC to Third Century)», a PHILIP VERHAGEN, JAMIE JOYCE MARK, R. GROENHUIJZEN (eds.), *Finding the Limits of the Limes. Modelling Demography, Economy and Transport on the Edge of the Roman Empire*, Springer Nature, 129-164. https://doi.org/10.1007/978-3-030-04576-0_8

MARROU, H.-I. (1980): *¿Decadencia romana o antigüedad tardía? Siglos IV-VI*, Barcelona (edició original 1977).

BUSQUETS, F., MORENO, A., REVILLA, V. (2013): «Hábitat, sistemas agrarios y organización del territorio en el litoral central de la Laietania», a J.-L. FICHES, R. PLANA, V. REVILLA (eds.), *Paysages ruraux et territoires dans les cités de l'Occident Romain. Gallia et Hispania*, Montpellier, 239-249.

MIRET, M., SANMARTÍ, J. SANTACANA, J. (1991): «From indigenous structures to the Roman world: models for the occupation of central coastal Catalonia», a G. BARKER, J. LLOYD (eds.), *Roman Landscapes. Archaeological survey in the Mediterranean region*, Londres, 47-53.

MIRÓ, J. (1988): *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a.C.-I d.C.)*, *BAR Int. Series* 488. Oxford.

MODELELL, J. M. (ed.) (2004): *30 anys d'excavacions arqueològiques a Can Modolell: del deu Mitra a Sant Joan*, Cabrera de Mar.

OLESTI, O. (1995): *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I a.C.): estudi d'Arqueomorfologia i Història*, Mataró.

OLESTI, O. (2000): «Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant el s. II-I aC: un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral», *Empúries* 52, 55-86.

PALET, J. M., RIERA, S. (1994): «Landscape dynamics from Iberian-Roman (2nd-1st centuries BC) to early medieval times (12th century) in the Montjuïc - El Port sector (Plain of Barcelona, NE Iberian Peninsula)», *Archeologia Medievale*, 21, 517-540.

PALET, J. M., RIERA, S. (1997): «Changements du paysage dans la Plaine de Barcelone (Catalogne) de la Protohistoire au Moyen Age», *La dynamique des paysages protohistoriques, antiques, médiévaux et modernes. XVIIe Rencontres Int. d'Archéologie et d'Histoire d'Antibes*, a J. P. BRAVARD, J. BURNOUF, G. CHOUQUER (eds.), Sophia-Antipolis, 259-270.

- PALET, J. M., RIERA, S. (2000): «Organización territorial y dinámica del paisaje en zonas litorales del nordeste de Hispania», *Actas III Congreso de Arqueología Peninsular*, Vila Real, vol. 6, 33-45.
- PELLICER, J. M. (1887): *Estudios histórico-arqueológicos sobre Iluro, antigua ciudad de la España Tarraconense, región Layetana*, Mataró.
- PREVOSTI, M. (1981a): *Cronologia i poblament a l'àrea rural de Baetulo*, Badalona.
- PREVOSTI, M. (1981b): *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*, Mataró.
- PREVOSTI, M. (1991): «The establishment of the villa system in the Maresme (Catalonia) and its development in the Roman period», a G. BARKER, J. LLOYD (eds.), *Roman Landscapes. Archaeological survey in the Mediterranean region*, Londres, 135-141.
- PREVOSTI, M. (1995-1996): «Prospecciones sistemáticas en el Maresme y los orígenes de la romanización del territorio», *Studia Historia. Historia Antigua* 13-14, 125-140.
- PREVOSTI, M. (2005): «L'època romana», a E. GIRALT (dir.), *Història agrària dels Països Catalans, vol. I, L'antiguitat*, J. Guitart (coord.), Barcelona, 291-480.
- PREVOSTI, M., CLARIANA, J. F. (1993), *Torre Llauder. Guia arqueològica*, Barcelona.
- PREVOSTI, M., CLARIANA, J. F., OROBITG, M. J. (2019): «La cella vinaria baix-imperial de la vil·la romana de Torre Llauder (Mataró, Maresme)», *Laietània* 20. *Actes del I Symposium d'arqueologia laietana* (volum monogràfic), 187-199.
- PUJOL, J., GARCÍA ROSELLÓ J. (1994): «El poblament ibèric dispers al Maresme central: L'exemple de Can Bada (Mataró), i el procés de romanització des de l'inici de la colonització agrícola fins al naixement d'Iluro», *Laietània* 9, 89-129.
- REVILLA, V. (1995): *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en la Hispania Tarraconensis (siglos I a.C.-III d.C.)*, Barcelona.
- REVILLA, V. (2004): «El poblamiento rural en el nordeste de Hispania entre los siglos II a.C. y I d.C.: organización y dinámicas culturales y socioeconómicas», a P. MORET, T. CHAPA (eds.), *Torres, atalayas y casas fortificadas. Explotación y control del territorio en Hispania (S. III a. de C. – S. I d. de C.)*, Jaén, 175-202.
- REVILLA V. (2008a): «La villa y la organización del espacio rural en el litoral central de Cataluña: implantación y evolución de un sistema de poblamiento», a V. REVILLA, J.-R. GONZÁLEZ, M. PREVOSTI (eds.), *Actes del Simposi Les vil·les romanes a la Tarraconense. Implantació, evolució i transformació. Estat actual de la investigació del món rural en època romana*, Lleida (2007), vol. I, Monografies-10, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 99-123.
- REVILLA V. (2008b): «Agrarian systems in Roman Spain: archaeological approaches», a P. P. ABREU FUNARI, R. S. GARRAFONI, B. LETALIEN (eds.), *New Perspectives on the Ancient World. Modern perceptions, ancient representations*, BAR International Series 1782, Oxford, 117-129.
- REVILLA V. (2010): «Hábitat rural y territorio en el litoral oriental de Hispania Citerior: perspectivas de análisis», a J. M. NOGUERA (dir.), *El poblamiento rural romano en el sureste de Hispania. 15 años después*, Murcia, 20-75.
- REVILLA, V. (2015a): «Agricultura, artesanado rural y territorio en el noreste de Hispania Citerior: estructuras y dinámicas», V. MARTÍNEZ (ed.), *La difusión comercial de las ánforas vinarias de Hispania Citerior-Tarraconensis (siglos I a.C. -I d.C.)*, Archeopress Roman Archaeology 4, Oxford, 1-17.
- REVILLA, V. (2015b): «Tipologías del hábitat, formas de ocupación del territorio y economía en la zona central de Cataluña», a Ch. PELLECUER (ed.), *Villas, farms, rural settlement. A regional approach*, Studies on the rural world on the Roman period-7, Montpellier, 171-197.
- REVILLA, V. (2017): «La economía en las ciudades romanas del noreste de la Hispania Citerior», a M. D. DOPICO CAINZOS, M. VILLANUEVA ACUÑA (eds.), *In Roma nata, per Italiam fusa, in provincias manat. A cidade romana no noroeste: novas perspectivas*, Philtáte 2. *Studia et acta antiquae Gallaeciae*, Lugo, 125-165.
- REVILLA, V. (2020): «Los *parva oppida* de la Citerior nororiental entre los siglos I a.C. y II d.C.: monumentalización y promoción jurídica», a J. ANDREU PINTADO (ed.), *PARVA OPPIDA. Imagen, patrones e ideología del despegue monumental de las ciudades de la Tarraconense hispana*, Pamplona, 239-278.
- REVILLA, V., ZAMORA, D. (2006): «Organització i dinàmica del poblament al territori d'Iluro (segles II aC-V dC)», *Rhythms and cycles of countryside romanization*, Girona, 41-66.

3. Dinàmiques de l'hàbitat rural a l'antiguitat tardana: ■ el litoral central de Catalunya com a model

REVILLA, V., CELA, X. (2006): «La transformació material e ideològica de una ciutat de Hispania: *Iluro* (Mataró) entre los siglos I y VII d.C.», *AEA* 79, Madrid, 89-114.

REVILLA, V., SANTACANA, J. (2105): *Catalunya romana*, Barcelona.

RIBAS, M. (1952): *El poblament d'Iluro. Estudi arqueològic i topogràfic des dels temps prehistòrics fins a la destrucció d'Iluro*, Barcelona.

RIBAS, M. (1934): *Orígens i fets històrics de Mataró*, Mataró.

RIBAS, M. (1964): *Els orígens de Mataró*, Mataró.

RIBAS, M. (1966): *La villa romana de la Torre Llauder de Mataró*, Madrid, EAE 47.

RIBAS, M. (1972): «La villa romana de Torre Llauder», *Noticario Arqueológico Hispánico*, Madrid.

RIBAS, M. (1975): *El Maresme en els primers segles del cristianisme*, Mataró.

RIERA, S. (2005): «Canvis ambientals i modelació antròpica del territori entre l'època ibèrica i l'altmedieval a Catalunya: aportacions de la palinologia», *Cota Zero* 20, 99-107.

RIUS, J. (1834): *La gloria de Iluro. Tragedia en honor de las ss. vv. y mm. Juliana y Semproniana, hermanas, hijas de la ciudad de Mataró, antigua Iluro*, Mataró.

RIUS, J. (1866): *Memorias históricas de la ciudad de Mataró*, Mataró.

RODÀ, I. ET AL. (2005): «Personatges de Barcino i el vi laietà. Localització d'un *fundus* dels *Pedanii Clementes* a Teià (El Maresme) a partir de la troballa d'un *signaculum* de plom amb inscripció (segle II dC)», *Quarhis. Quaderns d'Arqueologia i Història de la ciutat de Barcelona*, època II, núm. 1, 47-57.

RODÀ, I., MARTÍN MENÉNDEZ, A. (2020): «Un nuevo altar votivo del ager *Iluronensis* hallado en Cabrera de mar», in L. BERROCAL-RANGEL, A. MEDEROS MARTÍN (eds.), *Docendo discimus. Homenaje a la profesora Carmen Fernández Ochoa*, Anejos a *CuPAUAM* 4, Madrid, 253-258.

SÁNCHEZ, E. et al. (1997): *El jaciment romà del Morè. Sant Pol de Mar, Maresme*, Barcelona.

SINNER, A. G., REVILLA, V. (2017): «Rural religion, religious places and local identities in Hispania: The Sanctuary at Can Modolell (Cabrera de Mar, Barcelona)», *Journal of Roman Archaeology* 30, 267-282.
<https://doi.org/10.1017/S1047759400074110>

TCHERNIA, A. (1986): *Le vin de l'Italie romaine*, Roma.

TREMOLEDA, J. (2000): *Industria y artesanado cerámico en época romana en el nordeste de Cataluña (época augústea y altoimperial)*, BAR Int. Series 835, Oxford.

TREMOLEDA, J. (2005): «Un nou inversor en la viticultura de la *Tarraconensis*: Publi Baebi Tuticà», *Pyrenae* 36/2, 115-140.

WARD-PERKINS, B. (2007): *La caída de Roma y el fin de la civilización*, Madrid (edició original 2005).

ZAMORA, D. 2006-2007, *L'oppidum de Burriac. Centre de poder de la Laietània ibèrica. Laietània 17*. Volum monogràfic, Mataró.

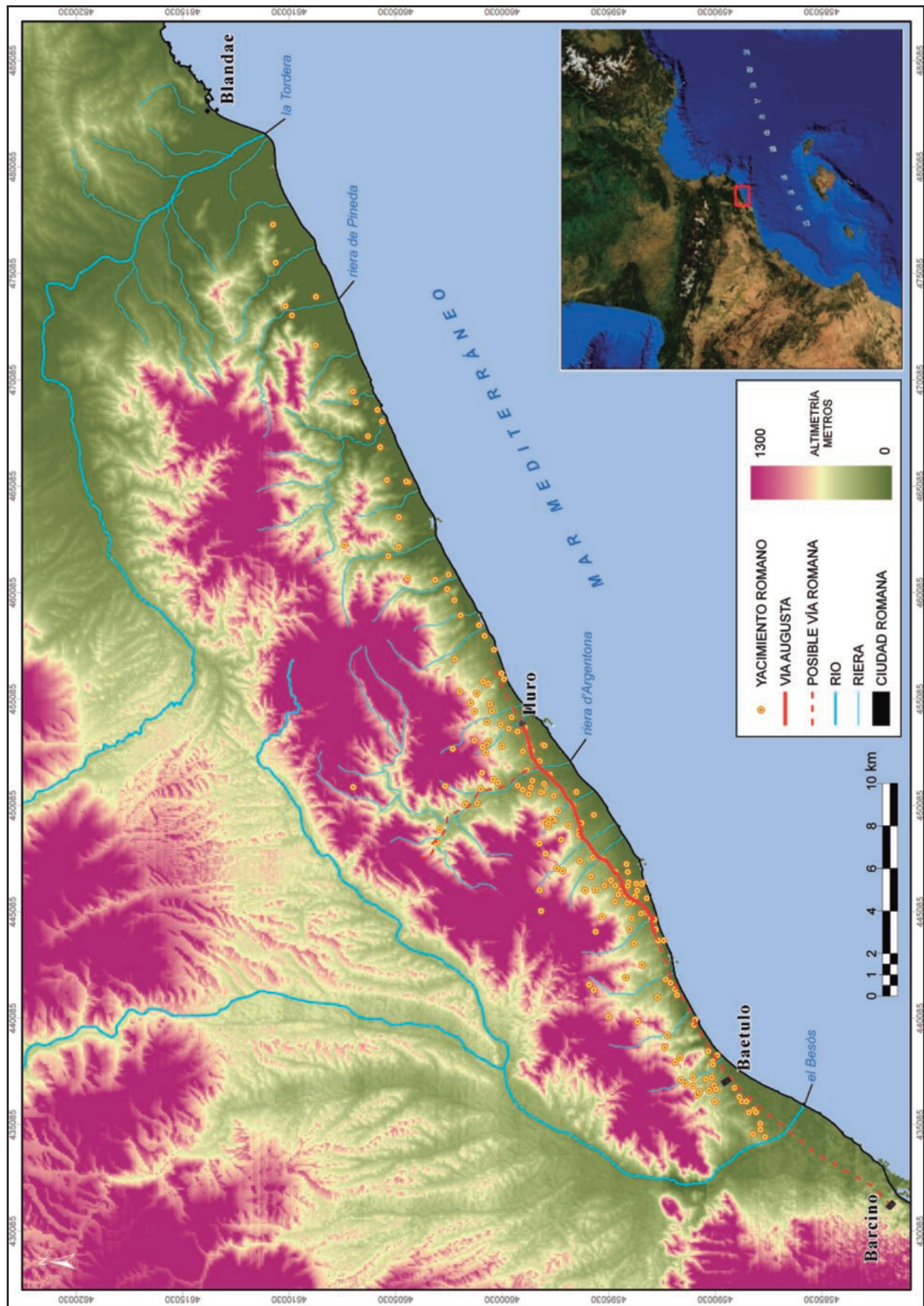
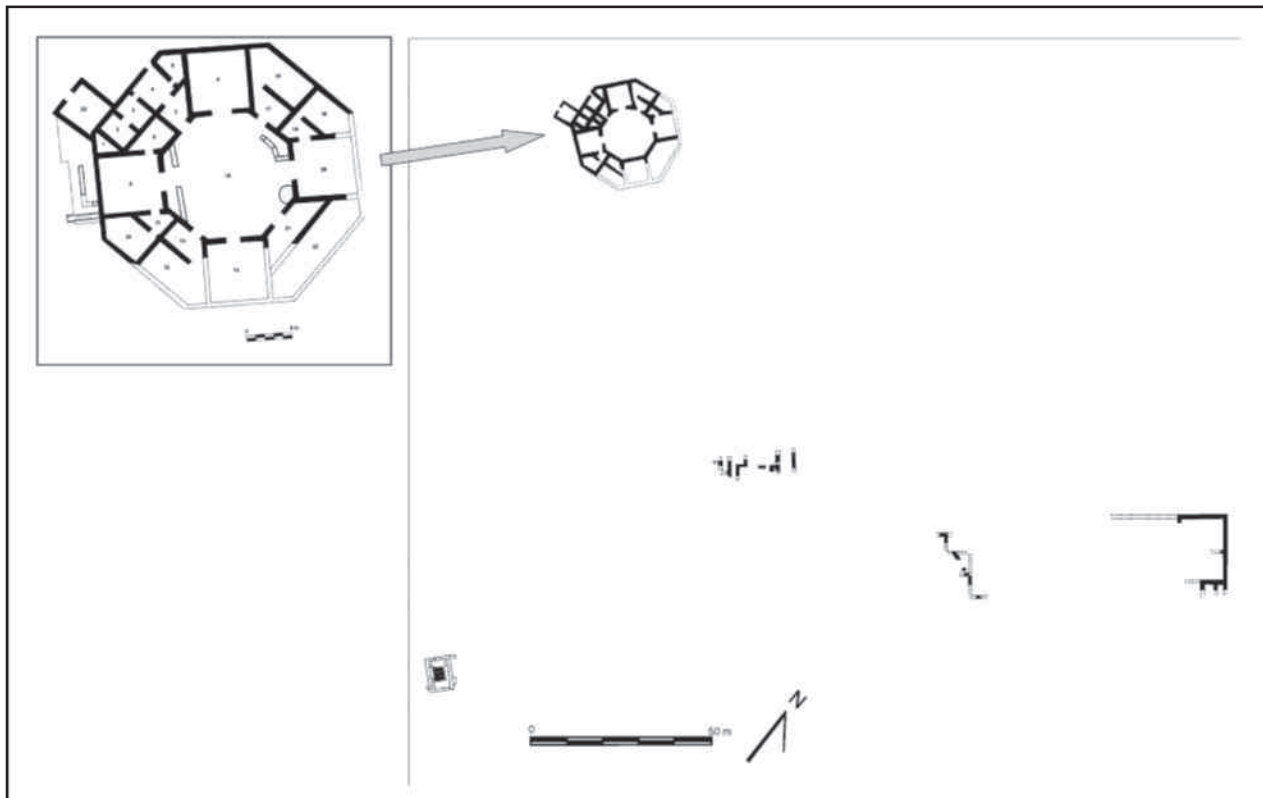

Fig. 1 / Localització de l'hàbitat rural al territori del Maresme entre l'Alt Imperi i l'Antiguitat Tardana (Busquets, Moreno, Revilla 2013)

3. Dinàmiques de l'hàbitat rural a l'antiguitat tardana: el litoral central de Catalunya com a model

Horta Ferrerons

Fig. 2 / Horta Ferrerons (Bosch, Coll, Font 2005)

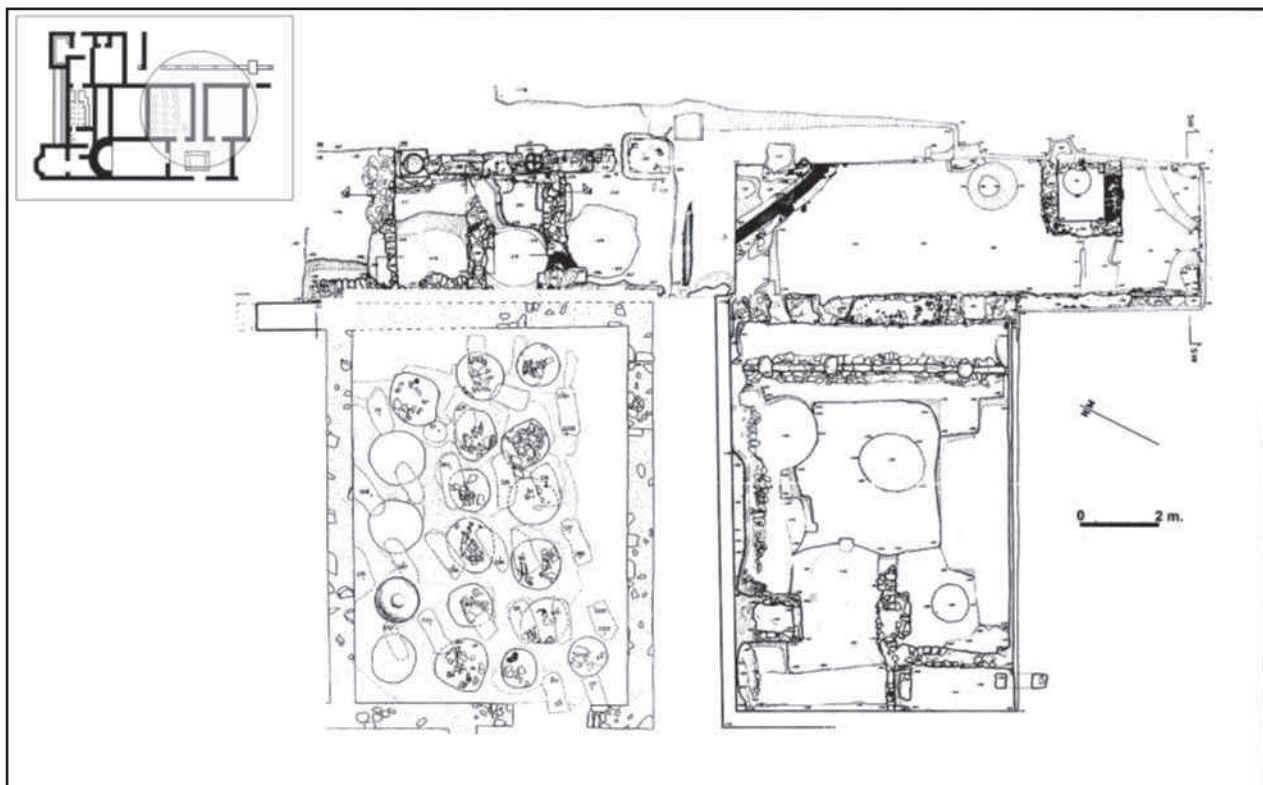

Fig. 3 / Reformes a la vil·la de Torre Llauder entre els segls IV i VI: la *cella vinaria* (Composició R. Álvarez Arza-UB. A partir de Prevosti, Clariana, Orobitg 2019)

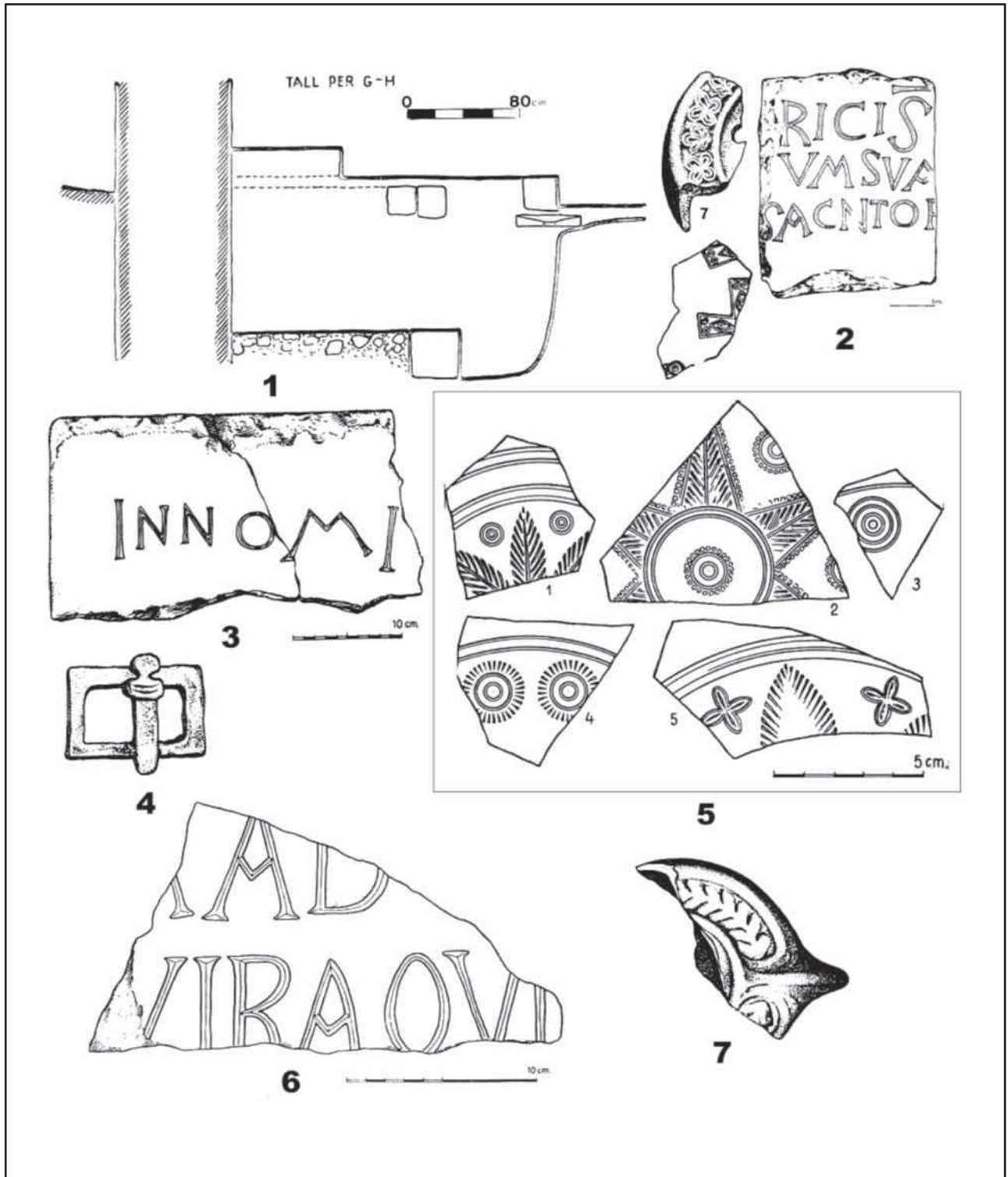

Fig. 4 / Inscripcions i cultura material procedents de l'ermita de Sant Martí de Mata (composició R. Álvarez Arza-UB. A partir de Ribas 1975 i Prevosti 1981b)

3. Dinàmiques de l'hàbitat rural a l'antiguitat tardana: el litoral central de Catalunya com a model

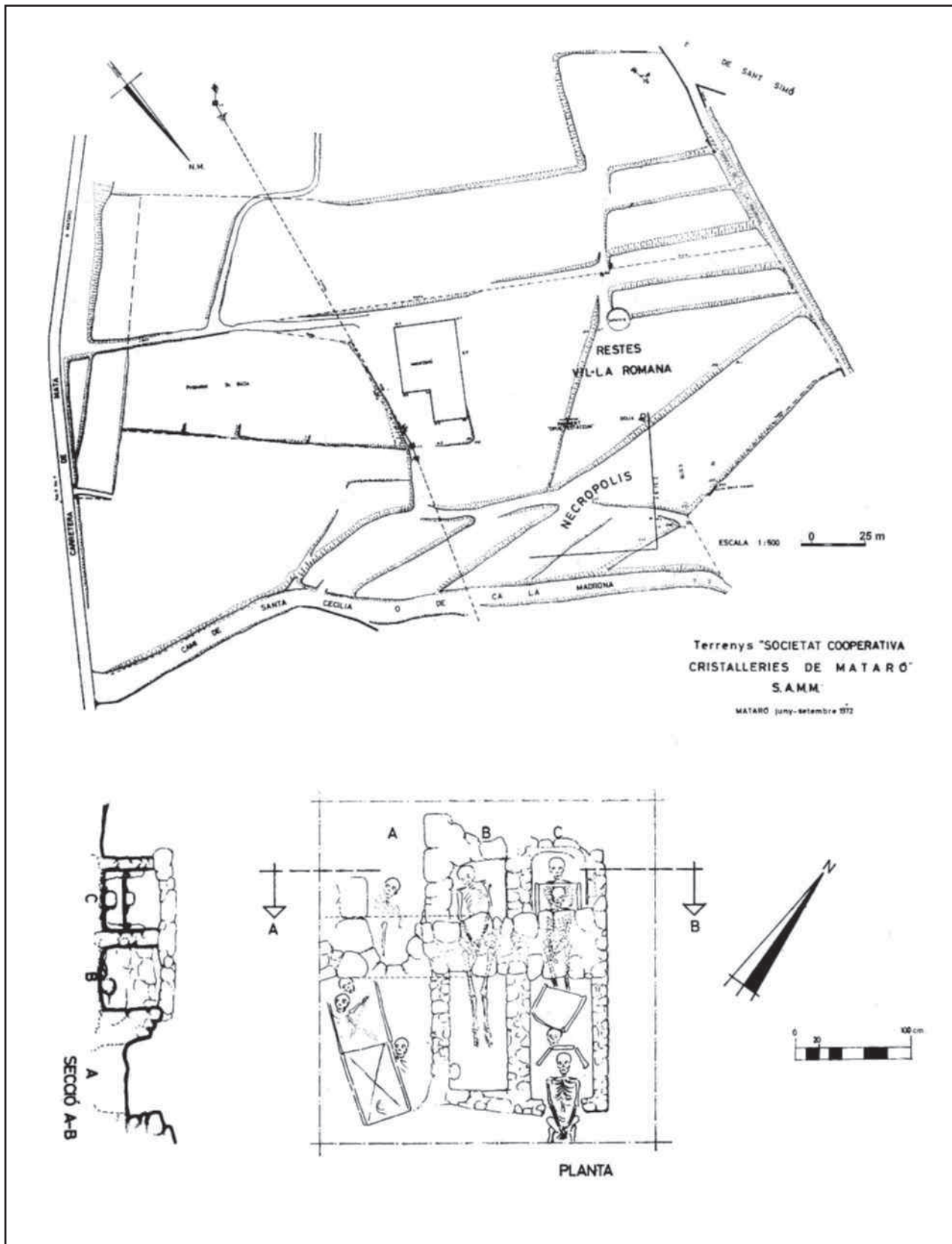

Fig. 5 / La necrópolis de Ca la madrona (Bonamusa 1976)

L'arqueologia dels centres de poder a *Valentia* i el seu entorn a l'antiguitat tardana (segles V a VIII)

Albert VICENT RIBERA I LACOMBA
Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Resum

A *Valentia* i el seu entorn, entre els segles VI i VIII, hi va haver una intensa activitat constructiva pública en determinats llocs i temps. La construcció del monumental centre episcopal a la primera meitat del segle VI, iniciativa del famós bisbe Justinià, va canviar el paisatge urbà al voltant del fòrum romà. Des de mitjan s. VI es va urbanitzar l'arena del Circ, un gran espai de 70 per 350 metres. Aquestes troballes no permeten identificar cap edifici entre les parets aparegudes, però sí donar fe d'un gran projecte de construcció unitària. Els materials arqueològics tenen una proporció significativa d'importacions orientals i africanes.

A finals del s. VI, a 16 km de *Valentia* va sorgir un nou assentament fortificat de 5 hectàrees, València la Vella. La seva construcció, *ex novo*, va ser un gran esforç edilici. A més del gran recinte emmurallat s'han localitzat tres edificis públics. Seria el centre del poder de la província *Carthaginiensis*. El lloc va ser abandonat a principis del s. VIII. Al mateix temps, es va crear un altre centre monumental, l'important centre de poder del Pla de Nadal, a uns 3 km de València la Vella. El seu element més notori va ser el gran palau dins d'un gran complex encara per delimitar.

Paraules clau

Arquitectura, Fortificacions, Pla de Nadal, Palau, Territori, Teodomir.

Summary

An intense public constructive activity was developed in certain places and times in *Valentia* and around, between the 6th and 8th centuries. The construction of the monumental episcopal center in the first half of the 6th century changed the urban landscape around the Roman Forum. The Circus arena was urbanized from the second half of the 6th century until the middle of the 7th. There are a lot of walls but they do not allow to identify any building. Archaeological materials have a significant proportion of Eastern and African imports.

Valencia la Vella, a new and very important fortified settlement of 5 hectares, emerged at the end of the 6th century. The site is 16 km away from *Valentia*, on the Turia river. This new city was made *ex novo*, so it was necessary a great building effort. In addition to the large walled enclosure two public buildings have been located in the lower part, and another one in the citadel. This site must have been the center of power in *Carthaginiensis* province. Valencia la Vella was abandoned in the early 8th century. Contemporarily, another important power center was created in Pla de Nadal, about 3 km from Valencia la Vella. The most important building of this big complex was a big palace.

Key words

Architecture, Fortifications, Pla de Nadal, Palace, Territory, Teodomir.

Antecedents

Valentia degué ser una de les darreres colònies que seguiria el tradicional sistema llatí, mitjançant el qual les gents itàliques augmentaven la categoria jurídica, sense arribar a convertir-se encara en romans. Les colònies llatines eren ciutats autònomes que es regien per si mateixes. A imitació de la metròpoli, Roma, el seu centre de poder era la cúria, situada al fòrum. L'arqueologia ha corroborat l'origen itàlic de la nova ciutat, tant pel seu aspecte urbà com per les pautes de consum quotidià i els costums funeraris (RIBERA 1998). Fou el centre més important del territori costaner entre *Tarraco* i *Carthago Nova*.

La seua mateixa importància li reportà tràgiques conseqüències. Al 75 aC, durant la guerra civil de Sertori, Pompeu arrasà la ciutat (RIBERA 2014). La destrucció va anar seguida d'un abandó de més de mig segle. Sols a les darreries del Principat d'August es reprendria l'activitat urbana, tot i que de manera modesta, i es produiria una segona *deductio* de veterans. La renascuda *urbs* flàvia duplicà l'extensió de la republicana i conservà al mateix lloc el fòrum. Aquest desenvolupament urbà coincideix amb l'estatus de colònia romana de *Valentia* que esmenta Plini el Vell (RIBERA, ESCRIVÀ 2015).

La cúria, el centre de poder de la colònia romana, s'ha localitzat a l'angle sud-oriental del fòrum, junt a la basílica. S'ha identificat la cúria i una sala contigua que seria un edifici administratiu (*tabularium*, *aerarium*, etc.) (ESCRIVÀ *et alii* 2013).

Dues inscripcions testimonien el gran i ràpid canvi de la ciutat en menys d'una dècada i que afectà el seu sistema de govern. La més antiga és una dedicatòria a l'emperador Aurelià dels anys 274-275, per part de la doble comunitat de ciutadans de *Valentia*, que és el seu darrer esment. Pocs anys després, entre 280-281, el *legatus iuridicus* de la *Tarraconense* dedicà una inscripció al emperador *Probus*. Entre ambdues dedicatòries tindria lloc la destrucció de la ciutat (RIBERA, SALAVERT 2005). La primera esmenta l'*urbs* com a entitat sobirana, i la segona ens introdueix al Baix Imperi, amb la disminució de l'autonomia urbana i l'augment de la centralització, fet que duria aparellat el canvi del centre de poder o, almenys, la manera d'exercir-lo.

Les reformes del fòrum després de la destrucció podrien indicar també aquests canvis estructurals. A la reconstrucció del fòrum es troben, al mateix temps, fenòmens de ruptura i perduració respecte a l'època anterior, que manifesten la continuïtat de l'antic centre cívic. Un element de ruptura seria l'abandó de la basílica forense, destruïda i no reconstruïda. Altres edificis públics es mantingueren sense gaires canvis, com la cúria i el seu edifici annex. En altres es feren reformes, cas del

santuari d'*Asklepios*, que fou repavimentat. A la major part del segle IV es mantindrien les institucions cíviques i la religió pagana, amb els seus espais. La cúria continuaria, o amb la funció original o amb alguna altra relacionada amb el govern de la ciutat, fins el segle IV avançat o als inicis del V (RIBERA 2008: 382; 2016). A partir d'eixe moment, l'edifici s'integraria al grup episcopal que anava sorgint al seu voltant. Mantindria el mateix aspecte tot i que canviaria de funció, que és impossible precisar però que estaria vinculada a les activitats del culte o del nou poder cristià. Però la millor prova de la vitalitat de la nova etapa urbana del Baix Imperi són els nous edificis i les obres de reparació als ja existents. L'exemple més clar és un nou edifici públic a l'est de la basílica. Es va assentar per sobre d'un edifici anterior, l'antiga seu (*schola*) d'un col·legi (*collegium*), del qual conservava part de les parets i els paviments. Se'n coneix la meitat nord i es pot reconstruir la seua planta, amb un pati central i una petita bassa. La interpretació més probable és que fora un edifici públic de caire administratiu (fig. 1). La manca d'altres edificis contemporanis a Hispània és gairebé total. A *Complutum* (Alcalà de Henares), ciutat amb una activa vida urbana en el s. IV, trobem una interpretació semblant per a un edifici coetani. També recorda la «Casa de los Mármoles» de la Moreria, a Mérida, en la fase del s. IV (RIBERA 2016).

Aquest nou edifici, que també se situa al costat de la cúria, substituiria, amb una arquitectura més modesta, la no reconstruïda basílica. Hi ha motius per suposar que les funcions judicials, fiscals i administratives seguirien a la mateixa zona, probablement en aquest nou edifici, que assoliria les funcions del centre de poder de la ciutat i el seu territori, ara amb menys autonomia i molt dependent de la capital de la nova província *Carthaginensis*.

El bisbat de valència, el centre de poder entre els segles V i VI

La primera notícia de l'existència del bisbat és el Concili de la *Carthaginensis*, que va tenir lloc a València el 546, organitzat pel bisbe Justinià (LINAGE 1972). Aquesta notícia ja el presenta com a centre episcopal important i consolidat, cosa que indica que la seua creació seria molt anterior. L'episodi del martiri de Sant Vicent i la categoria de la ciutat en aquest moment, la més important de l'àrea valenciana, argumenten a favor que ja en el s. IV *Valentia* tindria el rang episcopal. Les troballes de l'Almoïna, a més a més, palesen la introducció del culte cristià des de la segona meitat del s. IV (RIBERA 2016).

L'evidència arqueològica també indica que després d'un episodi destructiu del s. V (RIBERA, ROSSELLÓ

4. L'arqueologia dels centres de poder a *Valentia* i el seu entorn a l'antiguitat tardana (segles V a VIII)

2007), hi hauria una modesta recuperació, abans de la construcció del gran grup episcopal del segle VI i VII (RIBERA 2012).

A partir del segle V els bisbes es convertiren en els gestors de les ciutats, davant la desaparició de l'estament civil i la decadència del poder imperial a Occident.

El primer centre episcopal de *Valentia* es va instal·lar a l'angle sud-oriental del fòrum i ocuparia alguns dels antics edificis públics romans que estaven al voltant d'un lloc que seria venerat durant segles per haver allotjat l'episodi del martiri de Sant Vicent (RIBERA 2008; 2016).

Les característiques essencials del grup episcopal de *Valentia* es van fer evidents des de la segona meitat del s. V i inicis del VI (RIBERA 2012). Alguns dels seus trets serien comuns als d'altres ciutats, però d'altres serien menys habituals a aquests espais urbans privilegiats. Seria el cas de l'acusat i primerenc caràcter funerari, amb un primer cementiri, de tradició romana, actiu des de la segona meitat del s. V als voltants de l'espai del martiri. Les tombes eren inhumacions individuals de caixes de teules per a adults i àmfores per a infants. Els esquelets pertanyen a un grup ètnic mediterrani. En aquest moment els enterraments a l'interior de la ciutat serien extremadament prematurs. Només una situació extraordinària explicaria aquesta anomalia. També és anòmala una de les sepultures, una mena de fossa comuna amb 15 esquelets, situada tot just al costat del lloc del martiri, i que es va relacionar amb la gran epidèmia del 542, l'anomenada «pesta de Justinià», tal com han confirmat els posteriors estudis de laboratori (KELLER *et alii* 2019).

Aquest primerenc i excepcional cementiri intramurs ha estat un dels principals arguments per a suggerir que hi havia un lloc de martiri. A aquest cementiri de l'àrea episcopal en van seguir d'altres, uns de superposats i d'altres més dispersos, fins al segle VIII. La complexitat d'aquesta xarxa de cementiris respon a una ben delimitada jerarquia funerària, vinculada des dels seus orígens a la presència de la figura del màrtir Vicent, primer sacralitzant el lloc de la passió i, a partir del s. VI, traslladant-ne les despulles a un mausoleu monumental junt a la catedral (ALAPONT, RIBERA 2008).

La primerenca ubicació del centre episcopal al fòrum és una altre tret particular de *Valentia*, en contra de la més habitual situació perifèrica dels primers nuclis cristians (RIBERA 2013), testimoniada a Barcelona, on es troba a vora les murades i on, a més, el caràcter funerari és més restringit i posterior (BONNET, BELTRÁN DE HEREDIA 2005).

Altres elements del centre episcopal de *Valentia* són comuns a altres llocs, com el saqueig sistemàtic de les

pedres dels edificis públics romans i, al mateix temps, la perduració i canvi d'ús d'altres, com ara la cúria i el santuari d'Asclepi, a més, naturalment, de la construcció de nous edificis.

El desenvolupament del grup episcopal

El gran i monumental conjunt episcopal el creà el bisbe Justinià al segon quart del s. VI per sobre d'un altre molt més modest. S'ha trobat a les excavacions de l'Almoïna i de la presó de Sant Vicent, al nord i l'est de l'actual catedral. Es va planificar integrat al viari romà, que perduraria fins al s. VI, i mantingué l'orientació i part de la trama romana. La gran basílica episcopal fins i tot es va ajustar al traçat d'un cardo, que delimita l'absis per l'est, però el mausoleu i el baptisteri tallaren el carrer. Tanmateix, ambdós edificis cruciformes estan perfectament centrats respecte a eixe carrer, que els va servir d'eix central. Fins i tot alguns dels murs perimetrals del baptisteri empren com a fonament les parets del santuari d'*Asklepios* (RIBERA, ESCRIVÀ 2019).

La catedral ocupava l'actual plaça de l'Almoïna, amb un absis de 12-14 metres de diàmetre i amb un gran fonament semicircular de murs de dos metres d'ample construït amb grans carreus de pedra i restes de fustos de columna reutilitzats, reforçat per contraforts exteriors. Sobre el basament anterior s'alçà un mur format per un doble parament de carreus xicotets amb farcit interior, a l'estil de l'*opus vittatum*, plantejant un perímetre poligonal o facetat. Es va trobar un tram del mur nord de l'església amb un paviment de morter adossat, en un sondeig realitzat a la plaça de l'Almoïna. L'amplària de l'edifici seria de 36 m, calculada a partir de dos trams coneguts dels murs septentrional i meridional. Tanmateix, aquestes parets exteriors no serien de la Seu mateixa sinó de dos corredors que l'envoltaven. El del nord conduïa al baptisteri i el del sud al mausoleu de Sant Vicent. Ambdós edificis annexos, tots dos en forma de creu, s'adossaven al cos principal i es van integrar al mateix conjunt edilici.

La catedral va ser un gran edifici amb eix est-oest, de planta basilical de tres naus, les laterals envoltades per galeries processionals per al trànsit de fidels i pelegrins, connectades amb els edificis cruciformes situats a l'un i l'altre costat de la capçalera, mausoleu i baptisteri, tot precedit per un ampli atri que ocuparia l'espai de la basílica del fòrum.

El mausoleu del sud és una tomba privilegiada construïda a partir de mitjan s. VI. Conserva tota la seva planta i bona part de l'elevació. Els seus precedents arquitectònics es troben a d'altres tombes monumentals, com la de Gal·la Plàcidia a Ravenna i altres de l'entorn

nord-adriàtic, des d'on s'expandirien arreu el Mediterrani (RIBERA, ESCRIVÀ 2018). Tot i que també seria la tomba del bisbe Justinià, el seu promotor, principalment seria el mausoleu de Sant Vicent, que es va traslladar des de la seva ubicació suburbial inicial a la Roqueta. Les seues despulles ocuparien el lloc principal, l'absis, on l'actual reconstrucció de l'edifici ha instal·lat, ben erròniament, un altar que, a més a més, és un d'auxiliar, que aniria adossat a una paret i que, per acabar d'arrodonir el desfici, es va trobar una mica lluny, a les excavacions de l'Almoina (RIBERA 2008). L'accés al mausoleu des de la catedral era un corredor vorejat en ambdós costats per arcosolis per acollir sarcòfags, que serien les tombes dels bisbes posteriors i formarien un cementiri privilegiat a l'interior de la catedral. (ALAPONT, RIBERA 2008).

L'edifici nord es coneix parcialment. És de major dimensions i la tècnica de construcció és de grans carreus romans, en contrast amb la maçoneria del mausoleu. Seria el baptisteri, com indica un gran desguàs a l'exterior. La major part queda sobre el cardo i el santuari d'Asclepi, aspecte gens estrany perquè era normal la conversió dels *Asklepieia* en baptisteris (ALBY 2015).

Al contrari que a d'altres llocs, com Barcelona o Tarragona, la catedral tardoantiga de *Valentia* no està per sota l'actual, que es va alçar sobre la Mesquita Major i que, per això, està orientada sud-oest / nord-est. La tardoantiga, en canvi, presenta la normal i canònica orientació est-oest amb l'absis a la part oriental. L'explicació més lògica és que la darrera Mesquita Major es faria als inicis del s. XII, després de la destrucció de la ciutat a mans dels castellans quan abandonaren València a la mort del Cid al 1102 (SANCHIS GUARNER 1972: 60). Probablement, l'anterior Mesquita Major, la del període del Califat i el regne Taifa, que va ser reconvertida en catedral pel Cid a les darreries del s. XI, estaria per sobre la monumental catedral visigoda.

La funció rectora de la ciutat i del seu extens territori, que inclouria el dels desapareguts municipis d'*Edeta* i *Saguntum*, es faria des del palau del bisbe, que és un dels edificis del complex episcopal que no s'ha localitzat. Tal vegada estaria a l'est de la catedral, on posteriorment es va instal·lar l'alcàsser islàmic (PASCUAL, VIOQUE 2010), que, així, desenvoluparia la mateixa funció al mateix lloc.

La urbanització del circ romà

El circ esdevingué un element important de l'urbanisme tardoantic de *Valentia* (fig. 2). El seu ús original finalitzà al s. V i va romandre abandonat fins a mitjan s. VI, quan va ser objecte d'un ample i unitari projecte urbanístic que el convertí en un gran barri urbanitzat.

Malauradament es coneix molt parcialment en extensió, perquè la informació procedeix d'excavacions disperses, però s'ha reconstruït la seua seqüència sedimentària, que consta dels reblliments constructius, de mitjan segle VI, la construcció de murs, la fase d'ocupació i la d'abandonament a la primera meitat del VII. Les nombroses ceràmiques recuperades als nivells inicials mostren una alta proporció d'importacions orientals, superior a la que s'havia assenyalat al nucli episcopal (RIBERA et alii. 2010). Al mateix temps, el mur exterior, l'oriental, es va adequar com a fortificació urbana, marcant el límit de la ciutat fins al segle XIV.

La creació d'aquest barri s'ha relacionat amb l'arribada de nous contingents de població, datats poc després de la terrible pesta del 542-543, que delma la població. La seua ubicació perifèrica, ocupant tot el costat oriental de la ciutat, podria indicar una ocupació de tipus militar (RIBERA, ROSSELLÓ 2013).

Aquesta urbanització sobtada d'un espai d'unes dues hectàrees a mitjan s. VI es podria vincular amb l'ocupació de bona part de la *Baetica* i la *Carthaginiensis* pels *milites Romani* arran del pacte de l'emperador Justinià amb l'usurpador Athanagild. Mitjançant l'acord, després de la derrota i mort del rei Agila, les tropes imperials ocuparen, sense lluita, una bona part del litoral bètic i de la *Carthaginiensis* (VIZCAÍNO 2009) o, tal vegada, ambdues províncies al complet, perquè les divisions administratives eren els referents a l'hora de repartir-se territoris.

Les troballes del circ de *Valentia*, doncs, podrien ser una evidència de la presència bizantina a *Valentia*, hipòtesi que ja havia estat proposada per altres autors (TARRADELL 1965: 178). El cas és que no hi ha dades clares abans del III Concili de Toledo del 589, tant en un sentit com en un altre. En tot cas, aquesta probable pertinença a l'Imperi es reduiria a uns 20 anys, temps, per altra banda, més que suficient per a consolidar la posició de la ciutat com a centre fronterer.

L'evolució final de l'àrea episcopal

Des de les darreries del s. VI sols es feren algunes reformes menors al centre episcopal, que no alteraren els edificis principals. La més destacada fou la construcció d'un conjunt format per un petit absis de ferradura i les restes molt deteriorades d'una zona tancada amb cancells, tot just al nord del cos central de la catedral. L'absis, de finals del s. VI o inicis del VII, està damunt l'estança atribuïda al lloc del martiri i per sobre d'algunes tombes del primer cementiri. És molt probable que fora una memòria marcant el lloc del martiri de Sant Vicent, no debades és similar a la que es troba a l'arena

4. L'arqueologia dels centres de poder a *Valentia* i el seu entorn a l'antiguitat tardana (segles V a VIII)

de l'amfiteatre de Tarragona commemorant el lloc del martiri de Fructuós i els seus acòlits Eulogi i Auguri (GODOY 2013).

Al segle VII fou espoliada la construcció al nord de la cúria, al temps que l'edifici s'integrava en un nou conjunt format per un gran pou de carreus, instal·lat al costat occidental de la cúria, i l'absis de ferradura, que es va erigir just al sud. El conjunt de pou, antiga cúria i absis amb pòrtic, es relaciona amb el lloc del martiri de Sant Vicent (RIBERA 2008: 408).

Però el canvi més significatiu que s'ha detectat a partir de la fi del s. VI és l'aparició d'un altre cementiri, que també cal relacionar amb l'absis de ferradura. La dispersió i tipologia d'aquestes noves tombes difereix de l'antiga necròpolis. Les modestes tombes individuals de tradició romana foren substituïdes per grans cistes de 2 x 3 metres i un metre d'alçada, fetes amb grans pedres. A l'interior apareixen diverses capes d'enterrament, i és normal trobar-hi les restes d'entre 10 i 20 persones. Hi ha aixovars d'inauguració del sepulcre (recipients de vidre o ceràmica), l'anomenat aixovar simbòlic (VIZCAÍNO, MADRID 2006), i objectes d'ús personal. Hi hauria més de 30 d'aquestes tombes, que serien pan-teons familiars, amb un sistema d'obertura lateral que permet realitzar enterraments contínuament. La majoria d'aquestes tombes s'acumulen a l'est del menut absis, formant una aglomeració de 14 tombes, mentre que vuit més estan escampades. Són una prova del gran desig per soterrar-se prop d'aquest lloc, i també indiquen un canvi radical dels costums funeraris, que es deuria a l'arribada de molta gent cristianitzada però amb una tradició cultural diferent, que s'imposaria des de les darreries del s. VI. Els més de 300 individus recuperats presenten trets antropològics ben distints als anteriors. Semblen d'una ètnia nòrdica, fet que, junt a altres dades, confirmaria la presència predominant de visigots a l'àrea episcopal a partir de les darreries del s. VI i durant tot el s. VII (ALAPONT, RIBERA 2008).

València la Vella (Riba-roja de Túria), nou centre de poder visigòtic

Es troba a 16 km al nord-oest de València (fig. 3). És una àrea fortificada de 5 hectàrees sobre un promontori entre el Túria i el barranc de la Cabrassa. Conserva muralles de més de 3 m d'altura i sobresurt entre 24 i 41 m per damunt del curs del Túria. El seu llarg perímetre defensiu, d'uns 1.000 m de longitud, s'adaptà a la topografia, dominant part de la vall fluvial i un gual (fig. 4).

Hi ha notícies de la seua existència des del s. XIV per la visibilitat de les fortificacions. Aquestes ruïnes es van associar a alguna ciutat de les fonts clàssiques, espe-

cialment a *Pallantia*. Les excavacions de 1978-1980 del Servei d'Investigació Prehistòrica (SIP) de la Diputació de València i la Universitat de València localitzaren dos edificis públics i mostraren la cronologia tardoantiga (segle IV o posterior) del jaciment, fet que desmuntà les teories precedents tocant la datació antiga. Miquel Rosselló en precisà encara més la cronologia en plena etapa visigoda (ROSSELLÓ 1998; 2000).

Les actuals excavacions arqueològiques s'han realitzat des de 2016 fins 2020 sota la direcció de Josep M. Macias, Miquel Rosselló i Esperança Huguet, amb la coordinació del que subscriu, dintre del conveni de col·laboració signat entre l'Ajuntament de Riba-roja de Túria i l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC).

Les restes arqueològiques

La muralla és l'element més significatiu (fig. 5). Delimita un recinte trapezoïdal irregular, extremadament apuntat en l'angle oriental per la unió del Túria i el barranc de Cabrassa, i més ample a l'extrem occidental, l'únic accessible, on existia una elevació formada per diverses floracions rocoses, en part destruïda per obres i xalets moderns. El jaciment estava topogràficament protegit per tots els seus costats, no debades durant la Guerra Civil va ser objecte de més obres de fortificació, com ara búnquers, trinxeres o túnels, per a integrar-ho a la darrera línia del sistema de defensa de València, la denominada «Immediata». Per a la construcció d'aquestes estructures defensives modernes es van reutilitzar moltes pedres de la muralla visigòtica, especialment a un búnquer del costat occidental i als que es feren al cingle septentrional. El bastió oriental del jaciment, que es dibuixà en un plànol d'inicis del segle XX (VALLS 1902), patí la destrucció de la seua meitat septentrional.

El tram de muralla millor conservat és el front meridional, que queda en una cota més baixa i discorre en paral·lel al barranc de la Cabrassa al llarg d'uns 420 m. Al tram septentrional no és gaire visible la continuïtat dels murs, en paral·lel al cingle de 40 m d'altura sobre el Túria, però s'ha detectat parcialment i és probable que fora de menor entitat i que una bona part haja patit despreniments. El grossor de la muralla al sector meridional oscil·la entre un màxim de 2,10 m i un mínim de 1,90 m. L'altura màxima conservada és de 3,11 m. S'han identificat diverses torres que són solidàries i, per tant, coetànies al mur. Hi ha una certa homogeneïtat tècnica i temporal en tot el recorregut de la muralla meridional, amb l'ús exclusiu de menuts carreus i pedres irregulars mitjanes procedents de les pedreres de l'entorn i disposats en dues sòlides parets externes unides amb calç, amb un rebliment interior de pedres més menudes i més soltes a mena d'emplecton. No s'ha

constatat la presència de *spolia* a tot el llarg recorregut de la muralla (HUGUET *et alii* 2020).

La part més elevada és una espècie d'acròpolis allargada en forma de mitja lluna i en part paral·lela al cingle del riu. És una ciutadella que domina visualment l'assentament, un bon tram del riu i tot el seu extens entorn. Estava delimitada per una probable fortificació interior, encara pendent d'excavar, que no va fer més que remarcar una diferència topogràfica natural. En aquest punt més alt hi ha les restes d'un edifici públic de planta rectangular i orientat oest-est, que es distingeix fàcilment a les fotos aèries antigues. Ha estat objecte d'alguns sondeigs des de les primeres campanyes. Tot i que encara està per delimitar, s'han localitzat trams dels murs perifèrics meridional i oriental i un possible absis quadrat molt deteriorat adossat al costat oriental. A l'interior disposa d'un sòlid paviment de morter de calç, en part afectat per trinxeres de la Guerra Civil. Degué ser un dels principals edificis del jaciment perquè, a més de la posició dominant, les parets són de bona entitat arquitectònica i de «construcció clàssica», amb murs de contenció i paviments de bona factura i consistència. També s'han recuperat nombroses *tegulae*. Aquesta ciutadella elevada seria un barri privilegiat que albergaria una part de les elits del jaciment –la civil o la religiosa–, encara per definir.

La resta i major part de l'assentament es troba a dues zones més baixes. L'occidental presenta un relleu en pendent d'oest a est, terrassat per marges actuals, alguns dels quals s'ha comprovat que en realitat són, totalment o parcialment, murs de contenció tardoantics que creen un sistema d'urbanisme mitjançant terrasses. Les excavacions recents s'han centrat a aquesta zona i, juntament amb les prospeccions de georadar, han identificat una densa trama de construccions, algunes parets, un camp de sitges, un menut forn i algun carrer. La cultura material ha permès datar la fase inicial a les darreres dècades del s. VI i la perduració de l'ocupació al llarg de tot el s. VII, a més de donar evidències de la fabricació de vidre i de constatar l'existència d'una activa economia monetària.

L'altra zona del jaciment, l'oriental, és la més baixa i plana. Al límit amb l'occidental, al centre de l'assentament, junt a una probable entrada des del sud, les prospeccions de georadar han identificat una explanada interior que seria la principal àrea de recepció i redistribució viària. Al seu voltant es localitzen les rellevants estructures trobades als anys setanta del segle passat, a més d'un probable accés important en la muralla. El 2020 s'ha excavat el lateral occidental de la plaça i s'ha comprovat que estava format per un gran mur, de més de 2 m d'amplada, que serviria com a base d'una terrassa i d'un probable recinte intern que separaria aquesta plaça i la part baixa oriental de l'occidental.

Les primeres excavacions (1979-1980) localitzaren i exhumaren a l'est de la plaça un gran i allargat edifici de 25 x 7 m, a prop i paral·lel al recinte, junt a la teòrica porta de la muralla. Estava compartimentat en quatre departaments. Els dos de la meitat occidental, separats per una mena de llinar, en realitat eren un de sol, i quedaven aïllats dels altres dos. L'alçat dels murs era de segments de maçoneria de calç alternant amb grans blocs de pedra que també apareixen en posició cantonera i testimonien l'ús predominant de *spolia* de carreus romans, tècnica que recorda el pseudo-*opus africanum*.

De la mateixa tècnica deu ser l'altre edifici que ocuparia la part nord de la plaça. Sols es coneix per un reduït sondeig antic, on es va localitzar un gran mur de la mateixa tècnica de pseudo-*opus africanum*, que està ben conservat en altura, 1,5 m, tot i que les escasses referències documentals de la campanya indiquen que no arribaren al final de la paret i que la major part de l'estratigrafia estava composta per nivells d'incendi. L'actual i allargat túmul visible fa molt previsible que siga un gran edifici públic.

En clar contrast amb la fàbrica de la muralla, ambdós edificis usaren profusament *spolia*, bàsicament carreus i elements arquitectònics de calcària dolomítica gris-blava de la propera Serra Calderona, també usats en el palau de Pla de Nadal (JUAN *et alii* 2018). Segurament serien espoliats de la propera i abandonada ciutat romana d'*Edeta*.

A més de les fortificacions, que són l'element més evident, els sondejors i les prospeccions de georadar senyalen un urbanisme rellevant i organitzat –amb carrers i, almenys, una plaça–, adaptat a un terreny en pendent a la part oest, mentre que la meitat oriental és pràcticament plana. Queden per localitzar els edificis relacionats amb l'arquitectura del poder, foren religiosos o civils, a més dels espais productius i residencials. D'alguns, els més importants, se'n suposa la ubicació, i estan esperant a ser exhumats i posats en valor.

Interpretació del jaciment

Tot i que ens trobem en una fase incipient de la investigació, els nous estudis topogràfics i les interessants troballes constructives i estratigràfiques han aportat la suficient informació per introduir el jaciment dintre el debat científic actual sobre els processos urbanístics i geopolítics de la Hispania Visigoda i la seua incidència a l'àrea valenciana i l'antiga província *Carthaginensis*. Ja es disposa de dades tocant qüestions fonamentals, com la data de fundació, establerta a partir del 570-580, mitjançant les ceràmiques recuperades i dos *tremisses* de Leovigild, que serien la principal data *post quem*. Les excavacions indiquen que el final de *València la*

4. L'arqueologia dels centres de poder a *Valentia* i el seu entorn a l'antiguitat tardana (segles V a VIII) ■

Vella seria un abandó lent, i no una destrucció, que es produiria entre finals del segle VII i inicis del VIII. Tanmateix, el sondeig al gran edifici al nord de la plaça de la part baixa assenyala un gran nivell d'incendi, que caldrà revisar quan es resolguen els problemes jurídics que impedeixen treballar a la part baixa del jaciment.

La data inicial coincideix amb la que se suposava (ROSSELLÓ 1998), i la final allargaria la vida del jaciment fins l'arribada dels musulmans en el 713, i planteja noves perspectives sobre la relació de *València la Vella* amb *Valentia* i Pla de Nadal. Sembla cada cop més evident que els dos grans jaciments visigòtics de Riba-roja de Túria, *València la Vella* i el conjunt presidit pel magnífic palau de Pla de Nadal (RIBERA *et alii* 2015; JUAN *et alii* 2018) no foren coetanis sinó successius.

Tocant la naturalesa i funció d'aquest nou assentament, la ubicació topogràfica i les muralles hi marquen un acusat caràcter militar, de manera en un principi es va interpretar com un *castellum* gran o centre fortificat (ROSSELLÓ 2000). Amb la recent revisió i actualització de la topografia s'ha constatat una superfície d'unes cinc hectàrees, fet que, sense descartar la més que evident faceta defensiva i militar, no exclou la possibilitat, cada cop més evident, que fora un nou centre urbà. En tot cas, seria un assentament estable de nova planta per a controlar directament un territori perifèric de recent adquisició pel regne visigot, dintre del context conjuntural i conflictiu de la guerra romana-gòtica del 555 al 624.

En aquesta conjuntura, l'entorn de València es convertí en una àrea fronterera militaritzada fins el 624. Però *València la Vella* no és un cas aïllat de caire militar per a aquest període dintre del territori al voltant de València. Entre el Túria i el Xúquer hi ha una sèrie de troballes arqueològiques pròpies de zones militaritzades, com, entre d'altres, les nombroses monedes d'or d'Alcàsser, a 15 km al sud de València, en un context funerari peculiar de la segona meitat del s. VI endavant (ALAPONT, BALLESTER 2007), que no és l'únic d'aquesta zona (BOTELLA 2019).

València la Vella versus *Valentia*

València la Vella s'ha convertit en un jaciment excepcional. La nova informació mostra un centre fortificat amb un urbanisme monumental i planificat, més enllà d'un simple *castrum* de funcions defensives. L'assentament agruparia la població del seu entorn i desenvoluparia atribucions administratives d'abast territorial i provincial. En tot cas, atesa la intervenció directa del poder central visigot, que va propiciar la creació de València la Vella, és molt probable que a partir de les darreries del s. VI el centre del poder polític de tota la regió es trobés a València la Vella, restant el bisbe

catòlic a *Valentia* com una mena de poder paral·lel però subordinat. En un principi caldria pensar que *Valentia* seria el centre principal d'aquesta zona militar, però cal no descartar, ni de bon tros, que tal vegada fora València la Vella. O potser ho foren al mateix temps i durant un curt període: *Valentia*, de la part romana, i València la Vella, de la visigoda.

La fundació de ciutats en aquest període va ser poc habitual, però de cap manera estranya, i era una prerrogativa exclusivament real. València la Vella és un cas excepcional, però no únic (RIZOS 2017). A Hispania, un model proper en el temps i en l'espai seria la fundació de *Reccopolis* (Zorita de los Canes, Guadalajara), una nova ciutat sense bisbe, que estava en *Ercavica*, però amb seca, muralles, barri artesanal, església i un gran i allargat palau (o un gran *horreum* per a altres) (OLMO 2018). El Tolmo de Minateda / *Eio* / *Elo* (Hellín, Albacete), seria un altre cas semblant, encara més a prop, amb les seues muralles i una completa infraestructura episcopal, tot i que provisional, també immers en la conjuntura del conflicte amb l'Imperi d'Orient. Si València la Vella estaria enfrontada a *Valentia*, aquesta seu elotana ho estaria davant *Ilici*, fins que el final del conflicte els tornaria a unificar (GUTIÉRREZ 2019).

En aquesta perspectiva, caldria replantejar-se la localització d'alguns fets històrics remarcables que tingueren lloc al voltant de *Valentia* en aquest període, cas del captiveri d'Hermenegild, el fill rebel de Leovigild, el 584, la localització de la seca monetària i la ubicació de la seu del bisbe arrià de València, present al III Concili de Toledo, junt amb un altre de catòlic que tal vegada podria haver estat a València la Vella.

El complex de Pla de Nadal (Riba-roja de Túria)

Pla de Nadal dona nom a una partida rural al terme municipal de Riba-roja de Túria i, en el món de l'arqueologia, a un edifici excavat entre 1981 i 1989 per Empar Juan. El procés d'excavació va consistir en la neteja, documentació i selecció d'una enorme quantitat d'enderrocs i de peces arquitectòniques. Les restes corresponen a un mateix període i un sol edifici, que havia patit un gran incendi, com mostraven les bigues i fustes carbonitzades i els senyals que el foc va deixar a les parets (JUAN, PASTOR 1989). L'edifici va ser saquejat abans de l'incendi, perquè les troballes mobles eren mínimes: només alguns objectes de metall, que estarien fixats en les parets, i quatre fragments de ceràmica (RIBERA *et alii* 2015). L'element més destacat d'aquest impressionant lloc és la seua estructura constructiva, tant les parets i alguns elements conservats in situ com la gran quantitat de peces arquitectòniques, més de 800 (JUAN *et alii* 2018).

Malgrat l'incendi, l'edifici es conserva en molt bon estat. Les parets són de gairebé un metre de gruix i en algunes parts han arribat a una alçada de 2,35 metres, circumstància que ha permès trobar diverses finestres. Els murs no tenien fonaments i es recolzen directament en el sòlid sòl natural, però els imponents paraments formen una potent i resistent estructura edilícia.

La major part de l'edifici va desaparèixer arran de les obres agrícoles que propiciaren el seu descobriment. Es conserva tota la nau central de la façana sud, de 17 metres de longitud i 5,30 m d'amplària, amb quatre accessos centrats, un a cada costat: el principal, al sud, obert al pòrtic exterior; l'altre al nord, cap el desaparegut pati interior. Els altres dos, a est i oest, donaven als vestíbuls laterals, a mode d'atris accessibles a través de tres arcs de ferradura que també donaven als porxos laterals.

L'edifici constava d'una planta baixa, austera i funcional, i un pis superior, totalment col·lapsat sobre l'anterior, que era la planta noble. El pis de la planta baixa era la dura terra natural solidificada, i serviria com a zona de pas i magatzem. La nau central de la primera planta estava pavimentada amb una mena d'*opus signinum* probablement emmarcat amb rajoles de bescuit. D'aquesta cambra superior vindria la majoria de les escultures arquitectòniques recuperades, o potser de totes. Les cobertes eren de teules planes i corbes, de tradició romana, fet que indicaria teulades a aigües diferents, amb un elaborat sistema d'evacuació amb gàrgoles.

La façana de l'edifici, amb les torres angulars, presenta el mateix aspecte que un palau-fortalesa, semblant als que es faran a l'època medieval i moderna.

Entre els materials de construcció hi ha una bona quantitat de grans pedres romanes reutilitzades, tot i que la majoria dels murs són de maçoneria menuda i irregular de pedra calcària local, com també les dovelles i les peces decorades. Part dels *spolia* són grans carreus inserits a les parets de l'edifici, formant les cantoneres de les torres. D'altres s'han recuperat entre els enderrocs de la planta superior. Són de formes i formats diversos i inclouen capitells, fusts de columna, pilastres i peces decorades. Destaca la gran quantitat d'elements de decoració arquitectònica original, més de 800, que caigueren de la planta superior i de les façanes. La seva varietat és notable, amb grans capitells, alguns fets expressament i altres reutilitzats d'època romana. Uns altres més petits, i més abundants, vindrien de finestres i petits arcs. Hi havia un munt de frisos decorats, amb almenys dos motius diferents en la seua decoració, que serien tant d'arcs com de trams horitzontals. Es coneixen també columnetes, claus, gàrgoles, creus potades i diverses peces decoratives de l'exterior. Els elements decoratius dels frisos, principalment flors de lis enllaçades, vinyes amb raïm,

fullets i palmeres i rotlles de veneres, formen un programa iconogràfic elaborat i complex.

Les peces de decoració arquitectònica constitueixen el conjunt més nombrós de la Hispania visigoda i un dels més significatius del món tardoantoc occidental. Les peces presenten una gran diversitat funcional i tipològica i una iconografia molt específica, obra de tallers àulics vinculats a la desapareguda cort de Toledo. Hi ha una repetició constant dels temes de veneres i els trífolis en les parts que formen l'interior dels arcs. Cal destacar algunes peces úniques, com els calats, les rosetes i els merlets que coronarien l'edifici, tal com era habitual en l'arquitectura d'inspiració oriental. La major part de l'obra escultòrica eren pedres locals, normalment calcàries i calcarenites de les pedreres properes. És un material fàcil de tallar i treballar, de bàsica funció ornamental.

A 300 metres al sud de l'edifici de Pla de Nadal se'n coneixia un altre, Pla de Nadal II, que la construcció d'una carretera va destruir totalment i incontroladament el 1989. Només se'n van recuperar alguns elements de decoració arquitectònica similars al Pla de Nadal, com ara una taula d'altar, que faria suposar una funció religiosa per a aquest edifici. Més a prop hi ha restes d'almenys dos edificis coetanis més. Un, d'estretes naus allargades, al costat de la porta oriental, i un altre a uns 40 m cap al sud. Tots formarien part d'un mateix conjunt residencial més ampli, semblant al complex palatí sirià de Qars ibn Wardan, la residència d'un dux (alt comandament militar que regeix una província) bizantí, com testimonien les inscripcions de les llindes de les portes, que el daten entre 564-572. A més d'un gran palau, molt semblant al de Pla de Nadal, hi havia una església aïllada i unes casernes (PERICH 2013).

Interpretació del conjunt

És una excepcional mostra d'arquitectura palatina, evolucionada de les *villae* de galeria del Baix Imperi, amb torres als cantons, un pis superior que funcionaria com a planta noble i un pati central derivat dels antics peristils. La part desapareguda, la septentrional, allotjaria probablement l'àrea residencial i les aules de representació, tal com, per exemple, està disposat al palau de l'ostrogot Teodoric a Ravenna, al qual li falta la part que s'ha preservat a Pla de Nadal, la façana principal (CIRELLI 2019).

L'edifici segueix cànons dins l'art i arquitectura visigoda de tradició romana-bizantina (fig. 6). Per l'epigrafia i els detalls decoratius, és clar que els seus usuaris eren cristians i utilitzaven el llatí. El conjunt no es pot relacionar amb l'arquitectura de l'Islam, en aquest moment en fase encara primerenca, o amb el món àrab (RIBERA *et alii* 2015; JUAN *et alii* 2018).

4. L'arqueologia dels centres de poder a *Valentia* i el seu entorn a l'antiguitat tardana (segles V a VIII) ■

Per la conjunció d'arguments arqueològics i, sobretot, epigràfics, com el cas del monograma (fig. 6) en forma de creu en un tondo (*Tebdemir*) i un grafit gravat al darrere d'una venera, amb el mateix nom (*Teudinir*), cal relacionar-ho amb la figura del dux Teodomir, del final del regne visigot, vinculat amb els reis Ègica i Wítiza, que va governar el sud-est peninsular, la província *Carthaginensis* (DÍAZ 2019) almenys des del 700. Al 713 va lluitar i va signar un pacte amb els àrabs que el va perpetuar al càrrec com a administrador d'una gran àrea (fig. 7), que inclou els territoris de les ciutats de B.I.nt. la / *Valentia*; *Iyyuh / Eio*; *Ils / Ilici*; *Buq.sr.h / Begastri*; *Auryula / Oriola*; *Mula / Cerro de la Almagra*; *Lurqa / Lorca* i *Laqant / Lucentum*, totes d'un extrem a l'altre de l'esmentada província *Carthaginensis* (LLOBREGAT 1973; RIBERA, ROSSELLÓ 2011).

La tipologia i la riquesa decorativa dels elements escultòrics i arquitectònics de l'edifici apuntarien a un conjunt de caràcter oficial de tipus cortesà i residencial, relacionat amb algun personatge important de l'elit civil més que eclesiàstica, òbviament el famós Teodomir, anomenat d'Oriola, com palesen les esmentades troballes epigràfiques.

Teodomir seria un dux provincial, rector del territori des de València a Almeria, la *Carthaginensis* (DÍAZ 2019), primer com a governador depenent del rei de Toledo i després, amb la mateixa funció, però amb un territori retallat, com a vassall del califa omeia de Damasc, per al qual recaptava els impostos d'aquest mateix territori. En aquest context polític precís s'hauria d'encaixar la construcció del complex palatí de Pla de Nadal, seguint patrons artístics d'inspiració romano-oriental ja establerts en anteriors edificis àulics dels reis i la noblesa visigòtica.

Teodomir representaria els *duces* provincials (DÍAZ 2019), que concentraren a les seves mans el poder civil i militar. La falta de paral·lels hispànics al palau de Pla de Nadal li dona una caràcter del tot excepcional i remarca la singular trajectòria i l'extraordinària riquesa del seu comitent, que tragué bon profit d'un període excepcionalment convuls, que permeté a aquest aristòcrata proto-feudal actuar amb notable autonomia entre els darrers temps visigòtics i els primers islàmics. La seua nova gran residència, amb una façana monumental d'altres torres, porxos, espais de representació i ús abundant de l'escultura decorativa, simbolitzaria millor que altra cosa el seu poder, com ho faria palès, a més, el seu monograma i l'absència de referències a qualsevol poder central, al contrari que al palau de Qars ibn Wardan, on es fa esment de l'emperador. Tanmateix, la constatació arqueològica recent que el conjunt de Pla de Nadal, un dels millors exemples d'un centre de poder, probablement substituiria València la Vella a l'arribada dels àrabs, ajuda a compondre el complicat puzzle d'aquest

període. Amb aquestes dades, sembla molt probable que l'abandonament de la ciutat de València la Vella, ben fortificada, tingué lloc segurament al mateix temps que es creava el complex de Pla de Nadal, aixecat en un espai molt obert i pràcticament indefensable en cas d'un atac mínimament fort. També ens alerta que aquest nou centre de poder es va crear en un context de submissió a una estructura política externa tan forta com el Califat omeia que, probablement, obligaria a desmantellar un lloc tan estratègic i protegit com València la Vella, però toleraria aquesta ostentosa exhibició arquitectònica en un lloc tan vulnerable, sense defenses naturals ni, probablement, artificials.

No cal estranyar-se, doncs, que el complex fora destruït algunes dècades després de la seva construcció, encara al segle VIII. Probablement, això succeí durant l'atac a València per l'exèrcit de l'emir Abd-Ar-Rahman, que l'any 778-79 sufocà una important revolta en aquesta zona (TORRÓ 2009: 159). Al ser la residència del centre de poder del territori, era un objectiu militar i econòmic evident en aquest conflicte. A partir d'aquest moment *Valentia* i la part nord de l'antiga província *Carthaginensis*, que ja havia experimentat un fort procés de berberització, van romandre fora del control de l'emirat cordovès fins als inicis del s. X. La part sud de la província, la futura *qura* de Tudmir, en canvi, es va integrar més aviat al sistema del nou estat, i es coneix que elits i contingents militars àrabs s'instal·laren al seu territori. La filla de Teodomir, per exemple, es va casar amb un d'aquests caps i la seua nissaga es pot seguir fins al segle X a la zona de Múrcia (FIERRO 2011: 170).

Recapitulació final (fig. 8).

Al llarg del seu primer mil·lenni, entre els segles II aC i VIII dC, *Valentia* experimentà tot un seguit de canvis en la seua categoria jurídica urbana. La seua història començà com una colònia llatina. Després pujà de nivell, a colònia romana, durant l'Imperi romà. A partir de les darreries del s. III perdria l'autonomia pròpia de les ciutats romanes i es regiria des de fora, des de la seua provincial.

El bisbe de València terminà imposant la seua autoritat a partir del segle V o ja abans, davant la desaparició del cos cívic local i la regressió del poder imperial. La conjuntura específica del territori canvià a partir de mitjan s. VI, amb l'ocupació de part o tot el territori de la *Carthaginensis* per les tropes de l'emperador Justinià. *Valentia* ben bé estaria en mans dels imperials fins les campanyes de Leovigild, amb les quals cal vincular la creació del nou centre urbà de València la Vella. La intervenció directa del poder central visigòtic augmentaria el seu control territorial i, alhora, convertiria la nova fundació de València la Vella en un dels principals

centres de l'antiga província *Carthaginensis*, substituïnt i enfrontant-se a *Carthagonova*, en poder de l'Imperi d'Orient, que acabà destruïda cap el 624 (VIZCAÍNO 2009).

Aquest paper de centre regional continuaria després de la incorporació al món àrab al 713, ara de la mà de l'antic dux visigot, Teodomir, que continuà exercint el control del territori entre Llorca i València des del nou complex de Pla de Nadal, una de les millors mostres que es coneix de l'arquitectura de poder en l'antiguitat.

Bibliografia

ALAPONT MARTÍ, L.; BALLESTER MARTÍNEZ, C. (2007): Ánforas y cerámica común de un conjunto funerario de Alcàsser (València), a *Late Roman Coarse Ware [LRCW] II, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry*. BAR International Series 1662, 199-210. 2007.

ALAPONT MARTÍ, L.; RIBERA i LACOMBA, A. (2008): Topografía y jerarquía funeraria en la Valencia tardo-antigua, a *Morir en el Mediterráneo Medieval. Archaeological Studies on Late Antiquity and Early Medieval Europe (400-1000 AD)*. BAR International Series 2001, 59-88.

ALBY, J. C. (2015): El paso de Asclepio a Cristo en la primera literatura cristiana, *Theologica Xaveriana* 179, 185-208. Bogotá.

BONNET, C.; BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J. (2005): Nouveau regard sur le Groupe Episcopal de Barcelone. *Rivista di Archeologia Cristiana* LXXX, 137-158. Roma.

BOTELLA PASCUAL, J. (2019): Evidències funeràries rurals en el *territorium* de *Valentia* entre els segles VI i VII dC, a *El temps dels visigots al territori de València*. Museu de Prehistòria de València, 125-132. València.

CIRELLI, E. (2019): Palazzi e luoghi del potere a Ravenna e nel suo territorio tra tarda Antichità e alto Medioevo (V-X sec.). *Hortus Artium Medievalium* 25, 283-299. Motovum.

DÍAZ MARTÍNEZ, P. (2019): El esquema provincial en el contexto administrativo de la monarquía visigoda de Toledo, a *El espacio provincial en la península ibérica*. Mélanges de la Casa de Velázquez. Nouvelle série 49-2, 77-108. Madrid.

ESCRIVÀ CHOVER, M. I.; JIMÉNEZ SALVADOR, J. L.; RIBERA i LACOMBA, A. (2013): La curia y la basílica de *Valentia*, a *Las sedes de los ordines decurionum en Hispania. Análisis arquitectónico y modelo tipológico*. Anejos de AEspA LXVII, 53-67. Mérida.

FIERRO BELLO, M. (2011): Los que vinieron a Al-Andalus, a 711. *Arqueología e historia entre dos mundos*. Zona Arqueológica 15, 85-102. Alcalá de Henares.

GODOY FERNÁNDEZ, C. (2013): L'arquitectura cristiana a Tàrraco: ritus i litúrgia, a *Tarraco Christiana Ciuitas*. Documenta 24, 163-180. Tarragona.

GUICHARD, P. (1995): *La España musulmana. Al-Andalus omeya (siglos VIII-XI)*. Historia de España, 7. Historia 16. Temas de hoy. Madrid.

GUTIÉRREZ LLORET, S. (2019): Tolmo de Minateda. De Senable a Teodomiro, a *El Temps dels visigots al territori de València*. Museu de Prehistòria de València. 131-140. València.

HUGUET ENGUITA, E.; MACIAS SOLÉ, J. M.; RIBERA i LACOMBA, A.; RODRÍGUEZ MARTORELL, F.; ROSSELLÓ MESQUIDA, M. (2020): Nuevos datos sobre el asentamiento visigodo de València la Vella, a *Recintos fortificados en época visigoda: historia, arquitectura y técnica constructiva*. Trama 8, 59-74. Tarragona.

JUAN NAVARRO, E.; ESCRIVÀ CHOVER, M. I.; MORÍN DE PABLOS, J.; RIBERA i LACOMBA, A.; ROSSELLÓ MESQUIDA, M.; SÁNCHEZ RAMOS, I. (2018): Pla de Nadal: la residència de Teodomiro. Entre visigodos y omeyas. *Territorio, topografía y arquitectura de poder durante la Antigüedad Tardía*. Mytra 1, 261-282. Mérida.

JUAN NAVARRO, E.; PASTOR CUBILLO, I. (1989). Los visigodos en València. Pla de Nadal: ¿una villa áulica? *Boletín de Arqueología Medieval* 3, 137-179. Madrid.

KELLER, M.; SPYROU, M. A.; SCHEIB, C. L.; NEUMANN, G. U.; KRÖPELIN, A.; HAAS-GEBHARD, B.; PÄFFGEN, B.; HABERSTROH, J.; RIBERA i LACOMBA, A.; RAYNAUD, C.; CESSFORD, C.; DURAND, R.; STADLER, P.; NÄGELE, K.; BATES, J. S.; TRAUTMANN, B.; INSKIP, S. A.; PETERS, J.; ROBB, J. E.; KIVISILD, T.; CASTEX, D.; McCORMICK, M.; BOS, K. I.; HARBECK, M.; HERBIG, A.; KRAUSE, J. (2019): *Ancient Yersinia pestis genomes from across Western Europe reveal early diversification during the First Pandemic (541-750)*. PNAS (Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America), June 18, 2019 116 (25) 12363-12372. <https://doi.org/10.1073/pnas.1820447116>

4. L'arqueologia dels centres de poder a *Valentia* i el seu entorn a l'antiguitat tardana (segles V a VIII)

LINAGE CONDE, A. (1972): Tras las huellas de Justiniano de Valencia. *Hispania Antiqua*, II: 203-216. Valladolid.

LLOBREGAT CONESA, E. (1973): *Teodomiro de Oriola. Su vida y su obra*. Publicaciones de la Caja de Ahorros Provincial de Alicante 17, Alacant.

OLMO ENCISO, L. (2018): Recópolis: la construcción de un nuevo paisaje en época visigoda, a *Territorio, topografía y arquitectura de poder durante la Antigüedad Tardía*. Mytra 1, 237-260. Mérida.

PASCUAL PACHECO, P.; VIOQUE HELLÍN, J. (2010): *El Alcázar islámico de Valencia*. Quaderns de Difusió Arqueològica 9. València.

PERICH i ROCA, A. (2013): El palacio de Qasr Ibn Wardan (Siria) y la evolución de la tipología palacial bizantina (siglos VI-XV). *Revista d'Arqueologia de Ponent* 23. 45-74. Lleida.

RIBERA i LACOMBA, A. (1998): *La fundació de València. La ciutat a l'època romanorepublicana (segles II-I a. de C.)*. Estudios Universitarios 71, València.

RIBERA i LACOMBA, A. (2008): La primera topografía cristiana de Valencia (Hispania Carthaginiensis). *Rivista di Archeologia Cristiana* LXIII, 377-434. Roma.

RIBERA i LACOMBA, A. (2012): La primera fase del grupo episcopal de Valencia (Hispania Carthaginiensis), a *Industria apium. L'archéologie: une démarche singulière, des pratiques multiples. Hommages à Raymond Brulet*, 149-162. Louvain-la-Neuve.

RIBERA i LACOMBA, A. (2013): Obispo y arquitectura en Occidente, a *XV Congreso Internacional de Arqueología Cristiana*, 697-705. Roma.

RIBERA i LACOMBA, A. (2014): La destrucción de *Valentia* (75 aC) y la cultura material de la época de Sertorio (82-75 a.C.), a *Las guerras civiles romanas en Hispania. Una revisión histórica desde la Contestania*, 65-77. Alacant.

RIBERA i LACOMBA, A. (2016): *Valentia* (Hispania) en el siglo IV: los inicios de la primera ciudad cristiana, a *Acta Congressus Internationalis XVI Archaeologiae Christianae, 1773-1792*. Roma.

RIBERA i LACOMBA, A.; ESCRIVÀ CHOVER, M. I. (2015): *Valentia* augustal. Ciutat de ficció o ficció de ciutat, a *Tarraco biennal. August i les províncies occidentals. 2.000 aniversari de la mort d'August*, 249-256. Tarragona.

RIBERA i LACOMBA, A.; ESCRIVÀ CHOVER, M. I. (2018): From the far West to the far East. Relationship of Episcopal complexes of the 5th - 6th centuries: *Valentia* versus Novae and Tauric Chersonesos, a *Sacrum et Profanum. Haec studia amici et collegae Andrei B. Biernacki septuagennio dicant*. Novae. Studies and Materials VI, 269-294. Poznan.

RIBERA i LACOMBA, A.; ESCRIVÀ CHOVER, M. I. (2019): De la *Valentia* romana a la *Valentia* episcopal. Perduració, adaptació, reutilització, evolució i modulació en el projecte urbà del grup episcopal i el seu entorn, a *4t Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. El cristianisme en l'Antiguitat Tardana. Noves perspectives*. VII Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica, 171-180, Tarragona.

RIBERA i LACOMBA, A.; JUAN NAVARRO, E.; ESCRIVÀ CHOVER, M. I.; MACIAS SOLÉ, J. M.; MORÍN DE PABLOS, J.; ROSSELLÓ MESQUIDA, M.; SÁNCHEZ RAMOS, I. (2015): *Pla de Nadal (Riba-roja) del Túria*. *El Palacio de Teudinir*. Ajuntament de Riba-roja de Túria, València.

RIBERA i LACOMBA, A.; ROSSELLÓ MESQUIDA, M. (2007): Contextos cerámicos de mediados del siglo V en Valencia y sus alrededores, a LRCW. *Late Roman Coarse Ware, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry*. BAR International Series 1662, 189-198. Oxford.

RIBERA i LACOMBA, A.; ROSSELLÓ MESQUIDA, M. (2011): Valencia y su entorno territorial tras el 713: epílogo visigodo, a 711. *Arqueología e historia entre dos mundos*. Zona Arqueológica 15, 85-102. Alcalá de Henares.

RIBERA i LACOMBA, A.; ROSSELLÓ MESQUIDA, M. (2013): La ocupación tardoantigua del circo romano de *Valentia*, a *XV Congreso Internacional de Arqueología Cristiana*, 47-62. Roma.

RIBERA i LACOMBA, A.; ROSSELLÓ MESQUIDA, M.; RUIZ VAL, E. (2010): Cerámicas de los niveles de ocupación del circo romano de Valencia en la época tardoantigua (siglos VI y VII), a LRCW3. *Late Roman Coarse Ware, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry*. BAR International Series 2185, 173-182.

RIBERA i LACOMBA, A.; SALAVERT LEÓN, J. V. (2005): El depósito monetar del siglo III de las excavaciones de la calle Roc Chabàs de Valencia, a *Tesoros monetarios de Valencia y su entorno*. Grandes Temas Arqueológicos 4, 141-154. València.

RIZOS, E. (2017): *New Cities in Late Antiquity. Documents and Archaeology*. Bibliothèque de l'Antiquité Tardive (BAT 35), Tourhout.

ROSSELLÓ MESQUIDA, M. (1998): La politique d'unification de Léovigild et son impact à Valence (Espagne): évidences littéraires et archéologiques, a *XIII Congresso Internazionale d'Archeologia Cristiana*, 735-744. Città del Vaticano-Split.

ROSSELLÓ MESQUIDA, M. (2000): El recinto fortificado de "València la Vella" en Riba-roja de Túria, a *Los orígenes del Cristianismo en Valencia y su entorno*. Grandes Temas Arqueológicos 2, 127-133. València.

SANCHIS GUARNER, M. (1972): *La ciutat de València. Síntesi d'Història i de Geografia urbana*. Albatros Edicions. València.

TARRADELL MATEU, M. (1965): Prehistòria i Antiguitat. *Història del País Valencià*. Edicions 62, 17-206. Barcelona.

TORRÓ i ABAD, J. (2009): Del Sarq al-Andalus a la Valencia cristiana, a *La Ciudad de Valencia. Historia*, 159-169. València.

VALLS DAVID, R. (1902): *Pallantia : vulgo (Valencia la vieja): su historia, su rio Turia y el Palancia, sus acueductos o canales de riego y abastecimiento de aguas de algunas poblaciones y entre ellas nuestra ciudad de Valencia*. Vinaròs.

VIZCAÍNO SÁNCHEZ, J. (2009): *La presencia bizantina en Hispania (siglos VI-VII). La documentación arqueológica*. Antigüedad y Cristianismo XXIV. Murcia.

VIZCAÍNO SÁNCHEZ, J.; MADRID BALANZA, M. J. (2006): Ajuar simbólico de la necrópolis tardoantigua del sector oriental de Cartagena. *Espacio y tiempo en la percepción de la Antigüedad Tardía*. Antigüedad y Cristianismo XXIII: 437-463. Murcia.

4. L'arqueologia dels centres de poder a *Valentia* i el seu entorn a l'antiguitat tardana (segles V a VIII) ■

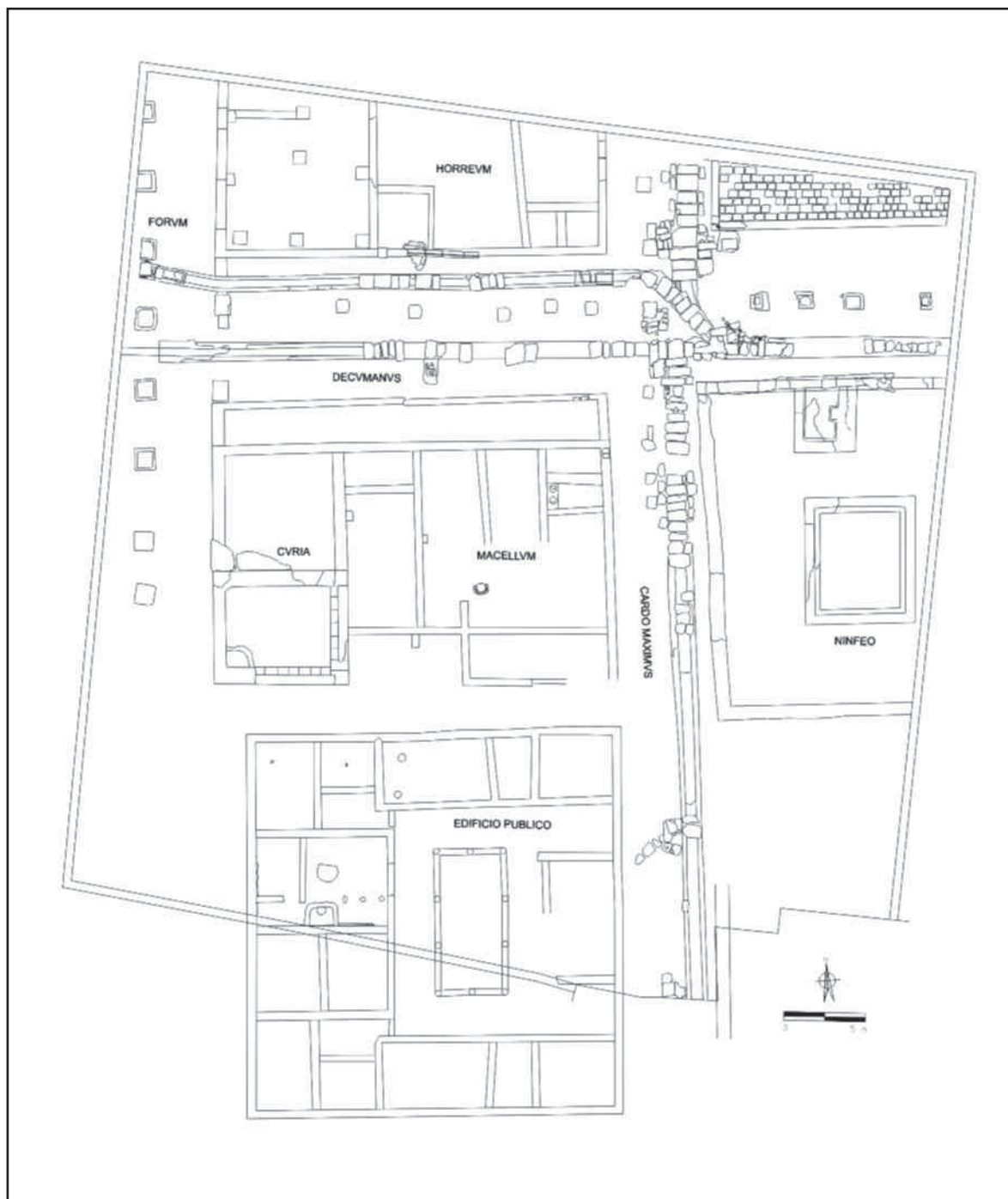

Fig. 1 / El costat oriental del fòrum de *Valentia* al segle IV, amb el nou edifici administratiu al sud.

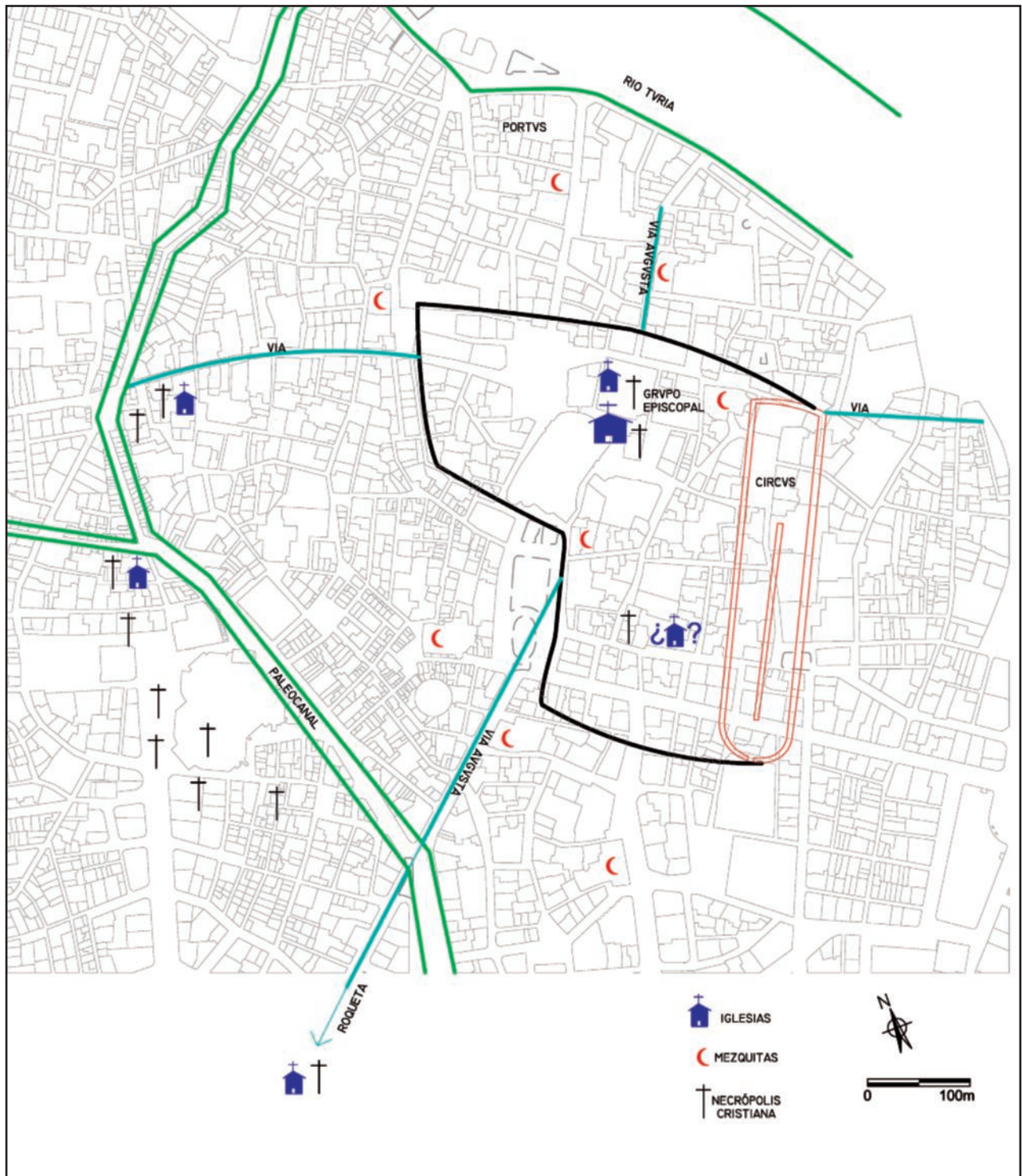

Fig. 2 / Esquema urbà de Valentia al període tardoantic.

4. L'arqueologia dels centres de poder a *Valentia* i el seu entorn a l'antiguitat tardana (segles V a VIII)

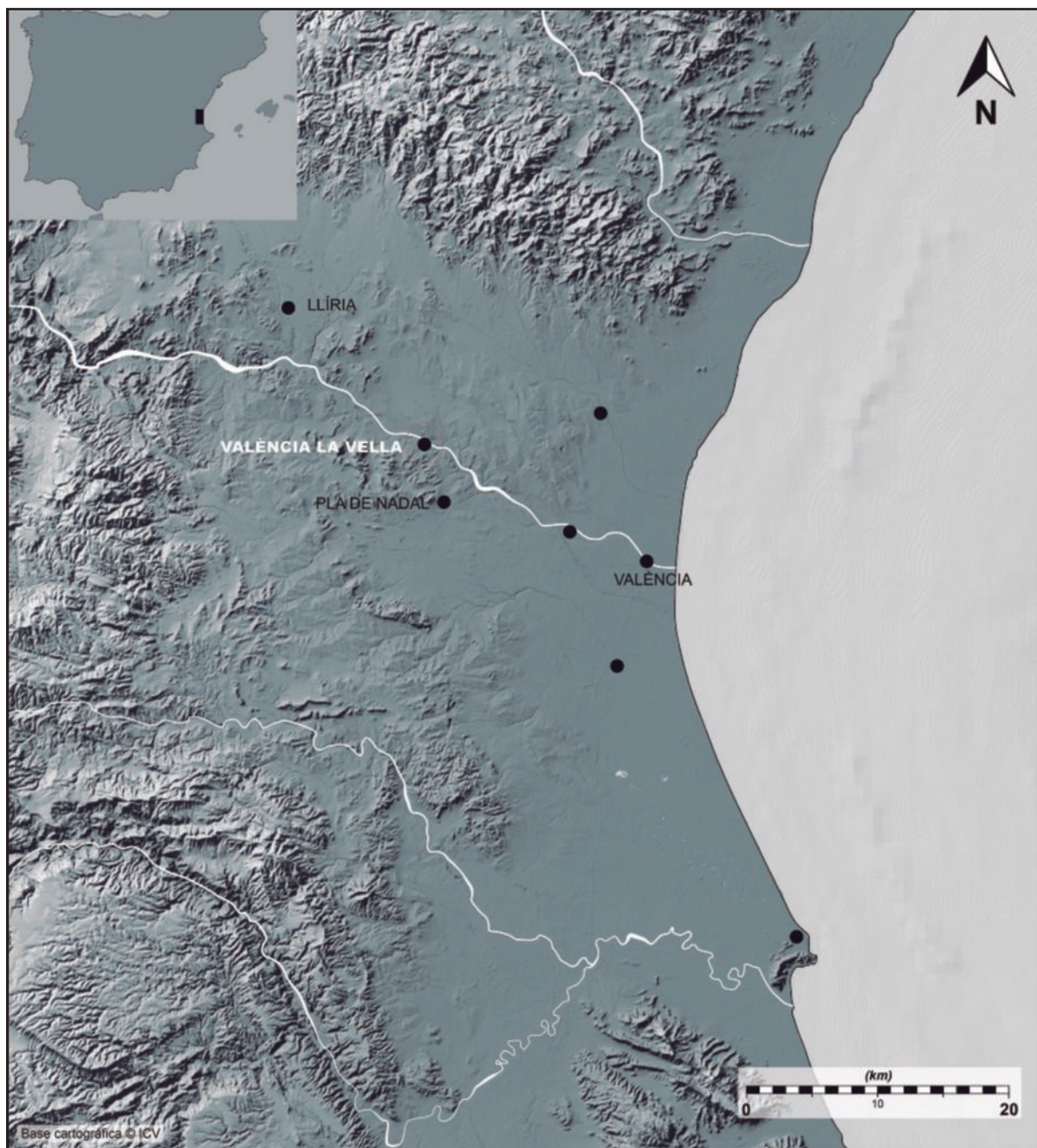

Fig. 3 / L'entorn de *Valentia* amb els jaciments tractats: València la Vella i Pla de Nadal. Projecte València la Vella.

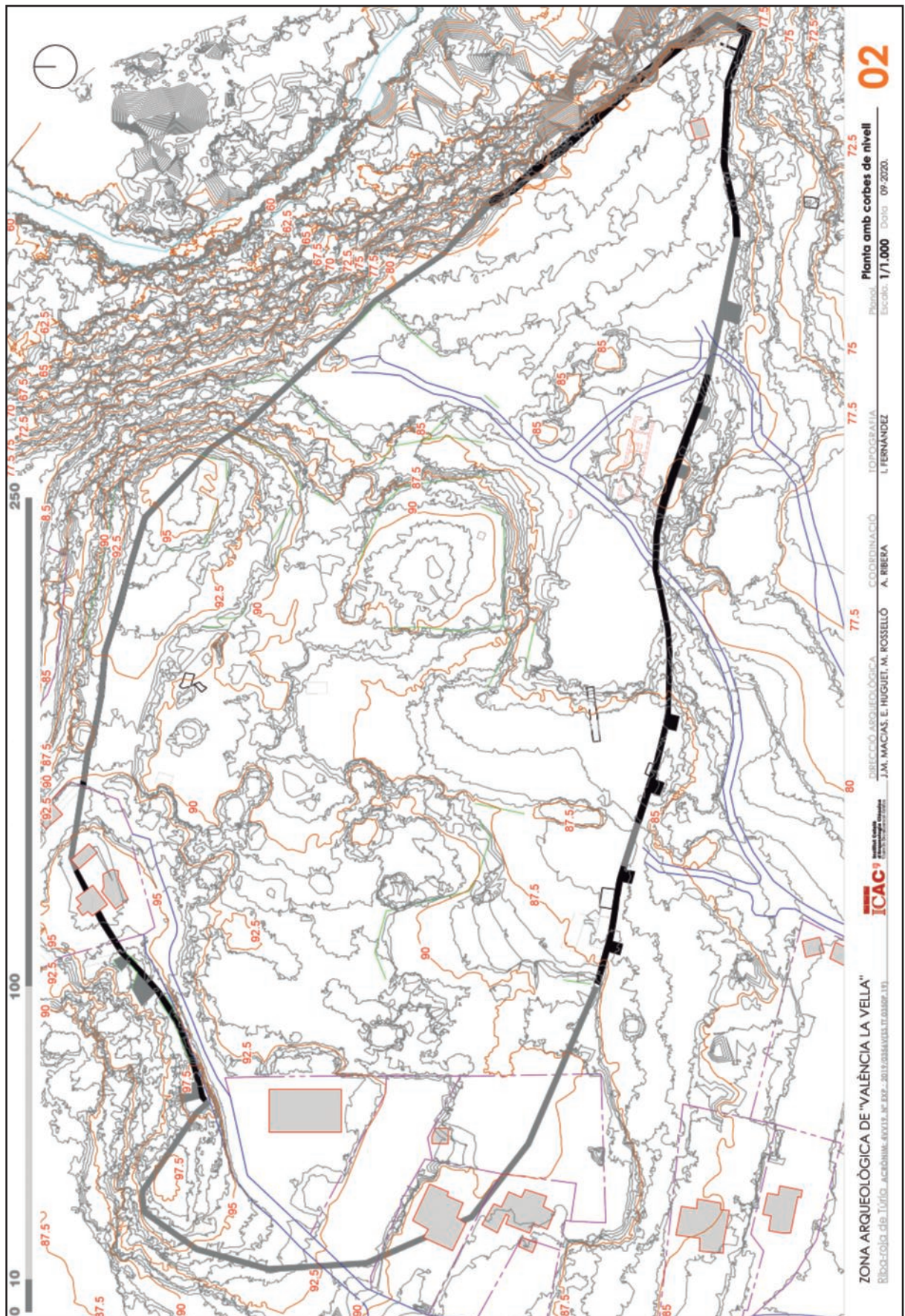

Fig. 4 / València la Vella. Projecte València la Vella.

4. L'arqueologia dels centres de poder a *Valentia* i el seu entorn a l'antiguitat tardana (segles V a VIII) ■

Fig. 5 / Tram de la muralla de València la Vella amb les restes d'una torre.

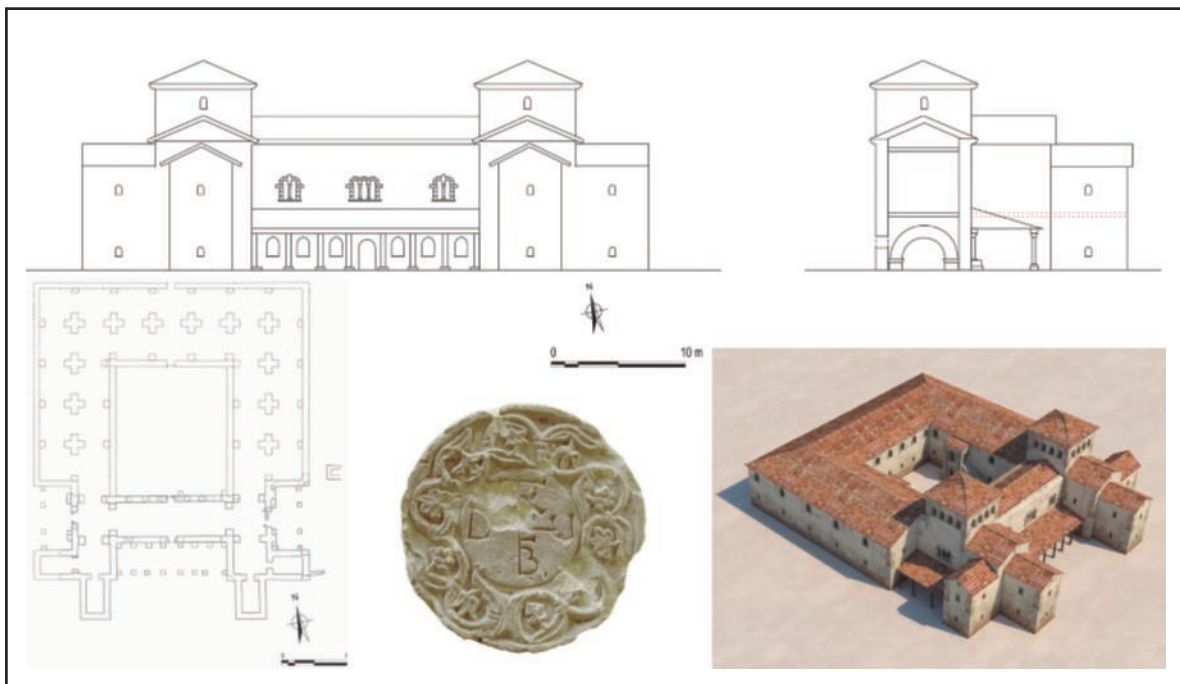

Fig. 6 / Reconstrucció de la planta i proposta de l'alçat de Pla de Nadal.
Isabel Escrivà. Monograma de *Tebdemir*. Museu de Prehistòria.

Fig. 7 / Extensió del territori de Tudmir al període islàmic, segons Pierre Guichard (1995: 10-11).

EPOCA	EDIFICI	AUTORITAT	JURISDICCIÓ
I-III DC	Cúria	<i>Ordo decurionum valentinorum</i>	Territori de la colònia
IV	Edifici administratiu	Curials?	Territori anterior i el dels municipis desapareguts d' <i>Edeta</i> i <i>Saguntum</i>
V-550	Palau episcopal	Bisbe	IDEM
550-570/580	Edifici ignot a l'interior del circ romà de <i>Valentia</i>	Comes bizantí?	IDEM
570/580-624	Edifici ignot a València la Vella	Comes o dux	Territori de Valentia
625-713	Edifici ignot a València la Vella	Dux	Provincia <i>Carthaginensis</i>
713-750	Palau de Pla de Nadal	Post-dux	Provincia <i>Carthaginensis</i> reduïda a les ciutats del pacte

Fig. 8 / Quadre resum de l'arqueologia i la història dels centres de poder a *Valentia* i el seu entorn.

NORMES PER A LA REDACCIÓ DE TREBALLS PER PUBLICAR A LA REVISTA LAIETANIA

- 1.- Els treballs que es presentin al Consell de Redacció de la revista LAIETANIA per a ser publicats hauran de ser inèdits i no haver estat acceptats per a la seva publicació en cap altra revista, actes de congressos o monografies.
- 2.- Malgrat que el contingut dels articles és responsabilitat de l'autor, el Consell de Redacció, podrà rebutjar qualsevol treball que al seu criteri no reuneixi un mínim de qualitat, o no s'ajusti als temes que són propis d'aquesta publicació.
- 3.- Qualsevol treball que no s'adeqüi a aquestes normes es retornarà al seu autor perquè faci les correccions necessàries d'adaptació, per la qual cosa se li donarà un termini màxim i improrrogable de 15 dies.
- 4.- Els treballs no podran tenir una extensió superior a 30 fulls Din A4 escrits a una sola cara. Aquest nombre de fulls inclou les il·lustracions, que no podran depassar el 15% del total de fulls. Serà potestat del Consell de Redacció l'acceptació de treballs de més extensió.
- 5.- Els originals per publicar s'hauran de lliurar en suport informàtic i en una còpia en paper.
- 6.- Preferentment, el text es presentarà en format Word per a PC. Si el treball inclogués algun gràfic, preferentment haurà d'haver estat fet en format Excel per a PC. En el cas que no s'haguessin utilitzat aquests formats, l'autor del treball haurà d'indicar clarament el sistema operatiu, el format i la versió utilitzada.
- 7.- Estructura del document i tipografia.
 - Tots els marges del document -superior, inferior, esquerre i dret- tindran el mateix valor: 2'5 cm.
 - El text s'haurà d'haver escrit amb lletra del tipus arial, amb cos 11 i a doble espai.
 - No s'admetran notes a peu de pàgina. En cas d'haver-hi notes, s'enumeraran correlativament a partir del núm. 1 i es presentaran en un full apart al final del treball abans de la bibliografia. No s'acceptaran notes bis. Les notes es presentaran en lletra de tipus arial, amb cos de 10 i amb espai senzill.
 - No s'acceptarà la publicació de llistats d'inventaris de materials arqueològics, llevat de casos excepcionals, que ha d'acceptar el Consell de Redacció.
 - A sota del títol del treball hi constarà el nom complet –nom i cognoms- de l'autor o autors del treball (en minúscules) i el nom de la institució o entitat a la que representa o pertany.
 - En el primer full hi haurà un resum, de com a màxim 10 línies o 150 paraules, en el propi idioma del text, a més d'una traducció en un altre idioma, amb la mateixa extensió. Un dels idiomes ha de ser sempre el català.
 - Després dels resums hi constaran entre 4 i 6 paraules clau, també en els dos idiomes.
 - El títol del treball anirà amb **MAJÚSCULA NEGRETA** (arial 14)
 - El subtítol primer anirà amb **MAJÚSCULA NEGRETA** (arial 12)
 - El subtítol segon anirà amb **MAJÚSCULA FINA** (arial 12)
 - El subtítol tercer anirà amb **Minúscula negreta** (arial 10)
 - El subtítol quart anirà amb Minúscula fina subratllada (arial 10)
 - El subtítol cinquè anirà amb *Minúscula fina cursiva* (arial 10)
 - S'escriuran en cursiva les paraules o frases escrites en idiomes diferents de la del text del treball, així com les cites d'altres autors.

8.- Il·lustracions.

- Com a terminologia bàsica, s'anomenaran figures tots els fulls complets que incloguin dibuixos, planimetria i fotografies. Totes les làmines es presentaran al final del capítol corresponent o del treball, abans de la bibliografia.
- Totes les il·lustracions que es pretengui publicar hauran de tenir una qualitat mínima suficient que permeti la seva correcta reproducció i s'hauran de presentar muntades i adaptades a la caixa de la revista: 23x17 cm. Per a la seva publicació s'hauran de lliurar preferentment els originals, si bé també s'accepten en pdf. Els formats originals que s'accepten són Freehand, Illustrator, Autocad i fotoshop. Les fotografies es lliuraran preferentment en format jpg.
- Els textos dels peus d'il·lustració es posaran a sota de cada una de les figures, fora de la caixa. També es podran presentar en full a part, al final del treball, amb tipus de lletra arial i amb cos de 8.
- Els dibuixos de materials arqueològics hauran de reduir-se com a mínim a un terç de la seva mida real, llevat de casos excepcionals; les peces més grans –àmfores, dòlies, etc.– que hauran de reduir-se com a mínim fins a una cinquena part de la seva mida real. Totes les figures hauran de dur la corresponent escala gràfica, o escales gràfiques particulars si inclouen peces reduïdes a diferents escales.
- Per norma general, a cada pàgina s'hi hauran d'encabir quatre fotografies. Si les fotografies són de material arqueològic, hauran de portar escala gràfica.
- Les figures s'enumeraran correlativament a partir del núm. 1. No s'acceptaran figures bis. Les referències a les figures en el text del treball es faran de la següent manera: (fig. 1) si es fa referència a la totalitat de la figura; (fig. 3-5) si es fa referència a la totalitat de les figures 3 a 5; (fig. 1, núm. 4) si es fa referència al dibuix o fotografia núm. 4 de la figura 1; (fig. 1, núm. 5-10) si es fa referència als dibuixos o fotografies núm. 5 a 10 de la figura 1.
- En les planimetries caldrà incloure l'orientació geogràfica i l'escala, tant gràfica com numèrica. Els talls, seccions, alçats, etc., hauran de dur la corresponent escala gràfica.
- Pel que fa a plantes, talls, seccions, alçats, etc., no s'acceptaran encarts, llevat de casos molt excepcionals discrecionalment apreciats pel Consell de Redacció.

9.- Referències bibliogràfiques, cites de textos clàssics i bibliografia.

- Les referències bibliogràfiques dins del text es faran amb lletra majúscula, de la següent manera:
 - si es tracta d'un sol autor (MARTÍ 1984: 23)
 - si es tracta de dos autors (MARTÍ, PUJOL 1984: 23)
 - si es tracta de més de dos autors (MARTÍ *et alii* 1984: 23)
- Les cites de textos clàssics es faran amb lletra majúscula, utilitzant abreviatures i separant els llibres, paràgrafs, etc., amb comes: (ESTRABÓ. 3,7,32)
- La bibliografia, ordenada alfabèticament i per dates, es col·locarà al final del text i s'escriurà indicant-hi tots els autors, primer els dos cognoms en lletra majúscula, després la inicial del nom i després l'any de la publicació entre parèntesi; després anirà la cita sencera. Exemple:
 - **Per llibres:** PUJOL DEL HORNO, J.; GARCÍA ROSELLÓ, J. (1994): *El poblament ibèric dispers al Maresme central*. Mataró.
 - **Per articles de revistes:** PUJOL DEL HORNO, J.; GARCÍA ROSELLÓ, J. (1994): El poblament ibèric dispers al Maresme central. *Laietania* 9, 87-129. Mataró.
 - **Per Actes de congressos, etc.:** GARCÍA ROSELLÓ, J.; MIRÓ CANALS, J.; PUJOL DEL HORNO, J. (1991): La porta meridional del poblat ibèric de Burriac (Cabrera de Mar, El Maresme), a *Fortificacions. La problemàtica de l'ibèric ple: (segles IV-III aC)*. Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Manresa.

10.- Als autors se'ls lliuraran unes primeres proves (galerades) perquè les repassin i les corregeixin en el més breu espai de temps possible, que com a màxim serà de 15 dies. Tret de correccions puntuals, el text original sols podrà ser modificat en casos absolutament justificats i prèvia l'autorització del Consell de Redacció.

11.- L'autor del treball tindrà dret a un exemplar de la revista.

